

HOLMI

IV. évfolyam 1. szám

1992. január

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán,
Lakatos András, Ludassy Mária, Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tordelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Illyés Gyula*: 1957 nyarán • 3
Gyászinduló • 3
- Imre Flóra*: Rejtőzve éltünk • 5
Szerepek • 6
- Mándy Iván*: Kórház-éjszaka • 6
- Závada Pál*: Tanulmányutak kedden, szerdán • 11
- Határ Győző*: Poszt-neofiták • 30
Vigyor • 31
Rohanós • 32
„Abiit ad plures” • 33
- Bodor Béla*: A Dionüszosz-dobókocka • 34
- Somlyó György*: Isten nem... • 42
- Markó Béla*: Már nem a körtefát • 42
- Ludassy Mária*: Népi tánc és harci ének • 43
- Eörsi István*: Idóm Gombrowiczsal (VI) (Részlet) • 57
- Méhes Károly*: A második csapat • 72
Leírás • 73
- Benda Gyuláné Imrik Margit*: „Most kezdődik a huszadik század”
(Benda Kálmán bevezetőjével) • 73
- Szentkuthy Miklós*: A tízéves Mikes Akadémia • 88
- Zádor Anna*: Arckép vázlat Hoffmann Edithről • 93
- Fabó Kinga*: A fül • 98
- Kuczi Tibor-Vajda Ágnes*: Privatizáció és második gazdaság • 99
- Lukácsy Sándor*: Változatok a szabadságra
(Gadányi Jenő) • 110

- Pór Judit:* Galgóczy Árpád hódító hadjárata
és a magyar Anyegin • 114
Alekszandr Szergejevics Puskin: Jevgenyij Anyégin (*Részletek*)
(Galgóczy Árpád fordítása) • 121

FIGYELŐ

- Radics Viktória:* A rejtőzködő kreatúra
(Kertész Imre: Az angol lobogó) • 134
Lengyel Péter: Az elbeszélés ravasz trükkje
(Mészöly Miklós: Legenda
az úrfiról és a mosónő lányáról) • 138
Radnóti Sándor: Példabeszéd a tehetség önismeretéről
(Grendel Lajos: Szakítások.
– Thészeusz és a fekete özvegy) • 141
Várkonyi Benedek: Isaac Bashevis Singer:
Szerelem és száműzetés • 144
Harmat Pál: Pszichoanalitikus hamu és gyémánt
(Hermann Imre:
Az antiszemitizmus lélektana) • 145
Rugási Gyula: A megváltás fénye
(Franz Rosenzweig:
Nem hang és füst) • 148

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjesztő a Magyar Posta és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat
Előfizethető Pécsi Júlia címén: 1136 Budapest, Pannónia u. 30. V. 2.
Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a 4-Team Kft.
Vezető: Kovács Judit

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Illyés Gyula

1957 NYARÁN

Gyümölcs-zsufoltan járnak-
hadonásznak a szélben
a kajszibarackfa-ágak.

És néha odavágnak
mint bombát, oly keményen,
egy-egy gyümölcsöt.

Szállnak
ezek a baljós légben
s majd éretlen romolnak,
akár a kárhozottak.

...A többi annál jobban
húzódik meg a zordan
zúgó-sziszegő lombban
és annál konokabban
forr az eszelős ághoz –

mint a kisdéd, az éhes,
a bár örült anyához:

mint férfi dult honához,
viharvert nemzetéhez.

GYÁSZINDULÓ

Üdvözet néktek, kik harcoltatok,
harcoltatok és halni tudtatok.
Dicsőség nektek, kik meghaltatok,
halálotokkal példát adtatok.

Ti felkelők, ti bátran elesők,
ti bírak előtt büszkén meredők,
ti lábon álló, élő temetők,
menekülők, titkon elvérezők,

oh mily magasra léptetek sötét
korunk fölé, mely élni-halni félt!
Mily tiszta csúcsról néztek már felénk.
Takarjátok ki kebletek sebét.

Özvegyek, árvák, úgy könnyeztetek:
századok sírnak majd helyettetek.
Apák, anyák, ránk úgy tekintetek:
hogyan a jövődő lett gyermeketek.

S mi gyászolók, mi lépünk mind elő,
a gyász minékünk zord keresztelő,
emelődjék arcunk, a könnyező.
A fájdalom a legnagyobb erő.

Mondjuk példának a kicsiny magot,
ki hivatást a föld alá kapott,
mi élni akkor kezd, midőn halott –
Ki népért halt, már fel is támadott.

*Mert nem múltik e földön semmi sem,
se hő, se fény, sem erő semmilyen –*

Üdv s tisztelet a zászlónak, amely
a földre úgy hull, már ha hullni kell,
hogyan félországot fed színével el,
a vér, a nap, a lomb színeivel...

(Mindkét vers a költő hagyatékában maradt fenn. – Az elsőnek a közlésére a vers címében is jelzett keletkezése idején természetesen nem gondolható, az 1956-os forradalom leverésére s annak következményeire vonatkozó, félreérthetetlen költői utalások miatt. – A GYÁSZINDULÓ-t viszont eredetileg a harmincas évek második felében írta, a spanyol polgárháborúban a Közlársaság oldalán elesettek emlékére. A vers akkor befejezetlen maradt, s így jelent meg a Válasz 1949. március–április, 3–4. számában a 78 töredéket összefoglaló ABBAHAGYOTT VERSEK ciklusának egyik darabjaként. A hagyatékban talált szövegváltozat, melyből Illyés Gyula törölte az eredeti közlésnek a spanyol eseményekre vonatkozó négy sorát – „alakot cserél csak rejtelmesen – / Eszméért halni ne félj hát te sem. // A Guadalquivir vize nem elég / kimosni bár a szenvedők sebét” – közlésünkben a szaggatott vonal helyén következett ez a négy sor –, befejező sorát pedig felcserélte a magyar nemzeti színek allegorikus megnevezésével, minden bizonnyal arról a költői szándékról tanúskodik, hogy a spanyol polgárháború elesettjeinek GYÁSZINDULÓ-ját végső formájában Illyés Gyula 1956 elesett szabadságharcosai emlékének kívánta szentelni. – D. M.)

Imre Flóra

REJTŐZVE ÉLTÜNK

rejtőzve éltünk ahogyan
Epikuros tanítja élni
gyomláltunk a petrezselyem közt
locsoltunk a paradicsomot
és fölkaróztuk a sárgabarackfa
lehajló szélső ágait
rejtőzve éltünk tanítottuk
az ifjakat barátainkká
fogadtuk őket és mikor
ritkábban jöttek mert érdekesebb
lett másfelé számukra a világ
nem mutogattuk a szomorúságot
szerkezetekkel társalogtunk
autóval számítógéppel
vagy csak a latin mondatok
pontos mechanikáját nézegettük
szerettünk mindenféle belső
rendet egy vers ismétlődéseit
vagy egy szellemes diagramot
rejtőzve éltünk sőt inkognitóban
nem foglalkoztatott sokat
hogy filozófusnak tartanak-e
olykor úgy tűnt hogy kicsit többen
ismernek mint akiket ismerünk
ezen egy csöppet szégyenkeztünk
kevés számú barátunkkal néha
vörösbor és pogácsa mellett
politikáról vitatkoztunk
reménytelenségünket kibeszélve
vagy megtárgyaltuk a parlafű és
a csillámpala titkait
de éjjélfele mindig hazamentünk
volt aki a kaktuszokat szerette
volt aki az ásványokat
a macskákat és Arany Jánost
mindannyian rejtőzve éltünk

SZEREPEK

minden hiába már tudom
hogy többé senki csak te csak
te aki voltál kedvemért
apród és udvari bolond
és minden és a mindenen túl
fejed lehajtva újra s újra
ebben a pusztává lett kertben
szikracsillag a tűz fölött
és esni kezd még csak szemerkél
egyedül mentél el nehogy
kövessék valami úton
hittem a festéknek pedig
tudhattam volna már de hol
akárhonnan akárhová
amennyi látszik mellkasodból
amennyi látszik itt az égből
a visszafojtott csillagokkal
és engedelmes mindhalálig
és mégiscsak találkozunk

Mándy Iván

KÓRHÁZ-ÉJSZAKA

A dívány! A délutáni díványom! Elvitték. Eltüntették. Hová tűnt az én délutáni díványom?

Alig hallható szánakozó nevetés.

A délutánok is eltűntek. Nincsenek délutánok. Nem vette észre?

A hang elhallgatott. Szerterefoszlott.

És most már csak a csend és a sötétség. Meg az az elvékonyodott ágy. Megpróbált oldalt fordulni. Az ágy nem engedte. Egyetlen mozdulatot se engedélyezett.

Kivel vitatkozott az előbb? Valaki mindenestre felingerelte. Na nem nagyon, csak éppen annyira, hogy... A hang! talán csak maga a hang, olyan csöndes, kioktató. Igen, ez az! Ki akart oktatni valamiről. A délutánokról. Nem is a délután díványairól. Magukról a délutánokról. De hát mit tudhat ő a délutánokról?

Fáradtság fogta el. Lehunyta a szemét. Nyomás a dereka táján. Nem túlságosan erős, de azért... *Készülődik a fájdalom.* Ezt szinte hangosan mondta.

Egy háromszögletű sajt az éjjeliszekrényen. A szobatársa. Ha legalább a felét megehetné. Segítené. Most valahogy segítené.

Csak hogy messze az az éjjeliszekrény, oly messze!

Kinyújtotta feléje a karját.

Az a vékony kar már félúton megingott. Lengett, lengedezett, lehanyatlott. Az ujjak a követ érintették. Tétova ismerkedés a padló kövével.

A szomszéd ágy reccsenése.

– Vigyázzon, János bácsi! Leesik!

– Ó, de hogy!

– Sokat mozog.

Közben azokat a remegő ujjakat nézte. Megpróbált feljebb húzódkodni.

– Megint tornázik. Műtét után. (Szünet.) Kikap a nővértől.

– Kikapok?

– Háááát...

Egy iskolás gyerek riadt vihogása.

– Elnáspángol? Arra a csontos térdére fektet és jól elnáspángol?

– Nem is olyan csontos.

– Na, köszönöm.

A másik ágy nyekkent egyet.

Szuszogás, köhécselés, horkantás.

Csönd.

– Igazán megírhatnád már a keresztfiadat.

Az enyhén hullámozó sötétségből jött a hang.

Valaki feléje hajolt. Boltozatos homlok, bozontos szemöldök. A haj szerényen hátrahúzódott. Hiszen rövidesen úgysis eltűnik.

– Péter! Melczer Péter!

– Vagy már elfeledkeztél róla?

– Ugyan! Hogy képezed?

– Néha kihagy a memóriád.

– De az Úriemberről nem feledkezem el. Nem olyan, mint az apja. (Szünet.) Az apja meg a keresztapja.

– Mondd, mi bajod velem?

– Semmi a világon.

Melczer Péter, mintha meg se hallotta volna. – Süt belőled a gyűlölet. (Szünet.) Minden írásodat közöltem.

– Könyörületből.

– Senkit se közöltem könyörületből.

– Senki mást.

Csönd.

– Szóval, az Úriember. Mikor kapom meg?

– Olyan sürgős?

– Á, de hogy! Holnap délelőtt behozod a Művészbé. Ráérsz úgy tizenegy felé.

– Te megvesztél.

– Meglehet. Csillagászati összeget kapsz.

– Meg akarsz alázni? Azt hiszed, nem tudom? Még bele se néztél, és már jön a szöveg. Fáradt írás... önméltés... Szinte már hallom azt a fölényes, nyálkás hangot. Nagyon is jól tudom, hogy mire megy ki a játék!

– Milyen új fordulataid vannak! *Mire megy ki a játék!*
– Tessék! Már most kezded!
– Mit kezdek? Semmit se kezdek! Ha lehet, ne ilyen ostobaságokon törd a fejed. Inkább láss hozzá! Nincs olyan sok időd! Láss hozzá! Láss hozzá!
Mintha hirtelen felröppent volna.
Egy feldúlt aktatáska a fal mellett.

Hangok a teremből.

– Kivel beszél ez?
– Mit tudom én!
– Az előbb hadonászott, most meg csak úgy motyog magában.
– Ki lehet? Miféle alak?
– Mintha láttam volna a tévében.
– Ezt a pofát?
– Mosóport ajánlott. Egyébként csinos felesége van.
– Ennek?!
– Fejezzük be, uraim.

Ágyak nyögése.

Valaki felkönyökölt. Visszacsúszott.

És megint a csönd.

Át kell menni a linzerért. Irén néni régen elkészítette, és most már csak arra vár, hogy átvigym Zsuzsihoz. Semmire se vár. Alszik. Egész éjszaka a linzeren dolgozott, és most alszik.

Az egész város alszik.

Ő meg ott állt a téren. A hatalmas, üres téren. Az a kedélytelen, sárga fény, ahogy úgy beborítja! Ez nem a kora reggel fénye. És nem is a délelőtté. Hát akkor miféle fény?

János bácsi.

Valaki nekem azt mondta, hogy János bácsi. Nem egy barátom, még csak nem is közeli ismerősöm. Csak éppen összeakadtunk. Akkor meg mit bácsizik? Milyen jogon?

Kutyák vették körül, úgy négyen-ötven. Érdeklődve figyelték kissé tartózkodó, de valahogy mégis gyanakvó érdeklődéssel. Rokonszenv? Ellenszenv? Fene tudja. Majd ha megmozdulok. Igen, az első mozdulatnál kiderül. Velem tartanak? Nekem esnek?

Séta a párás fényben. Elmélkedés. Szemügyre vesszük az idegent.

De hát hol vannak a kutyasétáltatók? Talán még ki se bújtak az ágyból? Magukra hagyták a társaságot?

Lehet, hogy rám bízták őket? Magszagolták, hogy jövök. És most már viseljem gondjukat.

Ott állnak az ablakban pizsamában vagy hálóingben, esetleg félmeztelenül. Ásítóznak, nyújtózkodnak, a derekukat masszírozzák. Nem néznek fel, de esküszöm, hogy figyelnek. Mikor indulunk? Mikor vágunk neki az útnak? Minél előbb! Csak minél előbb!

Ezt jól kifogtam.

A kutyák egymás körül keringtek a fűben. Feléje se néztek. Meg se látták. Észre se vették.

Egy presszóslány szaladt át a téren egy tányértoronnyal. Ági a Művészből!

- Magát várta valaki!
- Engem? Kicsoda?
- Nem tudom. Nem mutatkozott be. Éppen csak beszagolt.
- És semmi üzenet?
- Ja de igen! Hogy beadta-e a kéziratot. Már mint hogy maga.
- Na persze, sejthettem volna.

A lány felnevetett.

– Nem tudom, mit sejthetett volna, de nekem be kell adnom ezeket a tányérokat a Zserbóba. Ne haragudjon, de repülök.

– Repüljön!

A lány elfutott a tányérjaival.

Ő meg nem mozdult. A lány után bámult. Szolgálatkész. Kihasználják. A vendégek kedvence. És ő is szereti a vendégeket. Talán azért küldik a konyhába mosogatni. Örökbe fogadom. Miért ne? Nem élek vissza a helyzetemmel. Szóval a derék Péter beszagolt, és aztán eltűnt. Köszönöm, Péter! Megint átejtettél. Igazán köszönöm. Na nem, azért még talán visszamegy a Művészbé. Hiszen számít arra a kéziraatra. Az Úri-emberre.

Mi van ezzel a nadrággal? Hol lecsúszik, hol meg nagyon is szorít. Talán nem kellett volna ennyire felhúzni.

Valami megzörrent a zsebében. Jegyzet? Jegyzetdarabka?

Óvatosan megtapogatta. Mintha megmotozná önmagát. Majd lassan, vigyázva kihúzta a

regényt!

Igen, ez a regény! Talán még nem egészen kész, de azért főbb vonalakban... Na nézzük csak! Sürget az idő!

És elkezdte olvasni ott az utcán.

Csípőre tett kéz.

Orrtörlés.

Pataki Nóra.

Elakadt. Érezte, hogy nézik. Többen állnak körülötte.

A kutyák! Hát persze hogy a kutyák csapata. Mégse feledkeztek meg róla. Utána-jöttek. Nyomon követték. Hát persze! Hiszen csak benne bízhattak. Nincs senki más, aki gondjukat viselné. Hogy aztán mit kezd velük, az már más kérdés. Kissé csapzottak. Sár fröccsent rájuk. Hát igen, belegázoltak néhány pocsolóba. Annak a fekete-fehér kockásnak összeragadt a szőre. Úgy lógott, csimbókokban. És az a vörös... Na, mindegy!

Meglengette a kéziratot.

Nem tudom, mennyit hallottatok ebből. Talán kezdem előlről. Igen, azt hiszem, az a legokosabb. Persze még kissé vázlatos, de hát istenem...! Szóval,

Csípőre tett kéz

Orrtörlés

Pataki Nóra

Diadalmos mosoly

Elterpeszkedik a széken

Egy koffer kipottyán a hajából

Tepsin tolták ki neki Hullelét

Borogatás

A társaság figyelmesen hallgatta. Akadt, aki vakkantott. Igen, egy rövid, türelmetlen vakkantás. Almos szuszogás. Egy nedves orr dörgölődött a lábához. Egyáltalán nem szemtelenül. Inkább valami bánatos meghatottsággal.

És akkor egy lányhang az utca mélyéről.

– A Szemere utca! Tetszik tudni, hol a Szemere utca?

Nem fordult a hang felé.

A kutyák, ahogy összehúzzák magukat! Oly vékonyak, szinte áttetszők. Elvesző foltok a levegőben.

A lány, most már közelről.

– Bácsi! Én kérdeztem valamit!

– Igen, persze.

Belenézett abba a sovány, csúfondáros arcba.

Nem, hát a lányt nem érdekli a Szemere utca. És egy pillanatig se hiszi, hogy meg tudnám mondani. Hát akkor...? De közben már magyarázott. Olyan furcsa, idegen hangon. És egyre zaklatottabban.

– A Szemere utca... itt... itt a közelben. Itt kell lennie... egy ugrás, és máris... balra a mozinál... egy trafik... egy iskola...

– Se trafik, se iskola!

– Miket beszélsz! Egy lánynak csaptam ott a szelet! A Richter Kamillának.

– Remélhetőleg a legnagyobb sikerrel.

– Egy frászt! Beleesett a Tikába.

– Pech.

– Pech? Tragédia!

– De azért már kiheverte.

– Nem! Nem hevertem ki! És soha nem is heverem ki!

– Azért ne faljon fel. Inkább árulja el végre, hogy hol a Szemere utca.

– Itt volt... nekem elhiheti.

– Hát akkor eltűnt, elveszett.

– Egy utca nem tűnhet el.

– Igazán? És miért nem tűnhet el?

– Hát nem érti? Én felelek minden utcáért! Minden utcáért és minden moziért!

– Ne mondja! Ez komoly?

A lány felnevetett és eltűnt.

Minden elsötétedett. Csak azt az idéten nevetést lehetett hallani.

Ő meg ott állt egy lemállott falú ház előtt.

Egy csomag szorosan a fal mellett. Kit gyömoszólhatnak bele? Talán egy kisgyereket, akitől meg akartak szabadulni?

Odafent a magasban tántorgó krétaírással:

Keressd az Istent, amíg megvan!

Egy fiú áll a kocka alakú udvarban. Felnéz egy sötét ablakra.

A fiú bent az előszobában. Valósággal a falhoz tapad. Nem nyúl a kapcsoló felé. Felesleges mozdulat lenne.

Elcsúszik a rozsdás sparherd mellett. A konyhaablakból nézi, hogy gyullad fel ott szemben a villany. Megfordul lassan, részletekben. Mint akinek felszabdalták a mozdulatait.

A szoba kilincset is olyan óvatosan nyomja le. Várja valaki odabent?

Egyetlen bútor se áll az útjába.

Szürke szőnyeg a szoba közepén.

Térdel.

Egy pillanat, és görögni kezd. Szédületes tempót diktál. Először jobbra, majd balra. Mintha önmagával akarna találkozni.

– A barátunk már megint tornázik!

– Egész éjszaka ezt műveli.

– Csöngetni kell a nővérnek.

– Majd maga csönget.

– Én? Szóval én?

Megnyom egy gombot a falban.

Fehér köpenyes nővér hajolt az ágy fölé. Egy mozdulattal feldobta a takarót.

– Hol a keze? Már megint hol a keze?

Pillanatnyi szünet.

– Hát ezt sikerült feltépnii!

Már az egész teremben égett a villany. A teremben és odakint a folyosón.

Néhányan felültek az ágyban, akárcsak egy színházi előadáson.

Ő meg már egy ápoló nyakán szállt lefelé, valahova a mélybe.

Závada Pál

TANULMÁNYUTAK KEDDEN, SZERDÁN

Ekkor már csak valószerűtlenül disszonáns májusok jártak, darabokra széthullott illatokkal, az ütések és érintések félelmét dús virágzásban árasztó s a szelek zsigereiben rángó májusok, mint az is, amely épp egy suhanó ablakon kívül kellett magát, s éles kontúrú fényekkel próbálta leplezni fagyosan kékülő egét – egy lány elől.

Ádám Ilona előző éjszakáját Hajós Péterrel töltötte, akit, ahogy utazás közben most magában utánaszámolt, ötödik hete ismert, s noha már a második találkozásuk a lány egész estét betöltő ágyában végződött (Hajós nevezte így, Ilona számára akkor meg lehetőségen kétértelműnek tetsző szellemességgel, a széles fekhelyet), amely a teázástól, konyakozástól a beszélgetésen, zenehallgatáson át az ágyba bújás vágyának feltámadásáig és az ölekezés beteljesüléséig minden közösnek helyet adott, tekintve, hogy az apró szobát szinte egymaga foglalta el, a férfi azóta csak negyedszer jött most. A lány soha nem faggatta Hajós Pétert, a férfiről tegnap estig az akaratlanul is működő rutinnal gyűlő ismeretei dacára sem tudott sokat, nem szeretnék az ágyba is kérdőívet vinni magammal, gondolta, második éjszakájukon Hajós azonban magától is elmondta, hogy bár egyedül él egy kölcsönlakásban, s két gyerekét is hetente csak egyszer

látja, reggeltől éjszakáig temérdek a dolga, ugyanis egyszerre kutat, ír és politikál. Ádám Ilona fejében ugyan megfordult néha, hogy a férfi életének a munka nyilván csak az egyik felét jelentheti, de mert előző kapcsolata a *jaj, csak ne kéne folyton mindent apróra tisztázni!* ösztönös tiltakozását hagyta benne hátra, várt, bízott vonzerejében, s önironikusan a viszony érlelődése, az átmenet vagy a döntés idejének tekintette és nevezte volna ezt a hónapot, ha megnevezésére késztetést érzett volna, de nem érzett. Örült, amikor Hajós, általában keddenként, a múzeumban felhívta, és jött, azonban vágyfűtötté mindig csak szorosán, mélyen a férfi karja közt vált, telefonon keresztüli hangjától soha, de kíváncsivá, információgyűjtési értelemben, még a testközeli percekben sem, Hajós majd beszél, ha akar, s elmondja, ha őmiatta épp most szakítana valakivel, az életét át szeretné rendezni vagy más efféléket, esetleg magyarázat nélkül el akar tűnni, mert azt is szabad neki. Tegnap estig elfogulatlan volt a Hajós iránti érzéseivel szemben, s éppúgy el tudta képzelni, hogy viszonyuk továbbra is csak ezekben a, hogy is jellemezze, a remegés majd rángás hullámain minden ízében feltámasztó szeretkezésekben folytatódják, amelyeket magában nyersnek minősített, mégis a kedvére voltak, mint azt, hogy igazi szenvedély fűzi össze majd őket, vagy éppen gyorsan szakítanak.

Az éjjel azonban beleszeretett Hajós Péterbe (ne spekuláljunk, mondjuk ezt, és kész, határozta el, amikor felült a Balassagyarmat jelzésű buszra), mert a férfi váratlanul és kéretlenül, Ilona úgy érezte, titkos oldalait is feltárta, s úgy, hogy a lánynak nagyon is a szája íze szerintiek lettek most már a szavai is, és ezt, az ízek második szólamának nevezve magában, rögtön megszerette, mert Péter éppoly természetesen beszélt, ahogyan az első éjjel ledobálta magáról a ruháit, s leeresztett kézzel, némán megállt előtte: be szabad volt őt engedni. A tegnapi-mai éjszakán minden eddiginél hevesebben öleltek, állapította meg a lány, összehúzza magát az ablaknál, s közben, keresve a szavakat, az összefonódottság moccsanatlan szorításban felizzó hevére és szerelmeskedéseik öntudatlan heveségére egyszerre gondolt, helyesebben, kívánczított rá, mert ez most, akárhogy nézzük, nemcsak gondolat, gondolta, majd hátravetette magát az ülésen, de fel is szisszent, mert a lejjebb csúszás lendületes mozdulata hevesnek bizonyult. Megcsapott a teljesség ígérete, hogy fennkölt legyek, mondta magának óvatos fészkelődés közben, és az ölébe vonta tömött táskáját, mert ezenfelül, fűzte össze az útviszonyok akaratlan kénye-kedvére rengő melle alatt a karját, Hajós tökéletesen elcsábította, hogy úgy mondja, a lelkét is. A férfi büszkén, bár némi lelkiismeret-furdalással mesélt a két fiáról, finom és árnyalt utalásokban emlegette egyik-másik szerelmi ügyét, beszélt a mindaddig ironikus mosollyal elhárított témáról, a politikacsinálásról és a kényes lelki kérdésnek is számító munkáiról, hajnal felé pedig titkoskodva az ablakhoz mászott, elővett egy vaskos irattartót, megrázta két kézzel Ilona felé, és azt mondta, ma készültem el életem főművével, s a nyitott, gesztenyevirágzásra néző ablaknál, ha nem is a hold, de az utcai lámpák fényénél, azonmód csupaszon, fel is olvasta írása címét és első néhány mondatát.

Ádám Ilona lelkét Hajós Péter mégis azzal hódította meg leginkább, amit a barátságtól meg a bizalomról beszélt, bár ilyen szavakat nem is használt, csak a Wagner Mihállyal közös napjait és az aznap történeteket idézte fel. Ahogy Ilona a buszon megpróbálta végiggondolni és a képzeletével kiegészíteni azt, amit hallott, rájött, hogy Wagner Mihállynál, akiről később sikerült tisztázniuk, hogy a lány őt hallhatta előadni egy pár évvel ezelőtti estén, Hajóst hetek óta nyilván mindennap majdnem ugyanaz köti le, s ez éppen azt a hónapot jelenti, amióta neki ezzel a férfival a viszonya tart, és

így már jobban értette a hajszoltságot, meg, ahogy egyszer órá várva egy újság szélére fölfirkálta, a *hébehóbaságot* is.

Hajós Péter délelőttönként rendszerint üzenegy körül ment fel Wagnerhez, vitt enivalót, összeutótt valami korai ebédet, reggeli helyett is, mert Mihály megtartotta azt a szokását, hogy kilenc előtt nem ébredt, és délig nem evett, egyébként meg Hajósnak sem kellett ebédig más, mint kávé. Ahogy magáról állította, egyáltalán nem tud főzni, ezért sokszor csak rántottát vagy virslit ettek, de ha volt egy kis ideje, levest is csinált, tepsiben sült káposztás-szalonnás krumplit, jénaiban párolt húst tejföllel leöntve, rakott kelt vagy pörköltet főzelékkal, vagyis tehetségéhez mérten éppen hogy meglehetősen gondot fordított a dologra, bár ezt a *szerepem szóra sem érdemes* arckifejezésével tudatta Ádám Ilonával, s eleinte kissé úgy, mintha rögtöni cáfolatra tartana igényt, de ez csak bájosabbá tette őt a lány szemében.

Mindenesetre Hajós tegnap is megérkezett Wagner Mihályhoz, képzelte el Ilona, és, mondjuk, debrecenit főzött, de lehet, hogy ezt említette is, Mihály mohón ette a kolbászt, a szakállára csurgott a leve, ahogy a foga közt szétduzzant-freccsent, a köret pedig zacskós zöldborsóból készült főzelék lehetett. Közben persze szólt a zene, mert Mihály, ezt így mondta a férfi, változatlanul rajong a zenéért, kivált a kamaramuzsikáért és a hegedű- meg zongoraversenyekért. Hajós azt is felidézte, hogy ő főzés közben folyton beszél és rendszerint hülyéskedik a barátjával, néha áriában nyilatkozik meg, máskor tánc lépésben közlekedik a hűtő, a mosógép meg a tűzhely között, vagy elénekli, hogy Mihálynak többet kéne mozognia, és elröhöghetné már néha magát, amaz pedig bólogat, de csak nézi, nemigen mozdul.

Na, mondta neki tegnap Hajós, tegyük fel, tette fel Ádám Ilona, hogy a kolbászt-borsót követően, hát az aktuális tébolyra kíváncsi vagy-e?, könyökölt Mihállyal szembe. Öreg, ne sajnáld, hogy az ujjad nincs az ütőerünkön, csóválta, mondjuk, a fejét, őrjítő dolgok folynak, és már magamon is elképedek, ahogy felnyalábolom okos dossziéimat, a tervezetek és koncepciók aktahegyeit, és megyek, így mondta, hoch-mecolni. Még jó, hogy inkább csak esténként, és nem vagyok hivatásos nagyokos, bizottságok fülbesúgója, mesélte éjjel a lánynak, amit Mihálynak mondott, nincs nyakendőm meg belépőm, de te ezt érted, dönthette el, hogy a barátja éppen mit ért és mit nem, mert ha nem volt nekik elég jó az, amivel az elején kirukkoltam, akkor kész, nekem ez a pénz nem éri meg, ennyit nyújtok, és köszönjék meg. Egyre kevésbé hiszem, hogy eljön az én időm, és ott boldogulhatok, ismételte el Ilonának is, tudod, Mihály, lágyult el aztán egy kicsit később, ez is másképpen volt, amikor éjszakánként megbeszéltük. Még most is a tavalyi koncepcióból élek, megesik, hogy megkérdeznak, és én szakértőként bámulom a falat, érted, Mihály?, tehette Wagner vállára a kezét, bár te ezt az érzést soha nem ismerted, kaphatta el a tekintetét barátja zsírtól csepegő szakálláról, hogy egyszerűen semmi nem jut az ember eszébe! Még szerencse, hogy nemigen tűnik fel, mert mindnyájan romlunk, mint a kint felejtett fagyasztott csirkék, sok hibernált eszű a napvilágon! Búzlünk, érted?, fintorodhatott el, s noha Ilona pontosan nem tudhatta, miket beszélt ott Hajós, de a rothadásról biztosan, azt emlegette, meg hogy semmi nem történik, érted, semmi!, de aztán földerült, és elmesélte, hogy gyakran paródiában adja elő Mihálynak az üléseket, a legjobb régi barátokat mai szerepeikben, még utánozza is őket néha.

Tegnap Hajós mégis keserűbb volt a szokásosnál, Mihály pedig megérezhette a hangulatát, ráemelte, úgymond, mélyről néző, sötét szemét, amelyre Ilona persze nem emlékezhetett, odavonszolta magát a magnóhoz, előkotort egy piros filccel

összefirkált kazettát, és betette, ha jól emlékszik a lány, és Hajós tényleg ezt mondta, egy Mahler-szimfónia volt. Mihály mozdulatlan törökülésben nézte a zene forrását, szinte a közepébe fúrta a tekintetét, aztán felsőtestét nehézkesen hátrafordítva kezdett hadonászni, ujjával böködve a láthatatlan zenekar felé, é-éé, húúú, gegő-ge, s két karját emelgette. Jól van, Mihály, szép, igen szép, mondta neki Hajós, ahogy maga mesélte, vezényeljünk?, állt föl a bevetetlen ágyról, én állva, te ülve, és lallázva, gegőzve végigdúdolták és -vezényelték a tételt. Nagy áldás nekünk a zene, tünődött el Hajós Péter, miközben a kora délutánt éjjel felidézte, s elmagyarázta Ilonának, hogy Mihály hál' istennek egyedül is be tudja tenni a kazettákat, csak egy kicsit kellett neki eleinte segíteni, már a kórházban megtanulta, és otthon, amint el tudott botorkálni a szoba sarkáig, a lemezjátszónál is matatni kezdett, de rögtön kitorpte a tűt, úgyhogy a magnót használja, de sokat bámulja a videojátékokat is, összevissza nyomogat, órákig nézi a képernyőt, esetleg a tévét hang nélkül, hümmög, és hallgatja a muzsikát.

Ebéd után tovább szólt a zene, folytatta a férfi Ádám Ilona emlékezetében, amikor a busz a Megyeri csárdánál járt, Mihály lekuporodott a vackára, az ablakon bámult kifelé, és dúdolgatott, ő pedig elálmosodott, ledőlt a nyitott ajtó mögötti kis heverőre, s ahogy utóbb megpróbálta felidézni, azt álmodta abban a pár percben, hogy óriási, estélyi ruhás énekesnő hatol be hozzá, zengő nagyáriával a torkában, följe magasodik, majd ráfekszik, és hosszan kitartott, csillogó, éles fináléhangokkal akarja őt keresztülszűrni a nyakán, száján, fülén, szemén. Itt Ádám Ilona, emlékszik, megborzonegott, és zavarában elnevette magát. Hajós kétségbeesetten forgolódott, ahogy magát kifejezte, a muzikalitás rettenetes asszonytete alatt, mielőtt azonban a hangkések döfhettek volna, arra riadt fel, hogy a szomszéd szobából, amely Mihály édesanyjáié volt, amíg tavaly meg nem halt, motoszkálás hallatszik.

Felállt, átment, és, ha Ilona jól értette a vezetéknevet, amit a férfi csak egyszer említett, neki mégis megragadt a fejében, Odorcsány Verát, Mihály volt feleségét találta ott, aki éppen betolta a komód jobb oldali fiókját. Rémülten fordult meg Hajós lépteire, s ahogy a lány megpróbálta e mozdulat közben látni a nőt, akinek a külsejéről, az átlagosnál magasabbnak, kicsit teltkarcsúnak, de most is jó alakúnak elképzelhető, s nyilván a csak a saját test pompájának kijáró szépasszonyi büszkeséggel viselt termetéről Hajós csak később ejtett el egy-egy szót, Odorcsány Vera hátrált egy lépést, majd megkapaszkodott a márványlapba. Hát... te is itt vagy?, kérdezte, de rögtön összeszedte magát, s minthogy Ilona nem mulasztotta el megkérdezni, hogy a nő mit viselt, biztos volt benne, hogy ekkor megringatta csípőjén a saját anyagában kacskaringókkal mintás, sötétbordó plüssruha lefelé bővülő hullámain, széthúzta diszkrétén rúzsbarsonyos ajkát, és azasztalra lépett (a szépítő- és illatosítószereket a lány már csak elképzelte), és azt mondta, volt itt valahol rólunk Mihállal egy fiatalkori kép. Igen, itt vagyok, válaszolta Hajós Ádám Ilona belső filmjében, miközben a busz a du-nakeszi „Irodalmi presszó” előtt megállt, de te, úgy látom, jól eltájékozódsz itt évek múltán is, és megkérdezte Verától, hogyhogy nincs Belgiában. Tegnap hazajöttem, ült le a nő az asztalhoz, s eltűnődve keresztbe vetette a lábát, merthogy óriási színész nő, mármint az életben, magyarázta a férfi, s ezen Ilona már a buszon ülve azt értette, hogy Vera ezután, rákönyökölve az asztalra, nyilván dúsan szétomló, gesztenyeszínre festett hajába túrta ujjait, és jelentősen előredöntötte minden bizonnyal figyelemre méltó s pihegve hullámozó dekoltázsát. Tudod, búgta közben szép altján, megtelefonálták nekem, hogy mi történt, tudom, lassan három hónapja, vetette közbe Hajós, csak nagyon nehéz nekem, sóhajtozott Odorcsány Vera, és most... nyitva volt az ajtó,

hallottam a zenét, benéztem, megláttam Mihályt... szörnyű!, ingatta hitetlenkedve fürtjeit, nem vett észre, csak álltam ott, ő behunyt szemmel rázta a fejét, the Phéter, lihegte affektálva, ezt a férfi utánozta is Ilonának, és hogy van, és ki ápolja?, mert csak annyit tudok, hogy hazaengedték a kórházból. Nem érdekes, felelte Hajós, utóbb beismerte, hogy némileg mesterkéltén kemény hangon, itthon van, nem tudom, hány éves gyerek szellemi szintjén, de él, jár hozzá egy gyógytornász, csak ritkán, logopédus is kéne, különben kész, nem ápolja senki. Botokkal meg járókerettel elbotorkál, fel tud húzni meg le tud tolni egy tréningnadrágot, egyedül szarik, kimegy, bejön, csak nem húzza le. Enni adok neki. Sami a lényeg, elvan magában, nem tiltakozik, ha egyedül hagyják, alszik, zenét hallgat, és megvár nyugodtan, nem csinál kárt, ha csak véletlenül nem, csengője van a szomszédasszonyhoz, ritkán nyomja meg, s többnyire nem ok nélkül. Átlag másnaponként lezuhanyozom. Most már mindent tudsz.

Ezt mondtam neki, mondta a férfi Ádám Ilonának, és ekkor Vera egy kicsit megrendült, vagy legalábbis úgy tett, hogy hát senki más, csak te...?, mondom, egyelőre igen, de megkérdezhetjük Marit, ő a lányuk, tizennyolc éves, hogy nem akarja-e néha az apját is ápolni, ha már ért a bébiszitterkedéshez, persze itt nem fizetnek, és főleg nem fontban, hacsak te, mondom Verának, nem gondoskodszt erről, és különben is belefoghatna Vera, mondtam is neki, valami segélyfolyósításba, mert nincs pénz. Már nincs meg a Balogh, felelte erre a nő, Hajós szerint elgyötörtén, s így nyilván valami diószin tekintet felrebbentése, félig takart vállak elomlása meg egy jógakilégzés segítségével, tudod, világította meg a férfi, a Balogh az élettársa volt, külkeres káeftéigazgató vagy mi, Mazdával, arany csuklólánccal, szóval nincs meg, és ez mit jelent?, kérdeztem Verától, mert ha valakivel baj van, akkor neki mindig éppen még nagyobb bajának kell lennie, semmiben nem lehet rád számítani? Nem tudoook, nyafogta, tehát már az asztallapra ráfekve nyomorgathatta keblét a terítő horgolt csipkéin, kinyújtott, hónaljtól csupasz kézzel babrálva a rojtok közt, igazándiból, fordíthatta jobb karjára fektetett arcát a férfi felé, szeretnék segíteni, de neeem, énekelte sírós hangon, mégis szeretnék, sóhajtozott, végül már suttogva, segíteni neked.

Ádám Ilona a gödi autóspihenőnél járt, amikor elakadt azon, hogy mi is történt aztán előbb, az-e, hogy Vera bement Mihályhoz, az, hogy váratlanul megjött a régi bejárónő, vagy pedig Hajós, ahogy mondta, nem azért, hogy tovább kínozza, de kénytelen volt Verát arra emlékeztetni, amiről Ilonát részletesebben is felvilágosította, hogyan fosztotta ki a nő három évvel ezelőtt a férjét, amikor a zárat kicseréltetve, egy színésszel egyszerűen elfoglalták a lakást, s Maristul zárták ki onnan Mihályt, aki a jegyzeteit meg a legfontosabb könyveit is csak hosszas könyörgésre kapta meg, amikor hazaköltözött az anyjához, ahol csak feküdt az ágyon, sokáig megmozdulni sem akart, nemhogy pereskedni, Mari meg, aki sodródott egy darabig, egyszer csak otthagya a gimnáziumot, és lelépett. Ugyanaz a szörnyűség, ahová csak nézel, szorította magához Ilona Pétert, amikor itt tartott, képzeletben pedig, éppen kinézett, a huszonhatos kilométertáblánál.

Talán már ott volt ez a takarítónő vagy ki, akiről, most jutott Ádám Ilona eszébe, a férfi végül is nem mondta el, hogyan került oda, vagy pedig még nem érkezett meg, amikor Vera benyitott Mihályhoz, talán így folytatta Hajós, hogy én nem voltam kíváncsi a gügyögésére, csak azt láttam a konyhába menet, hogy Mihály bágyadtan emelgeti a kezét, háá, ááá, s nem látszott, hogy felismeri-e volt feleségét vagy nem, üdvözlő-e vagy kiküldené, aztán eltorzult és kivörösödött az arca, kiabálni akart, hátra is fordultam, de csak valami szörnyű, sípoló hang tört ki belőle, a földről térdre emelkedve

imbolygott, rázta a karját, mire Vera letérdelt hozzá, és a vonagló, szakállas fejet a keblére vonta.

De, érted, elképesztő, látta maga előtt Ádám Ilona Hajóst, ahogy a fejét csóválta, ezek után kijön a konyhába, rögtön kilép az előző jelenetből, fondorlatoskodni meg célozgatni kezd, az öregasszony meg ott matat közben, de ez sem zavarja őt abban, hogy... és ekkor a férfi egy furcsa veszekedésről beszélt, amit nem is párbeszédekben idézett fel, s ami arról szólt, hogy Vera szerint Hajós kihasználta Mihályt, az ő tudásával és ötleteivel ügyeskedett, mert ahhoz nem fült a foga, hogy a Mihállyal szembeni műveltséghátrányát, amit csak részben magyaráz a köztük lévő kilencévesi különbség, megpróbálja behozni, s most fog igazán meglátszani, Hajós mekkora egy senki, mert folyton csak szövegel, de le nem ír egy sort sem. Ahogyan te tévedsz, vágott vissza a férfi, és, ahogy mondta, most már kénytelen volt gonosz lenni Verával, s azzal csapott le rá, hogy ha jói látja, éppen a nő nem néz ki úgy, mint ha negyvenegy éves letére végre kibontakozna már, se mint zenekritikus, se mint művelődéstörténész, és Hajós regénykéziratot se lát a hóna alatt, mi akart még Vera lenni, dzsesszénekesnő?, és elhúzza a száját, Ilona számára pedig még hozzáfűzte, hogy és ez így megy lassan húsz éve.

Aztán még lejjebb szálltak, ismerte be Hajós, még meg is rázta ennek a, így mondta, kígyó Verának a vállát, amikor azt kezdte elnyújtott hangon énekelni, hogy a jelek szerint Hajós elirigyelte, ahogy a nő kifejezte magát, Mihály szellemi tőkét, amit lehetetlen munkával felhalmozott, és most, amikor itt volna az idő, hogy kamatotzat-hatná, mert kiderült, hogy a többinek mindnek üres a sokat emlegetett íróasztalfiókja, akkor, mint eddig is mindig, most már végleg ki akarjátok rabolni?! Mert ő, Vera, úgy látja, Hajós már tele is tömte a táskáját Mihály jegyzeteivel, ekkor jött a rázás, hogy én nem turkáltam a te táskádban, te, de nem folytattam, mert mégsem akartam a néni előtt kitergetni, karolta át a férfi Ilona fejét az ágyban fekve, hogy amikor Vera bent volt Mihálnál, megnéztem a komód fiókját, és Edit néni láncai meg karkötői egytől egyig eltűntek. Csak azt mondtam neki, hogy az egészből annyi igaz, sokat tanultam Mihálytól, s hogy mit köszönhetek neki, az az én dolgom, nem a tiéd, s amiről nem szabad elfeledkezni, arról nem is fogok, ezért vagyok most is mellette, amikor egyikőtök se nyitja rá az ajtót!, és tenni próbálok azért is, hogy... vannak félbehagyott munkái, rengeteg összegyűjtött anyaga... Na és?, kérdezte gúnyosan Vera, s Ilona az éjjel is, a buszablakból Szódliget felé bámulva is szinte látta a nő sötétvörösre kent, zavarbaejtően sokáig széthúzva hagyott, éssel kérdező ajkát, mit na és?, kérdezett vissza a férfi ingerülten, és a konyhában fel-alá járva emlékeztette Verát, hogy Mihály a tervei nagy részét övele beszélte meg, egyik munkájának ő a szerzőtársa volt, s nem hinné, hogy Mihálynak kifogása volna az ellen, hogy most is úgy legyen, befejezen és kiadjon, amit tud, de ez Verának csak olaj volt a tűzre, és odaírd a nevedet az ő kutatási eredményei fölé, visította, amiket már követni sem tudsz, mert a politika lett az új kapaszkodópályád, képzeld, így mondta, de már ott is felsültél, és most rád férne egy kis tudományos preszúzs, miü? Elment az eszed, hebegtem, én korrekten odaírom, hogy én csak a megfogalmazásban meg a szerkesztésben... és nem szorulok rá, van nekem saját művem, ma fejeztem be... én csak segíteni akarok, hiszen Mihály is, ebben az állapotában csak örülhetne, végtére is... és ekkor, érted te ezt a nőt?, hunyta le a szemét Hajós Ádám Ilona fölé hajoló tekintete elől, rám ordított, hogy a derekáig nem érsz fel, érted?!, és aztán fenyegetően suttozta, hogy te ne *végtére isezzel* itt...! Fffu! Aludjunk egy kicsit!

Ilona arra riadt fel, hogy a busz rángatózó, éles hangú szellentésekkel megáll a váci pályaudvaron. Nem szabad elaludnom, nemsokára Szendehely következik. König Amália, született 1919, nézte meg a listáján, jó lenne már túl lenni rajta, biztosan sváb vénlány a néni, és azt fogja mondani, hogy a vőlegénye elesett a fronton, meg a háború, a kitelepítések, a kollektív bűnösség átka, és elvették a földet, nem volt munka, végül huszonöt év, mondjuk, a váci cementgyár csomagolójában, szilikózis, rokkantnyugdíj, nyomor. Tudom, tudom már, mindig ugyanaz! Csinálok róla képeket, megnézte, volt még egy tekercs filmje.

Erről is Hajós jutott az eszébe, hogy amikor az első éjszakán ő hanyatt dőlt a párnján, s vállát, csípőjét emelgetve kihámozta magát a fehérneműjéből, Péter pedig még mindig az ágy mellől nézte, majd végül szemüvegét levéve hirtelen feléje lendült, ekkor kapta fel az ágy mellől a fényképezőgépét, és vaktában belevakuzott a férfi arcába. Szegény villámcsapott megtorpant, ő pedig kacagva hempergett az ágyon. Másnap a múzeumban előhívta a képet, véletlenül jól sikerült, a meztelen felsőtestű, s ahogy aztán magában emlegette, a vágyteli ábrázatú Hajós nézett vele szembe, hunyorít az éles fényben, de megijedni még nem volt ideje, előrelendülő, kissé elmosódott jobb kezében a szemüveg. Szép nagyításokat csinált, a férfinak is adott belőlük, de a legszebbet megtartotta magának, most is ott volt a dossziéjában, s ahogy a busz elhaladt a cementgyár mellett, titkon meg is nézte.

Alszol?, súgta a fülébe hajnalban Péter, miután előbb mozdulatlanul, majd fészkelődve tapadt a hasával, ágyékával az ő hátához, fenekéhez és combja hátsó-belső feléhez, nem, válaszolta, és te?, kuncogott, én sem, mondta a férfi, s Ilona kis csalódással vette tudomásul, hogy megint beszélni kezd, tudod, gondolkodott el Hajós, miért ne tudhatnád meg ezt is, nagy szerencsém, hogy nem énelem karöltve bánt el így Mihállyal. Kicsoda?, kérdezte ő, hát Vera, felelte a férfi, ő?, veled?, nyitotta kerekre szemét Ilona a sötétben. Igen... mert viszonya volt velem egy időben, bár viszolyogtam a viselkedésétől is, a helyzettől is, igen, gondolta a lány, de ha tőle magától mégsem, Mihály nem sejtett semmit, suttogta Hajós, legalábbis remélem, és akkor most már nem is fog... alig mertem belekezdeni is, és aztán én mondtam, hogy elég, azt nem lehet... A legjobb barátommal, aki, s itt megint elakadt, és felült az ágyban, ennyi minden dacára is szerelmes a feleségébe, huh, fújt egyet aztán Ádám Ilona melle közé, aki most rágondolva is érezte a bőrén a férfi sóhaját, odafektetett arca borostáját. Anynyira... ellenállhatatlan vonzerejű?, kérdezte óvatosan, nem találva jobb szavakat, és a férfi sokáig hallgatott. Éveken keresztül sikerült őt tabunak tekintenem és elsiklanom a kacérsága fölött, pedig valahogy mindig a hatása alatt voltam, míg egyik este fölmentem hozzájuk, vallotta meg lejjebb csúszva Ádám Ilona köldökének, de csak Vera volt otthon, utóbb kiderült, hogy Mihálynak egy nappal korábban kellett elutaznia, ki is készítette nekem azt, amiért mentem, és Vera várt. Csöngetek, semmi, lenyomom a kilincset, nyitva az ajtó, bemegyek, ő az ágyon alszik, nyitott vörös köpenyben, és a melle alatt, a hasán az én kinagyított fényképem... mennyi kinagyított képed volt mindig, jegyezte meg Ilona magában, leülök, és nézem, és taszít ez a bornírt, színpadias ötlet, tudom, hogy csak tettei az alvást, mégsem tudom a szememet levenni róla, így kezdődött... és ilyen volt ő a mainál sokkal kevésbé romlottan.

Hű, Szendehely!, kapta fel Ádám Ilona a táskáját, és előrefurakodott, az utolsó pillanatban sikerült leugrania a buszról. Egy fejkendőten, városiasan öltözött öregasszony haladt előtte, meg lehetne kérdezni, bár nyilván nem ide való, de nem is kell, mert ez az az utca, állt meg Ilona a járda szélén, lehajolt, hogy megkösse a cipőfűzőjét.

s ez a póz megint Pétert idézte föl előtte, ha most átnézne a saját hóna alatt, talán meg is látja maga mögött a férfit.

Amikor szakítottunk, fejezte be pirkadatkor Hajós Péter a Vera-történetet, akkor is hasonlókat vágott a fejemhez, mint ma, s Ilonának át is suhant az agyán, hogy tulajdonképpen miért is esik annyi szó erről a nőről?, órá pedig mikor lesz ennyire kíváncsi? De arról, hogy Hajós alig kérdezett tőle még valamit, rögtön el is felejtkezett, mert a férfi, tenyerének egy ideje már kitartóan keresgélő útvonalán hirtelen szembeálkozott vele, és ő már megint csak éles, meleg sugarakat látott meg érzett, és alig hallotta, amit most a szendehelyi árokparton hihetetlen mélyről kellett kiemelnie, amit a már ölelő férfi mondott, hogy ránk nyitott Mihály anyjának a bejárónője, mert Edit néni gyakran elutazott, s mi odajártunk olyankor Verával, egyszer csak nyílik az ajtó, nagy jesszusmária, emlékszem, leejtette a bevásárlókosarát, és a tetejéről szétgurultak az almák meg a narancsok...

Adám Ilona most már meggyorsította lépteit, mondja csak, néni, jó napot, nem ismeri véletlenül König Amáliát?, lépett fel a járdára az öregasszony mellé, aki erre elnevette magát, no, Amál, mondta, mit mondjak, ismerlek-e? Hát ismerem, aranyom, mert magam volnék az. Evvel a busszal jött? Akkor visszafelé is együtt utazunk, merthogy én csak a maga lapja miatt jöttem most haza!

*

Ezt megbeszélhettük volna az Engels téren is, vagy hogy hívják most, egyeztek meg fél négykor, amikor az égbolton az erős szellőkéséssel keresztülhajsolt, sötétszürkén vágató fellegek néhány elsötétült óra után ismét kitakarták a napot, hogy az a meg-megdermedve lecsendesülő levegőt erős, hideg sugarakkal világítsa át, s ők ketten felálltak a visszafelé tartó buszra.

De én csöppet se bánom, telepedett le kosarát ölébe véve a kocsi dereka táján König Amália, na, húzza meg, ne röstellje, nincs ismerős a buszon, tudja, ha egyedül vagyok, én se gyakran szoktam, emelte szájához Ilona után ő is a borosüveget, de ha így elbeszélget az ember, jólesik, ha csak maga, angyalom, nem unja az öregasszony-fecsegést. Amálka néni...! Nem Amálka, mondta, csak Amál, és lehet néni nélkül, tette rá kezét a lányéra, aki bólogatott s folytatta, jó, Amál, de miért gondolja, hogy untatott?, meg, tudja, én is többet beszéltem, mint máskor hetekig, és még kérdeznék is.

Adám Ilona úgy ügyelt már a beszélgetés, a kettejük közti intím ismerkedési játék fokozatosságára, mint egy félteni való szerelem vissza-visszatartott kibontakozására, csak el ne rontsa, s nehogy indokolhatatlant és megbotránkoztatót kérdezzen. A konyhaasztalon délelőtt kihajtott kérdőívet és saját kérdéseit, amelyek most, a közös visszautazás cinkosságában már nevetségesnek látszottak, kezdetben kínos nyűgnek érezte ugyan, de König Amáliát magát egy percig sem, s rögtön arra támadt kedve, hogy írott vezérfonál nélkül beszélgethessen ezzel a parasztházban lakó öregkisasszonnyal, férfi módra nyírt hajú vénlánnyal, vagy minek nevezik, de korrekt szó sincs rá. Szerencsére el-elkalandoztak az úgynevezett interjútervtől, bár a lány számos szűkséges válasznak kérdés nélkül is a birtokába jutott, s ezeket rögtön följegyezte, és alig fél óra múltán már az adatfelvétel vált mellékesen megbeszélendővé, amit a szoba kiszellőztetése, fényképezkedés, viráglocsolás meg zöldségpucolás közben, pihenés-képp lehetett megejteni.

Amikor a levest kanalazták, mert Amáliát a lány nem tudta lebeszélni az ebédfőzésről, ez mindkettőnknek dukál most, szögezte le, akkor hozta szóba az asszony először,

hogy ő a fél életét Pesten szolgálta-élte le, vagy hogyan is mondja, egy családnál, akikkel aztán szinte rokonnak tekintették egymást. 37-ben került ezekhez a bizonyos Sternékhez, zsidó család, egy kis bútorüzemet vittek, egyetlen lányuk pedig egyidős volt vele, s a rangkülönbség dacára ez a Ditta testvéri bizalmába fogadta a cselédlányt. Különösen azután, tudódott ki a tőrös csusza villázása közben, hogy a szép zsidó lány beleszeretett egy hajógyári tisztviselőbe, aki nem elég, hogy goj volt (anyja felvidéki magyar, apja elmagyarosodott erdélyi szász), de ráadásul családjától elszakadt, nincstelen éhenkórász, nemrég érkezett Kolozsvárról, s már az is nagy szó volt, hogy közbenjárói álláshoz juttatták. Röviden szólva, a szülei tiltották a lányt ettől a Jánostól, s Amália komoly érdemeket szerzett a konspiratív találkák nyélbe ütésében, a szendehelyi présház átengedését is beleértve. Egyszer megnézném, ha megvan még egyáltalán az a szőlő, nézett ki Ádám Ilona balra, Katalinpuszta felé, Amália meg ugyanakkor fordította felé a fejét, de nem sürgette, hogy tessék, kérdezze meg, amit akar.

Mire Ditta végül hozzámehetett Jánoshoz, foglalta össze Ilona, amit megtudott, már tartott a háború, s amikor 43 végén megszületett a fiuk, a már nem is olyan ifjú férj és apa bevonult. Dittát meg a gyereket nagyon féltette, és a König családra bízta, s így Amália a kisfiút mint a magáét vitte haza, a falu előtt vállalta a megesett cselédlány szerepét, Dittát pedig még a gettó körbekerítése előtt beteg rokonnak álcázva fektette be Szendehelyen az ágyába, s az egésztől csak Amália apja és anyja tudott. Ilona, ahogy az asszony mellett fészkelődött a szűk ülésen, most újra elgondolkodott König Amáliának ezen a, milyen is?, azonnali és a legtermészetesebb ösztönéből fakadó? lépésén, amihez hasonlót ő talán csak olvasni olvasott valahol, hogy vajon falusi parasztlányként ő meg merte volna-e tenni, nem is annyira a veszélyes rejtegetést, mint inkább a hazatérést lányanyaként.

45 márciusában Ditta a kisfiúval visszaköltözött a Dembinszky utcai lakásba, amit üresen és nagyjából sértetlenül talált, de ahol hamarosan újra megjelent Amália is, akit az oroszok el akartak vitetni, amikor a sváb falvak lakóit lista alapján fogdosták össze szibériai munkára. Hajszálon múlt, hogy kicsúszott a kezükből, a szomszéd lányt például, akivel előző nap még együtt vittek tojást a váci piacra, elhurcolták, ő meg éjszaka, gyalog menekült Pestre, s hónapokig rejtőzött Dittánál, míg megjött János a fogságból. A Stern szülőknek viszont nyomuk veszett, a front után hiába keresték őket mindenütt.

Amál, akkor maga azok között a fák között...?, kérdezte meg majdnem Ádám Ilona, a horizonton hosszan futó erdősávra kinézve, de aztán mégse törte meg a hallgatást. Ellenben eszébe jutott, hogy amikor az asszony nekiállt mosogatni, akkor ő odalépett a háta mögé, ugyan mondja meg, Amálka néni, aki akkor szögezte le először, hogy márpedig ő Amál, magának sosem volt vőlegénye? Hát, nézett vissza a lányra a válla fölött König Amália, s ekkor elkattant a fényképezőgép is, ha már így megkérdezte, lett volna több is, egy meg valóban az is volt. És mi lett velük?, folytatta Ilona a szemé előtt a géppel, incselkedve, amit az asszony meg is érzett a hangján, úgyhogy rávágta, jól van, megmondom, de aztán, gyermekem, maga sem menekül, azt képzeli, hogy csak úgy kifaggat egy szemérmes vénkisasszonyt, hát nem, Amál?, magáról meg annyit se árul el, lány avagy asszony! Na, törölte meg a kezét, s kiakasztotta a nyakából a kötényét, hogy úgy mondjam, ahogy volt, az egyik azért ment el, mert engedtem neki, a másik azért, mert nem, a harmadik pedig falubeli volt, gyűrűt is hozott, de amikor megjöttem a gyerekekkel, ugye, nem vett el. Igaza is volt, mert még mindig az elsőt szerettem, de én a volksbundos apja miatt nem is mertem volna rábízni a kérőmre a titkot,

hogy zsidó gyereket rejtegetek, ő pedig elvett mást, és kitelepítették őket Németországba, fűzte még hozzá.

Adám Ilona nem érte volna be ennyivel, mert maga sem értette, miért, az érdekelte, hogy vajon tényleg véget ért vagy folytatódott valahogyan Amália szerelmi élete a háború után, de mielőtt tovább puhatolózhatott volna, az asszony lecsapott rá, hogy most feleljen nekem, emelte meg mutatóujjával finoman a lány állát, mitől ilyen vörös meg karikás, kialvatlan a szeme, mi jót csinált az éjszaka, aztán van-e ura vagy vőlegénye, és nem akar-e félórácskára ledőlni a szobában? Ilona elnevette magát, s átnyúlva az asztalon, meg kellett érintenie Amália karját, nem, köszönöm, talán nem alszom el, rögtön lesz kávé is, szólt közbe az asszony, uram, ejtette ki a lány, megízlelve közben az így még soha nem használt szót, az nincs. Aztán a szobájáról kezdett beszélni, amit Zuglóban bérel, mit mondjon még?, a szülei Egerben laknak, az apja főkönyvelő, most készül nyugdíjba, anyját viszont újraválasztotta a tantestület igazgatónak. Apjának ő, Ilona a kedvence, mégis keveset jár haza, sokat dolgozik, ám kevés a látszata, egy múzeumban dokumentátori és fotósi munkaköre van, tárgyakat, épületeket fényképez, fotográfiákat gyűjt, amellet kérdőívezést vállal, meg ábrándozik, toldotta hozzá, rögtön kinevetve magát. Tetszik tudni, a múzeumi szobámban van egy kőkeretes ablak, szemben vele biedermeier karosszék, asztalkával, oda leülök, és gondolkozom. Aztán micsodán, férfiakon?, nézett rá König Amália frivolán, s mert Ilona kicsit zavarba jött, nem várta meg a választ, hanem felállt, és kihozott a kamrából egy borosüveget, igen, Amál néni, ahogy tetszik mondani, férfiakon, válaszolta a lány, meg könyveken, fűzte hozzá. Milyen könyveken?, kérdezte az asszony, pedig Ilona biztosra vette, hogy azt fogja kérdezni, milyen férfiakon?, s erre ő majd mégis a könyvekről fog beszélni, hanem ígyunk közben, proszít, még szegény apám telepítette, no, tűrhető? Ilona rögtön, még a pohárral a száján, mélyen rábólintott, hogy igen, olyan könyveken, nyalt végig aztán az ajkán, amik még nincsenek, amik könnyelműséggel és komolysággal vannak tele, rajzosak, fényképesek, jó drága papíron, kemény fedelek közt.

A lány oldalra pillantott, és látta, hogy az utazás König Amáliát máris elbágyasztotta, s az ablaknak döntve fejét, homlokába hullatva egyenes szálú, fehér tuncseit, elaludt, szétlazultak-elynúltak arcvonásai, nem maradt köztük nyoma az ébren folyton őrzött, sőt néha túlhajtott kedélynek, amit, utóbb kiderült, a bor is szolgálni volt hivatott. Ilonának vissza kellett emlékeznie, hogyan fénylett az asszony szeme akkor, amikor ő nemrég nősült öccséről mesélt, Amália pedig megfenyegette az ujjával, hogy vigyázzon, angyalom, nehogy úgy járjon, mint én, lassan már harminc lesz, múltam, helyesbített a lány, már az öccse is családos, folytatta az asszony, maga meg egyedül maradt vagy válogat?, s közelebb húzta a székét Ilonához, hogy a térdük szinte összeért, de a lány már azt se bánta volna, ha König Amália egyszerűen ölbe veszi és ringatni kezdi. Nem... nem vagyok éppen egyedül, vagy nem mindig... de ahogy a kertre meg aombokra nyíló konyhaablakon kisiklott tekintetét újra ráemelte az öregasszony kitartóan kíváncsi arcára, amelyről mind határozottabban az éjszakai kialvatlanságot illető érdeklődést lehetett leolvasni, Ilona, mint akit torkosságán kap rajta, fejcsóválva mosolygta meg König Amáliát, aki pedig ezt megértve, beismerően kuncogott. Nemcsak az a fontos, évődött vele a lány, hogyan telik az éjszaka, deehogynem, torkolta le Amália, már hogyné volna, én például, húzta föl hamisan a szemöldökét, mostanában elég rosszul alszom, erre a lány felkacagott, s leejtett kezét egy kicsit megtámasztotta az asszony térdén, na, és azelőtt?, kérdezte meg aztán. Fiatalabb koromban hol így, hol úgy, felelte Amália, majd kifejtette álláspontját, szerinte miként van az, hogy néha jól

alszik az ember mással is, néha meg magában is rosszul, és hogy virrasztani is jó lehet egyedül, bár kettesben ébren maradni, az még szebb, noha nem mindig, kivált, ha az ember aztán magára marad az álmatlanságával. S miután Ilona is előbb az alvásról szóló általános tapasztalatait foglalta össze, majd kettejük mondatai mind sűrűbben és egyre konkrétan, példákkal is megvilágított közbevetésekkel fonódtak össze, a lány belegondolt, hogy ők most mint két, különös élvezetre kedvet kapó barátnő, egymás szerelmi életének szokásait vagy mijeit beszélik meg, épp csak férfineveket nem mondanak.

Délután két óra tájban azonban König Amália az órájára pillantott, váratlanul fel pattant, és szabadkozva, mert ideje készülődnie, hogy ne kelljen aztán kapkodni, a kamrába sietett. S noha a rejtelmes izgalommal átfűtött beszélgetés hirtelen berekesztését nem kísérte semmi különös közlés, a lány rögtön felfogta, hogy mi volt eddig, hol csak parányit, hol zavaróbban furcsa még abban is, ahogy a legbizalmasabb, mégis túlonúl nevetgélős-borozós eszmecseréjüket folytatták: annak az előérzete, amire most döbrent rá, hogy valami baj van. Utánaóvakodott a kosarát összekészítő asszonynak, aki most felismerhetően rosszat sejtetett a hátával és szokatlan némaságával, s azzal a semmibe néző tekintettel, amellyel aztán elhaladt az ajtófélfához támaszkodó lány mellett, aki végül már meg kellett hogy kérdezze: történt valami? Össze kell készíteni, sóhajtott König Amália, az asztalra helyezett garabolyt bámulva, szegény Miskának egy kis enivalót, meg... ja, ágynemű is kell, sietett a szobába. Kinek?, lépett közelebb Adám Ilona a konyhába visszatérő asszonyhoz, baj van talán? Amália leült a székre, bort töltött magának, bizony baj van, súgta, ivott egy kortyot, és elmondta, hogy már három hónapja történt, de ő csak tegnap tudta meg, a szomszédasszonya szólt, aki odajár piacozni a Hunyadi térre, s a házmesterné vett tőle virághagymát, és felismerte ezt az Elzát, aki Amáliával korábban bejáratos volt hozzá, hallották-e, mi történt, szóljon Elza Amáliának, ha nem tudná. Miska ott fekszik a lakásban, agyvérzéssel, egyedül, nincs, aki ápolja, egy barátja jár át etetni őt, s még beszélni is elfelejtett. Valami rokon...?, kérdezte Ilona, rokon?, igen, bólintott az asszony, a fogadott fiam, Dittának a fia, szegénynek, jobb, hogy nem érte ezt meg, hát... no, Amál, mondom, most légy erős, bepakoltam a garabolyba, és gyerünk, jaj, hát nem is lehet elmondani, mint egy kisgyerek, csak integet, gagyog, azt se tudtam eleinte, hogy megismert-e. Akkor Ilona, most szinte látta magát, leejtette az asztalra a kezét, felállt, megfogta a zsebkendőjét kereső öregasszony vállát, és megkérdezte, Amál néni, és nem Wagner Mihálynak hívják? Az asszony elképedten kapta fel a fejét, dehogynem, dadogta, talán ismeri?, Ilona pedig, végigsimítva Amália kézfeijén, azt felelte, csak látásból, de nagyon sokat hallottam róla, s nézte a fejét hitetlenkedve csóváló asszonyt, akkor, hát akkor maga tudja, hogy ő tudós, könyveket írt, és most... s itt megmerevedett, beharapta az ajkát, és hosszan nézett maga elé.

Később elmondta, amit Ilona már tudott, de képtelen volt eldönteni, elárulja-e, hogy Miska elváltan élt, a volt felesége, úgymond, ki tudja merre csavargott éppen, amikor ez történt, a kislánya külföldön, de szerencsére vele volt ez a barátja, akit most is a lakásban talált, igen, csúszott ki a lány száján, de Amália nem vette észre az elszólást, és ez a Péter mondta el, mi történt, csak hát... hiába, hogy ez a fiatalember segít, mégis... ami ott fogadta Amáliát, az a... felfordulás, piszok, bökte ki némi habozás után, de nem is mondja tovább, s belekortyolt a poharába.

Adám Ilona most megint ránézett a csendesen horkoló öregasszonyra, akinek a feje mögött a Forte gyár épületei suhantak el éppen, s eszébe jutott, úgy kellett aztán biz-

atnia az asszonyt, hogy csak mesélje, Amál néni!, abba ne hagyja, mondogatta magában, nem tudta volna megindokolni, miért. Mesélje?, hát csupa fájdalom neki, mit mondjon ő a lánynak, nekiállt rögtön takarítani, ahogy Miskát meguzsonnáztatta meg átöltöztette, mert, ugye, összemocskolt ruhában ült ott a földön, ezek meg elkezdtek veszekedni, merthogy azt még nem is mondta, a volt feleség, a Vera is ott volt. Aki hát egy, egy ribanc, na, mást nem lehet rá mondani, de mindegy, ez messzire vezetne, és nem az, hogy neki, Amáliának alig vakkantott oda valamit, pedig már lassan húsz éve ismeri, de azt kimondottan csak a másik kiszipolyozása meg kirablása érdekli. Hát azt képzelje el Ilona, hogy az a nő csak azért jött, hogy ami mozdítható, azt elvegye ettől a szerencsétlen szelütöttől, na meg, hogy... majd' megmondta Amália, hogy még miért. Azt hiszi, ő nem vette észre, amikor bement Ditta szobájába rendet rakni utánuk, hogy nincsenek ott az ékszerek, és nem tudja elképzelni, ki vihette el őket?, de még, úgy higgye el Ilona, a Miska munkáját is ellopta, a fene se érti, ő akar még evvel is páváskodni?

Mert amikor ezek ketten elmentek, akkor Miska rettenetesen izgatott lett, de valahogy jobban az eszénél volt, mutogatott Vera után, rángatózva csóválta a fejét, csapkodott a levegőbe, majd Amáliát kézen fogva vonszolta a szoba sarkába, makogva magyarázott nagyon, letérdelt és lehasalt a földre, benézett a szekrény alá, Amália megértette, hogy ki akar szedni valamit, ezért hozta a partvist, és kikotort egy irattartót. Akkor Miska magához ölelte a poros dossziét, mutatta, hogy az az övé, rázta az öklét az ajtó felé, meg gyalázkodott a maga nyelvén, aztán még fogott egy újságot, különben ezt ni, vette elő König Amália a piros filccel összefirkált folyóiratot, és odaadta Ilonának. Miska itt húzgálta alá, magyarázta az asszony a szerkesztőségi fogadónap időpontjára és helyére mutatóra, de ő csak nézte, hogy mit akarhat ez a padlón vonszoló ember, aki még egyszer fölnyalábolta a dossziét, odaadta Amáliának, mutogatta a folyóiratot, azt is átadta, és küldte az asszonyt, hogy menjen, menjen, de rögtön, siessen. Ő akkor értette meg, balga öregasszony, hogy el kell vinnie az írást erre a címre, hogy betegyék az újságba, és azért kell sietni, mert Vera nyilván elszedte tőle ezt is, vagyis a másik példányt.

És akkor még ez a gátlástalan néember vádolta meg Pétert, hogy ellopkodja a Miska iratait, ott visítózott a konyhában, mert ismerik ezek is már régóta egymást, na de Amália is őket, mondhatja, és amaz meg ugyan bizonygatta, hogy segíteni akar csak, hiszen munkatársak voltak, de hiába, Vera ordítózott, hogy te egy senki vagy, és mit akarsz, én tartottalak el mindnyájatokat! Szóval Miska tuszkolta kifelé Amáliát, hogy menjen, jó-jó, mondta ő, majd megy, de most este van, és oda is volt írva az újságba, hogy szerdán fél hattól van fogadóóra, most le kell feküdni, terelgette nagyfiát a fűrdőszoba felé, megágyazott, vizet engedett, levetkőztette Miskát, és beleültette a kádba, megmelegítette a paprikás krumplit, ami délről maradt, azt csomagolta be, amikor Elza beszólt, aztán megették, bebújtatta az ágyba Miskát, aki húzta Amália kezét, hogy üljön mellé, az asszony ölébe fúrta az arcát, és átölelte, mint kisfiú korában, így aludt el, ő meg majd' egész éjjel sírt fölötte, mint a záporosó.

Aztán Verát hozta szóba Amália megint, megértheti Ilona az indulatát, nagyon kibabrált Miskával a váláskor, övele pedig mindig úgy beszélt, mint egy cseléddel, különösen, amikor vasalt Verának, hogyhogy vasalt?, kérdezte meg a lány. Hát amikor ruhákat varratott egy kereskedőnek, egyik helyen megfestették neki mosógépben az anyagot, akkor áthozták Dittához vasalásra, merthogy ő, azt mondja, segíti az anyósát, munkát ad neki, na persze, Dittának!, a fenéket, nekem!, nem Dittának való volt az

már, örökké a migréjével feküdt csak odabent, Vera meg velem veszekedett, és cipeltette a zsákokat az autójába! Jó, megéltünk belőle, s amikor Miska is vissza kellett hogy költözzön a kislánnyal, ugye, nagyobb lett a kiadás, mert szegény ember már szinte semmit nem keresett, na de mi gurcöltünk, és Vera gazdagodott meg belőle! Megvette és tataroztatta a lakást, s amikor kész lett, kizavarta belőle a férjét. Azt mondta, ő nem emeli a gyerektartást, ő munkával segíti a lányát is, azt képzelte, Mari majd odaáll mellém vasalni a tizenöt évével, amikor alig láttuk otthon? Ditta pedig folyton meg volt sértve, nyomogatta a halántékát, Miskát korholta, hogy igazán nem akar beleszólni, és nem óhajt senkit azzal terhelni, hogy a kis Mari őt semmibe veszi, de mégse kéne hagyni, hogy annyit csavarogjon, meg ok nélkül rám támadt, hogy én miért engedtem el a gyereket, hát kérdezte az tőlem?, és mondjuk meg Verának, hogy ő mit nem tűr, de ő a Verával nem hajlandó szóba állni. Akkoriban csak hétfégenként jártam haza, a kert miatt meg a csöndért, ami egyre jobban hiányzott, de hétközben bent aludtam, a konyhában volt díványom, mert a cselédszobám már Marié lett, két szobát, ugye, a négyből, már rég leválasztottak, és Ditta hívott ugyan be magához, de annak egyszer már rossz vége lett, gondoltam, jobb a békesség.

Ilona Hajós Péterre szeretete volna terelni a szót, tudni akarta, mit jelent az, hogy na, ismeri Amália is, mondhatja, ilyen hangsúllyal, de amikor végre megkérdezte, hogy ezt a... Pétert mióta ismeri Amália, az asszony kitöltötte a maradék bort két pohárba, és azt mondta, annak a feleségét ismertem meg hamarabb. És ki az?, kérdezte a lány önkéntelenül, s erre azt a választ kapta, hogy Erzsinek hívják, angoltanárnő volt, de nem bírta, és így lett Vera ruhafestője. Amália sokat járt hozzá, mert gyakran maradt órá az is, hogy elhozza az anyagokat, na, annak is, nő léteére kellett a családját eltartania, két gyerek, a férje csak rohanguált, ömlött belőle a szó, de pénzt, azt alig hozott, segíteni nem segített. Pedig Erzsi beteg is volt, aztán valami szektával próbálkozott, végül önála, a Dembinszky utcai konyhában kötött ki, odajárt beszélgetni, volt, hogy hetente kétszer is, bár amikor a férje otthagya, inkább kijött szombatnőként Szendehelyre a gyerekekkel, mint hogy folyton ott találja Pétert Miskánál. De aztán elmaradt, Amália már vagy fél éve nem is látta. Persze Miskát is alig, akivel Ditta halála után megállapodott abban, hogy ő most már hazamegy Szendehelyre, neki az a kis kiegészítés, amit az öccsétől kap Németországból, elég, és Miska azóta jó, ha háromszor kijött, de mindig hamar elrohant, rosszul is nézett ki, ideges volt, lefogyott, folyton csak dolgozott, jaj, de szörnyű, túrt bele a hajába, ez lett belőle...

Az asszony, miközben már azt mesélte, hogy Vera újbóli férjhez menésével hogyan ért véget az egész ruhavarratási üzlet, egyedül Erzsi folytatta a festést egy butikosnak, a kosár fülét markoló kezén megnézte az óráját, tíz perc múlva indulnunk kell, mondta, most szerencsére Péter van ott Miskánál, de a vacsorázatásához oda akarok érní. Reggel még aludt, amikor eljöttem, és akkor most mindent összeszedtem, magamnak is ruhát, Elzának is beszólok, ne keressen hiába, és útközben megpróbálom elintézní, ha sikerül, leadni ezt az írást, tette le König Amália a kosár mellé a dossziét. Ádám Ilona kézbe vette, belelapozott, és majdnem elejtette, amikor ránézett a címlapra, *Wagner Mihály: A 45 utáni társadalomfejlődés története és értelme*, s ahogyan az első lap fehérjét tükröző, elsápadó arccal, összeszűkülő szemmel olvasni kezdett, s folismerte az éjjel a virágzó gesztenyék, a nyitott ablak előterében felolvasott mondatokat, kicsúszott a száján, amit Amália a kamrából nem hallott, hogy Hajós Péter, és úgy érezte, rögtön bepisil.

Ilona tekintete a gödi főút villasorán siklott, amikor arcvonásai eltorzultak, mert

küszni kezdett belé, a halántéka mögé feszítve magát a fejgörcs, de szerencséjére ezzel egy időben eszméletvesztés-szerű fáradtság borult rá, s mire a következő megállóból újra elindult a busz, a lány elaludt.

Gőzfürdőbe tértek be Amáliával, az asszony előbb vonakodott, sose volt még ilyen helyen, fürdőruhája sincs, s amikor Ilona, már a jegyváltás után rálegyintett, nincs is arra szükség, adnak kötenyt, Amália ijedten hőkölt meg, de már nem volt visszaút. A lány örült, hogy elcsábíthatta Amáliát, hogy közrefogta testüket a sűrű, kénzagú pára és a meleg víz, hogy ruhátlanul rejteztek egymás elől, és megmutatkoztak egymás előtt, és azt látta, a medencékben lebegő, faágyakon fekvő vagy a gőzkamrák felé totyogó öregasszonytestekkel együtt ők mindnyájan milyen szépek, később mégis Amália oldotta le hamarabb a hasára tapadó kötenyt, hogy a forró köre teríthesse maga alá, s a mozdulat közben Ilona meglátta az öregasszonyban a huszonéves, erős, szép lányt, aki most kihívta Ilonát, nyújtózzál itt ki te is, hadd nézzelek, szólt neki, tegezve.

Egyszerre ébredtek fel az úpesteri vasúti hídnál, ahol egy csapat alpárian hangos s nemüket-korukat meghazudtolóan trágár kamasz lány szállt le. König Amália eltűnődve nézett utánuk, de arcáról még ekkor sem tűnt el az a sugárzás, amellyel ébredt, látja, angyalom, hagyta megjegyzés nélkül a lányok jelenetét, felkavartuk az állóvizet, fiatalnak láttam magunkat... Amál, indult el Ilona, még álmából kikanyarodott kérdése lépegetőkövein, maga egészen szép lány volt, ugye?, úgy értem, a teste, az alakja is, olyan, hogy mondják, szerelemre termett, mégis egyedül...? Az asszony csodálkozva felvont szemöldöke, sejtelmesen ráncolt hunyorgása és leereszkedő szemhéja bólintás nélkül is válaszolt a befejezetlen kérdésre, majd halkán megszólalt, mégis-mégsem, ingatta a fejét, különben Ditta is ezt mondogatta, szerintem ugyan ő volt a szebb, olyan, mint maga, belülről is szépülő, takarta be tenyerével a lány kézfejét. Ó, hát valamikor, mosolyodott el halványan, össze is hasonlítottunk meg dicsérgettük egymást, és ha féltünk vagy fáztunk, jó volt összekapaszkodni, hallgatott el Amália, s kis idő múlva hozzátette, hogy ez éppen tegnap jutott az eszébe, amikor Dittának azon a széles, faragott támlás epedaágyán megigazította a terítőt. S mondott még valamit az elfojtásról és a vágyról, a büntudat meg a szenvedély képzelt háborújáról, s ez Ilonában izgatott kíváncsiságot is ébresztett, mégsem tudott eléggé figyelni, mert elakadt az asszony képzettársításánál az ágyterítővel, most jutott eszébe megint, hogy vajon miért dülta fel annyira Amáliát éppen a rendetlenség, ami a lakásban fogadta, hát istenem, rendetlenség!, és odatolakodtak azok a korábban, mellékesen elejtett szavak is, hogy „majd' megmondtam, hogy még miért jött” és „amikor bementem rendet rakni utánuk”, így az a kérdés, amely egyszer csak átcikázott az agyán, ugyanabban a pillanatban szaladt ki a száján is, Amál, miért kellett megigazítani az ágyat tegnap, ki feküdt rajta? Hát ki, Vera meg ez a Péter, vágta rá az asszony gondolkodás nélkül, és csalódottan, mert ez a szeszélyes lány ilyen emlékezésbe csalja, aztán otthagyja, maga bement, és?, nézte mereven saját térdét Ilona. Bementem a lakásba, folytatta engedelmesen Amália, de Miska szobája zárva volt, nem értettem, miért, ezért a Dittáén keresztül akartam bemenni, ahonnan hangos zene szólt, benyitok, és ezek ott hempe-regnek az ágyon, úgy, de én annyira megdöbentem, hogy még a kosarat is elejtettem, kifordultam, ott találtam a kisasztalon a szoba kulcsát, kinyitottam az ajtót, és akkor megláttam ezt a szerencsétlen embert, nyüszítve kuporgott a földön, s a kulcslyukon át lesett a másik szobába, odarohantam, megpróbáltam elvonszolni, csókolgattam, és alig ismertem rá a fiamra.

Amália könnyekkel küszködött, és a legkevésbé azt várta, amit ezek után Ilona kér-

dezett, akit most nem Mihály érdekelt, hanem azok ott bent, és szétgurultak a naran csok a padlón, Amál? Döbbsenten fordult a lány felé, hát ezt meg honnan tudja?, Hajós Pétertől magától, bökte ki Ilona, csak nem egészen így... magának, fogta meg az asszony a lány karját, a Péter a...? Ilona beharapta az alsó ajkát, és rábólintott, atyais ten, bolond, fecsegő öregasszony, hogy nem értettem, miért kérdezi, és nem teszek féket a számra, kezdte Amália az öklével ütögetni az állát, ne, Amál, ne!, csitította hal kan a lány, ilyen tapintatlan, figyelmetlen, buta libát!, nem, Amál, fogta meg Ilona az asszony kezét, én faggatóztam. Lehajolt a lába között álló táskához, kihúzta belőle a kinagyított képet, és még azt is megkérdeztem, kérdezte, hogy ugye egy ilyen fotó is ott volt, Amál?, fordította Hajós fényképét az asszony felé, aki sóhajtott, és megmon da, hogy igen, ott találta összegyűrve az ágyon, és nem kérdezte, hogy a lány ezt hon nan tudja.

Ekkor már az útfelbontások külszíni fejtéseinek kerülő útjain forgolódtak, s amikor a busz, balra kanyarodás után, beékelődött egy alig mozduló kocsisorba, a házak fölött megállt a benzingóz, arra ráterpeszkedett egy északról imént jött felhő, és hirtelen elsötétült az utca, beborult.

A szerkesztő, akit a pincér mutatott meg nekik, egyedül ült az asztalnál, amikor a két nő odament hozzá, s ő a kölcsönös bemutatkozás után helyet kínálta vendégeit. König Amália és Ádám Ilona szeretett volna hamar túlesni a kéziratleadáson, de a lány, amíg a táskákat a lába mellé igazgatva is fél szemmel a szerkesztőt figyelte, azt állapította meg, hogy ez a régi vágásúak eleganciáját és a közeli ismerősök hanyag fesztelenségét egyszerre sugárzó férfi roppant kíváncsi ábrázattal néz egyikükről a másikukra, ami kor bocsánatkérés közben, mielőtt még visszaülne, a szék támlájára akasztja a tweed zakóját, majd sebtében, a gyufaszál fellobbanó fejének lángjáról rágyújt, cigarettával a szája sarkában odainti a pincért, és rábeszéli a vonakodó hölgyeket egy-egy kávéra, itt jól főzik, bizonygatja.

S ezután sem hagyja még, hogy vendégei a tárgyra térjenek, mint aki feladványt talált magának, gondolta Ilona, s még nem szól, hogy szabad a gazda, inkább mond valamit a leromló kávéházakról, önironikus képzettársítással csavarva egyet mondata végén, amin a nők nyilván kuncogni szoktak, miközben szemügyre vehetők, mert az egész, mint most is, csak erre való, megfigyelni, kitalálni, milyen a partner, kik ezek voltaképp. Hülyeséget mondtam neki?, mélyesztette próbaképpen Ilona szemébe a tekintetét a szerkesztő, miután valami ismerősével lefolytatott, s a leépülésről szóló, froclizva szellemes szóváltását felidézte, de a tesztkérdést mégis Amáliára áttestálva fejezte már be, miért, maga mit válaszolt volna az illetőnek?, szólította meg a játékot láthatóan kedvtelve követő asszonyt, mert a lány amúgy is félrekapta közben a fejét, s ahogy az ajtó felé nézett, Ilona összerezett, beletúrt a hajába, és már nem is hallotta Amália replikáját, mert a bajáratnál megtorpanó férfinban Hajós Pétert ismerte fel.

Hajós arcán jól felismerhetően lehetett megkülönböztetni két, egymást követő meglepődést, azt, amikor meglátta Ionát, és azt, ahogy fölfedezte, hogy a szerkesztővel beszélgető, neki félig háttal ülő asszony pedig nem más, mint König Amália, s ahogy lassan megérteni látszott a két nő ismeretségének nyitját, igen, hisz Ilona délelőtt valami balassagyarmati busszal kérdőívezni indult, úgy vált ámulata bosszús idegességé, nyomban kialudt szeméből a lány megpillantásakor még felvillant öröm, s hirtelen nem tudta, mit tegyen. Na, mi van?, emelte meg kérdőn tenyerét és állát némán a lány, Hajós azonban félrefordult, belekotort a táskájába, de amikor észrevette, hogy

Amália a földön sorakozó szatyrok egyikéből dossziét húz elő, hirtelen elhatározással odajött az asztalukhoz, megállt, és mosolytalanul jó napot kívánt mindenkinek.

Amália ösztönösen visszahúzta az ölébe az irattartót, nahát, Péter!, szolt meglepetten, hát maga?, s erre a szerkesztő Hajósról az asszonyra, majd megint Hajósra kapta a szemét, na, jól van, ez egyre rejtélyesebb, olvasta le derülő arcáról Ilona, miközben a férfi ültében meghajló alászolgájával köszöntötte Hajós Pétert. Rég láttalak, folytatta, foglalj helyet, intett egy székre, és várj egy kicsit, nem tudom, de akkor a hölgyeknek talán nem is kell bemutatni az urat, nézett kíváncsian Ilonára, de a lány nem reagált, s Hajós sem kommentálta a megjegyzést, hanem leült, halkan odaszólt Ilonának, hogy szia, és utána majd beszéljenek, azt mondta még sűgva. Ez nem kerülte el a szerkesztő figyelmét sem, de mielőtt nekiláthatott volna, hogy most már kiderítse magának a vendégek szándékait és viszonyait, megérezve, hogy a levegőben több van annál, mint hogy távoli ismerősök véletlenül találkoztak az asztalánál, Hajós Péter váratlanul előhúzta dossziéját, elnézést, mondta, de hadd kérje, hogy előretolakhasson.

Amália, akinek, szemben Ilonával, nem volt világos, hogy Hajós mit szorongat a hóna alatt, s aki még mindig sietett volna, bele is kezdett, hogy ó, ők csak... de Ilona megszorította a könyökét, így elhallgatott, és mégsem tisztázta jövetelük célját. A leintés nem volt ugyan feltűnő, a szerkesztő mégis észrevette, és cinkos némajátékban csodálkozó fintorral kérdezte meg róla a lányt, aki a szemével csak annyit válaszolt, ne akarjon rögtön és mindent tudni. Csak ha, kérlek, a hölgyeknek nincs ellene kifogásuk, mondta ezért a férfi Hajósra majd Amáliára nézve, de az asszony ekkor már hevesen rázta a fejét, hogy nincs, és Ilonát e percben olyan szorongás kerítette a hatalmába, hogy mint a régi feleltetéseknel, hiába ismételte el magában háromszor is a kérdést, mit kell mondania akkor, ha itt a szeme láttára adja ki majd Hajós szerzőnek magát, agyában a választ sűrű köd borította el.

Na, mi a helyzet, mikor leszel miniszter?, fogta vissza a kibontakozást gonoszkodva megint a szerkesztő, de a válasznak szánt szájbiggyesztésből rögtön látta, hogy Hajóst most elhagyta a humorérzéke, mindig ilyen?, próbálkozott még Ilonával, de a lány most sem hagyta magát, némán tárta szét a karját, no jó, akkor mit hoztál?, fordított végre komolyra a férfi, tanulmány... hangzott a tétova felelet, hosszú?, csapott le rögtön a kérdés, száznegyven oldal, mondta Hajós. Micsoda?, rémes!, vette ki csikkjét a szájából elképedve a férfi, hát mit képzeltetek ti?, folyton agyonnyomnátok nekem a lapot ezekkel a behemót esszékkel, minek írsz annyit? Ilona ekkor már a felsőtestét egészen előredöntve szegelte Hajós Péterre a szemét, s noha szeretőjének megérkezése óta félve számolt ezzel a lehetőséggel is, mégsem akarta elhinni, hogy Hajós erre nem azt válaszolta: nem én írtam, hanem, miután még az is elhangzott, hogy máskor fogd össze húsz oldalon, ha nekünk szánod, na mutasd!, és miközben látnia kellett, hogy Amália előtt is ugyanaz az írás fekszik, s még átadás előtt, szó nélkül odanyújtotta az irattartót a szerkesztőnek.

Á, bibói cím, nofene!, nyitotta szét a férfi a dossziét, te, nem nagyképűség ez egy kicsit?, s nem akármilyen becsvágy ám, hogy *A 45 utáni társadalomfejlődés története és értelme*, nézett Hajósra, mialatt Ilona a szeme sarkából azt vette észre, hogy Amália tétova mozdulattal, mint aki csak éppen kósza gyanúját akarja eloszlatni, szintén kinyitni készül a maga példányát, de akkor ő határozottan rátette a kezét az asszonyéra, s a dosszié visszacsukódott. És miért nincs rajta a szerző neve?, nyúlt a szerkesztő a tolla felé, Ilona megbabonázva nézve a mozdulatot, s úgy érezte, végtelennek tetsző idő telt el, amíg Hajós végre lassan átnyúlt az asztalon, nem... dadogta, nem én írtam,

nem?, hanyatlott le a toll, hanem kicsoda?, hanem Wagner Mihály írta. A szerkesztő fölnevezett, egyik vendégéről a másikra, az Ilona ölében hirtelen eltűnő irattartóra, majd megint a lányra fordította tekintetét, mint aki most már végre világosan akar látni, hallgatott egy pillanatig, de aztán hirtelen másképp döntött, arca földerült, ő, Wagner úr, örvendezett, mintha az illető most lépett volna be az ajtón, tartjuk szerencsénknek! Lukács-idézetek száma és terjedelme?, kezdte marhaskodva átporgetni a lapokat, hol az irodalomjegyzék?, de mivel senki nem nevetett, jobb híján belenézett a bevezetésbe.

Látja, hajolt oda Amália a lány füléhez, hál' istennek hiába jöttünk, suttozta, de Ilonának nem volt kedve meghallgatni a folytatást, elfordult, s arra gondolt, hogy most meg kéne könnyebbülnie, torkában azonban nem oldódott a szorítás, csak a ránehezedő fáradtságot érezte súlyosbodni, a hangütés Szűcs Jenőre emlékeztet, mondta a szerkesztő kisvártatva, na, milyen nagyszabású megfogalmazások, morogta aztán. És most majd félrevon és magyarázkodni kezd, hogy ezt tulajdonképpen ketten írták?, nyomogatta Ilona a szemét meg a halántékát, vagy beismeri, hogy hencegni akart, de azt nem, hogy lopni?, nem akarom végighallgatni, nincs kedvem megtudni, milyen szándékkal jött ide, mit tett volna, ha nem talál itt minket, hogy miért tolokodott, semmit.

Ha ez nekem megírja, amit a bevezetőben ígér, lapozott tovább a férfi, hol vannak a fejezetcímek, hátul?, aha... ajaj, alighanem rábasztunk, és muszáj lesz lehozni, három folytatásban, dobhatom szét a lapot megint... persze, csak ha tényleg jó, mert nem szoktunk előre ígérgetni, az elfogadás, fordította ki a tenyerét mosolyogva, még egy Wagnernél is csak az elolvasást követheti. Nem lehetne mégis húzatni vele?, fordult oda Hajóshoz, nem akarok azért Wagner-inváziót!, két hét múlva jön, és hoz egy kétszer ekkorát, nem jön, nézett rá Hajós, miközben Amália nagyot sóhajtott, és nem hoz. Miért ne jönne, tárta szét a kezét a szerkesztő, csak jöjjön, beszélni akarok vele, úgyis írtni akarunk valakivel, mondta, de itt elakadt, mert ahogy ránézett, nem értette a vele szemben ülő asszony arckifejezését. Már nem tud írni, szólt bele halkán Hajós a csendbe, amit a szerkesztő mégis úgy ítél meg, csak ő tartja furcsának, ezért rálegyintett, hogyhogy nem tud, mi az, hogy nem tud...?, jární se meg beszélni se tud, agyvérzés, mondta ki ekkor Hajós Péter. Mi?, állt meg a cigarettacsikk a levegőben, te jó ég, az az ember...?, atyaúristen, hajtotta tenyerébe kopasz fejtetőjét a férfi, bocsánat, nem hallottam, aztán kinézett az ablakon, legalább másfél éve nem is láttam, tette hozzá, majd elmondatta magának, mikor, hogyan történt, milyen súlyos, mit mondanak az orvosok.

A válaszba Amália is bekapcsolódott, s a szerkesztő láthatóan nem értette, milyen minőségben is, noha pillantásai annyit elárultak, hogy felfogta, vendégei között Mihály az összekötő kapocs, Ilona azonban valahogy furcsán fontoskodónak látta az asszonyt, aki végül is csak Hajóstól s csupán tegnap óta tudja, amit tud. Amália kissé bőbeszédűnek induló részletességgel ecsetelte Mihály állapotát, s bár a szerkesztő, aki hitetlenkedve ingatta a fejét, belekérdezett, hogy a beteg kórházban van-e még, Ilona csodálkozva vette észre, hogy az asszony a kérdést a füle mellett eleresztve beszél tovább, míg aztán Hajós világította meg, hogy már hazakerült, s Mihály tulajdonképpen, mint elvált ember, most is egyedül van. A szerkesztő elképedve tekintett körül, nincsen senkije, ott fekszik egymagában?, hát igen, mondta erre Amália, tavaly halt meg az édesanyja, a felesége pedig, ugye, hol külföldön csavarog, hol itthon, de tudomást sem vesz róla, a kislánya sincs idehaza, én voltam csak... s hogy ezt miért kellett így

mondania, Verát pedig miért kell itt eláztatnia, Ilona már nem is értette. Én dajkáltam, tudja... és most megint olyan lett, mint egy gyerek, folytatta az asszony, s elfordult, Ilona mégis azt kellett hogy lássa, hogy Amália szárazon nyomogatja zsebkendőjét a szemére, aztán mint aki erőt vesz magán, felnézett, eltért az előbbi tárgytól, különben mi is éppen ugyanezért jöttünk, mutatott Hajós Péterre, a Miska frása miatt. Pont ebből hoztak egy másik példányt?, micsoda véletlen, jegyezte meg a férfi, duplán nyomatékostott publikálási szándék, csukta össze elégedetten rázogatva a dossziét, majd pedig följánlotta az asszonynak, bármiben segíthet, forduljon csak hozzá.

Ezután körülnézett, hogy most mi is következzen, azt látszott felmérni, ki fog távozni előbb, sőt ezt, ahogy Ilonának feltűnt, mintha befolyásolni is szeretne volna, mert elővette a noteszét, és azt mondta Hajósnak, jó, akkor elolvassuk, és majd felhívlak, mondjuk, a jövő hét végéig, ez a szám stimmel?, fordította ki az apró, rézkapcsos könyvecskét. Hajós azonban bele sem nézett, majd inkább én hívlak fel, mondta ehelyett, jó, kérlek, válaszolta kurtán a szerkesztő, táskájába süllyesztette a kéziratot, s most már búcsúzkodást ajánló rutinnal kérdezte meg, és ti megvagytok?, Erzszi?, gyerekek? Hajós Péter arca elsötétült, s a férfi, ahogy oldalra hajolt, hogy a földre tegye a táskát, meg is merevedett egy pillanatra, amikor ránézett, miért, mi van?, kérdezte még egyszer, Erzszi...? Hajós is a táskáját kezdte babrálni, Erzszi, morogta végül, kórházban van... és én sem vagyok elérhető azon a számon, kórházban?, hökkent meg a szerkesztő, most éppen altatásra feküdt be, akasztotta Hajós a táskát ültében a vállára, elképesztő, csóválta a fejét a férfi, rémes, vont a csodálkozva a vállát is, és a gyerekek?, a nagyanyjuknál vannak, felelte Hajós halkán, miért, külön vagytok?, nézett rá a szerkesztő, külön, bólogatott ő komoran, már nyolcadik hónapja.

Ilona azt észlelte magán, hogy nem is csodálkozik, nem tölti el csalódottság vagy keserűség, mintha már semmi mást nem volna képes befogadni, csak nézi ezeket az embereket, közben egy zavaros motívum úszik be lassan az agyába, amit nem tud megnevezni, s amelyből most képtelen szabatos gondolatokat kigombolyítani, csak indulni szeretne már. Hát ez örület, hallotta meg ekkor a szerkesztő hangját, aki éppen őhöz kezdett beszélni, mondja, ez most már így megy?, nyitotta szét tehetetlenül két tenyerét, mindenki meg van zavarodva?, nem értem, nyújtotta el az utolsó szavakat, szinte már nyafogva, hogy Ilona már-már odahajolt hozzá, hogy megvigasztalja, ugyan, kedvesem, ne lásson azért rémeket, s ahogy belegondolt, nem is a férfi kezének vagy arcának a megérintéséhez kevés a bátorsága, hanem a lelepleződő, üres vigaszhoz. Mirajtuk aztán eléggé keresztülgyalogoltak az évek, folytatta a férfi, és mi is elköveltünk sok mindent egymás ellen, de azért csak megpróbáltuk egybetartani az életünket, de ti, fordult Hajóshoz, ti már egyszerűen nem vagytok erre képesek, ti ezt nagyon elrontjátok, vagy nincs igazam?, nézett bele megint Ilona szemébe, maga mindig csak hallgat! A lány fáradtan elmosolyodott, most nem olyan nagy baj az, mondta, és a nyomatékos mostnál egy pillanatra finoman megérintette a férfi asztalra fektetett, összekulcsolt kezét. Tudja, kezdte volna el még a szerkesztő, de a lány már hátratólta a székét, nem nézett rá, a férfi megtámasztotta az állát, és annyival is rosszabb nektek, kanyarodott vissza előbbi kifakadásához, s megint Hajósnak beszélt, rosszabb, mint nekünk már, mutatott közben Amália felé, mert nektek még legalább a fele hátravan, és nem tudtok, csóválta lassan a fejét, ti nem tudtok élni!

Ádám Ilona olyan tompán és fásultan ült az asztalnál, hogy ezek a mondatok üresen forogtak csupán a fejében, de sem folytatni nem sikerült magában őket, hogy is van ez?, ismételte csak gépiesen, sem a társalgás hátralévő részét nem tudta már kö-

vetni. Úgy érezte, hogy ha e percben nem épp a beszélgetésből volna már tökéletesen elege, ha más körülmények között ülne itt, egyébkénti természete szerint, s ahogy gondolni szokott rá, önnön jobbik felével élhetne, akkor legszívesebben hagyná elmenni ezt a két embert, akikkel, egyikkel a másik után, az elmúlt huszonnégy órát eltöltötte, s közelebb húzná a székét a szerkesztőhöz, aki, a lány úgy sejtette most, a titkokról tudhat valamit, s ha beszélhetnének, enyhülne talán az ő hallgatag görcössége, *saját ilonai passzív melankóliám*, idézte fel öndefinícióját, sőt lehet, hogy a férfi dekadenciája is. Búcsúzó tekintetével ezt tudtára is hozta a szerkesztőnek, amikor indultak már, legközelebb majd nagyon szívesen, de most már több szó, talán érti, nem fér belém, nyújtott kezet szótlánul a férfinak, aki megértette, és hangosan válaszolta, sajnálja pedig, hogy Ilona elsiet, reméli, lesz még alkalom, higgye el, lesz, csúsztatva végig a tenyerét a lány a férfi karján.

Elcsigázottan, kábán, mosolyogva várta ki a szerkesztőnek még azt a két-három, nyilván szellemes és csak módjával frivol mondatát, amelyekről mégis elterelte figyelmét Amália és Hajós pusmogása, s hogy Hajós visszatolva a székét, oldalra fordult, és nálam vannak, Amál, mondta, oda akarom magának adni, az ékszeres, tudja, Mihályra akartam költeni, de tegyen velük a belátása szerint... ja, és Vera kérdezte, nem tetszik-e tudni a bútorgyár papírjairól, de akkor Ilona már sarkon fordult, még visszaintett, és elindult a kijárat felé. Háta mögül, a szótörmelékből, amelyből Vera neve bukkant elő, hallotta, hogy az asszony és Hajós követik őt, az ajtóból visszanezve már csak a szerkesztőt látta az asztalnál, mielőtt éppen leült volna, míg Hajós azt magyarázta Amáliának, hogy most Vera van Mihállyal, s Ilona némán tűrte, amint aztán, beérve őt, Hajós a fülébe súgja, hogy de Vera elmegy, és zúgó fejjel kilépett az utcára.

Sietve indult el, s a szemé sarkából látta, hogy jobbról és balról egy-egy lépéssel mögötte ők is jönnek, háromszög alakban megyünk, állapította meg tárgyilagosan, ezek pedig tovább beszélgetnek, jó, tudom, Amál, gondolom, már mindenki mindent elmondott mindenkinek, jutott el a füléig Hajós hangja, aztán Amália beszélt, de halkabban, Erzsiről mondott valamit, hogy ő nem tudta, mi lett vele, és hogy ezt Hajós hogy képzeli, mire emez ingerülten válaszolt, most ne beszéljünk Erzsiről, nem arról van szó, de ekkor zöldre váltott mellettük a lámpa, megindult a kocsisor, s a zajból csak annyi hallatszott ki, hogy Hajós megemeli a hangját, nagyon kérem, ne prédikáljon a cserbenhagyásról! Mert azt tudom, hallotta aztán Ilona megint Hajóst, hogy Mihályt, az anyja halálán túl, rettenetesen megviselte az, hogy maga rögtön kiköltözött, végleg, és tudom, hogy Mihály többször kiment, és kérte magát, leveleket is írt... hogy a fenébe jönnek ide Erzsi levelei?!, torkolta le az asszony közbevetését, mert maga, maga volt hajthatatlan, és még látogatóba is alig jött hozzá!

Ilona szerette volna befogni a fülét, meggyorsította a lépteit, de akkor odaért egy megállóba, és látta, hogy az a trolis, amelyik a sarkon várt szabad jelzésre, éppen jó lesz a Dembinszky utca felé, ezzel azonban mintha egyedül ő törődne csak, noha utolérték már a beszélgetők. Most Amália magyarázta, hogy persze, mindig csak mástól várni az élet problémáinak megoldását, amivel Hajós heves ellenkezését és újabb szemrehányását váltotta ki, válaszul az asszony, háritó kézmozdulat kíséretében, már-már kiabálta, hogy nem akartam, elég volt, elvégre felnőtt férfiről van szó, és ez gyerekesség volt, nem lehetett könyörgésre, és én már egyedül akartam, bizonygatta felhevült arccal, úgy éreztem, hogy elegendem van, itt Hajós közbevágott valamit arról, de Ilona nem értette jól a forgalom zajában, hogy Amália most már nem hivatkozhat Mihály tettetett infantilizmusára, mégse jött hozzá, pont úgy, ahogy mások sem, nem

tudtam, nem tudtam, hogy mi van!, kiáltotta ekkor az asszony, de tudhatta volna, csapott le rá Hajós, megtudhatta volna, ha csak ennyit is érdekl...! Ekkor odaérkezett a trolis, kinyílt előttük az ajtaja, de Amália még egyszer Hajós felé fordult, hogy nekem már egyedül kellett, amikor Ilona kilépett oldalra, bal kezét kinyújtva a kocsi belseje felé mutatott, és mint aki minden szótól egyetlen okadásban akar már megszabadulni, rájuk ordított, hogy elég legyen, elég!., felszállás már, mert indul! König Amália meg Hajós Péter egyszerre léptek fel a lépcsőre, mögöttük azonnal becsapódott az ajtó, Ádám Ilona pedig hátrált néhány lépést, és lihegve nekitámaszkodott a porló vakolatú falnak.

A felgyorsuló trolibusz nyomában ekkor erős, hideg szélfúvás kergette végig a keskeny utcán a port meg a szemetet, és alacsonyról, a sötéten összetorlódott felhők alól, a két összeszűkülő, sűrű házsor közül, mielőtt még eltűnt volna a horizonton, szokatlanul erős fényel kivilágított a lemenő májusi nap.

Határ Győző

POSZT-NEOFITÁK

Vas Istvának

Elmélődés a százéves késéssel „beéró” avantgarde *circulus vitiosus*áról

tünek szem-tanakszom a Bűnös Korben
majompofával szórpmat-bután:
vaj meddig újdánci még a posztmodern
s hány *posztea* van a posztmodern után?

avvajon nem fél kommunizmus-é ha
poszt-kommunizmus a posztpuszposzt?
mer' biz'a van úgy ugyi tuggyuk: néha
önellenté'be csap át a ríposzt

ficamodik a kontraposztos csípő-
vonal – a posztpozitúra-átlag –
míglen újra ott szorít az új cipő
hol a régi szorított sajátlag

mint megfélemlített önkéntes zanza
lesem pajzsokat: ránc törő csodás
hadak leterrorizáló falanxa
– már országos az elzanzásodás

hogy szint' a *déjà vu* érzete késért:
 „oh Ró Meó miért vagy te Ró Meó?”
 miért *nouveau* a *transz* a *francba*? és mért
neo az új poszt-is-juszt-is *neo*?

ez volt a Rend a Trend: lótni muszájtott
 hisz' nem Él az Él ha nem élre hág
konstrukt! *koncept!* *ART!* kísérje nagy ájtat
 – nyaktörtetón előre pajtikák!

űznők a posztavan' mogardernizmust
 a meta szűr szoc transzpanoptikont
 legyen *performansz*: azt fesse kend most
 – a Rock Arculatját a Pops Ikont

grasszál a Poszt! s mit szem fül elme öröl
 kicsévelt tegnapi szalma – a csőd!
 nosza újránzó hát mindet elolról
 s szívjunk párizsi konzervlevegőt

VIGYOR

káromkodjunk vagy füttyörésszünk
 ha rájuk nézünk?
 jó száz éve már
 nekivigyorodnunk: ez a mi részünk –
 csorda visszanéző
 tenger vadszamár

most fonnyadnék el egymagamban árva –
 megöntözeten
 mint gaz gyomvirág
 megsértődni – én? ország-világra?
 csak az elvadultság
 farkasfoga rág

nem az irigység nem az önsajnálát
 lávája fojt – hamu-
 esője temet;
 hanem a belegebedés – a bánat
 hogy erre hordtam-
 herdáltam életemet

nincs hogy rátoljam arra-magyarázom:
„más volt! becsapott:
kibabrált velem” –
én-vágyőrületem volt én-hagymázom
az én tulajdon
tönkremenetelem

ez urnán csak-az-a rögeszme rombol
hasztalan borítja
bronzfedél-palást
haló-hamuzó csontlisztporomból
is csak azt hallod: a
fogcsikorgatást

ROHANÓS

1

mit sietsz hová rohansz
újfent megintegessen?
holott amit terelsz: vén idődnek lomha nyája
mind tiéd! a rendőr hogy
ideintegessen:
„bácsika! miért rohan az autónak alája...?!”

no de csak szaladhass
bolond: úgyis utolér
nagy bölöm Késértet... Futhatnékkal bezzeg
győznéd most: iszkolnál
csípjen meg a hóhér –
ha lassan ha gyorsan – úgyis kibeleznek

2

rohanós a dolgod s oly halaszthatatlan?
gadarénus konda vőn testedbe' szállást?
malaszt-mulasztani csórtetsz mint a vadkan
s te-fontos dolgodban nem ösmersz megállást?

te-dolgod egyszerre ilyen sietős lett?
 levegőkapkodó szád is ni: habot túr –
 (nem gondoltalak vón ilyen eszelősnek
 bár profil árnyékok idióta kontúr...)

már lekörözőkkel is versenyt szaladnál
 s félpályás hátrányod vélnéd hogy parányi?
 no de megtorpansz te még a célszalagnál:
 célszalagnál fognak – zsupsz! – elparentálni

lecsendesedhetnél suton lelohadnál
 lótás-futosással láthadd mire vitted
 lábad is bicsaklik kezed is rohad már
 – hamarost lemosnak: doszkán kiterítnek

ABIIT AD PLURES

Urbán Tamásnak

ezerszáztizenegy bányaszint magasban
 közlekedik a vakondok-telér
 magam legfelül zümmögnék a kasban
 de szilánk-zsúfoltság már szájamig ér

kényes-kéjelmesebbre azóta is ásom
 terítem bordáim lábam-kezem
 de mikor volt Többséghez-csatlakozásom?
 ily lappáliákra nem emlékezem

nem ismerkednek a felsőkkel az alsók
 ezerszáz évig nem állnak szóba velünk
 s míg őket nyelik a jó talajsók
 mi elnyűtt magánvalókat termelünk:

alig gondolódik: szörcsen elszivárog
 de gazdátlan jószág és senkije –
 viszik a vadvizek nyeli az árok
 istentelen-bozótos sűrűje

Kit mikor taglózott le-s hogy mi vitt el?
 itt nem számadatol róla rovás
 csak halálon-vett diadalmi hittel
 hallélujáz a háladógrovás

im' a *Summa Ineffabilitatis!*
s oltárta miként *antependium*
sose félj rád kerül a sor és rád is
rád terül a közösség feküje fiam –

Kit a szíve kit a pankréásza
ver le – lobot vet a lép a vese
gazdagodik a festett Ég Pallása
s viszi sápját sírkert sírkövese

Megállj! Állj meg sírkövemmel szemben
hogy vésett arany nevemre láss:
imhol borít szent nephritiszemben
ezerszáztíz emelet emberpalást

NOVELLAPÁLYÁZAT

Bodor Béla

A DIONÜSZOSZ-DOBÓKOCKA

Halkan és gyorsan sírt. Még tíz nap. Nem is, április harmincnapos, akkor csak kilenc. Az első most telik

A hívás nem neki szólt. Csak arra volt jó, hogy kizökkentse az alig formálódó

Nyolc nap még. Fura átmenetiség léghőre kavargó a szobában, mintha kéesszürke füstcsíkok vezetnének a világosság felé, az arab kalligrafikus íráshoz hasonló cirádák. Miért éppen arab? Talán azért, mert ők iszonyodnak legjobban a sötétségtől, barlangtól, éjszakától, mely csupa kincs és varázserő, mégis ellenséges erők rejtőznek mindeütt, pókháló tapad az arcra, siránkozó hangok hallatszanak, és a palackból gonosz, fekete füstalak gomolyog elő. Egy futó alámerülés a sötétség birodalmába, aztán a lehető leggyorsabb visszatérés, kinccsel vagy anélkül, a puszta túlélés is csoda és szerencse. Mesélnivaló. Kockázat! Visszafelé, a világosságba fúródó írásjelek kacskaringóit követve lehet eljutni ahhoz a kockához, az ólomnehéz fekete kockához, a jéghideg érintésű játékszerhez, amelynek kiszámíthatatlan bukfencei szabják meg ennek a társatlan játéknak minden egyes lépését. Nincs tehát további haladék. Megrázom. Dobok

Halkan és gyorsan sírtam. Ezzel kezdődik. Ahogy lassan alakot ölt, megteremti a maga terét, olyasformán, ahogy felfújt léggömbök tömegében egy újabbat növesztünk feszes világtojássá. Helyet szorít magának, odébb lökdösi az idegen elemeket; harmadik személyű gondolkodást, klasszicista szlalomfordulatokat. Ez nem szlalomzene, kisasszony drága, engedje, hogy ölében bűzölögjek. Nem erre vezet. Dobok

Halkan és gyorsan sírtam. Nem hallatszott ki a konyhából, ez most éppen erre alkalmas idő, néhány percig még egyedül, téglavörös és zöldesszürke burkolólapokon hiányos öltözékű gyermek. Az ablakon belátszanak a jukka méteres száron nőtt virágharangjai, nyélre fűzött illatos pinácskák. Az asztalon bádoglemez, a kredencen polírozott márványlap, rajta levesesfazékban zaccból főtt kávé. A történelem kedveli a kontrasztos rétegződést. Lépteket hallok, kulcs fordul a zárban, túl korán, még alig szürkül. Dobok

Halkan és gyorsan besurrantam a barackfa mellett. A hullott gyümölcs körül méhek, darazsak részeg csapata, nem is tudom, veszélyesek-e egyáltalán. Túlzottan aligha, mindig megúsztam. A törzsön ökölnyi görcsök, a kéreg a húsáig repedezett, egyáltalán, a cserje nem arra való, hogy törzse legyen. Kinek van célja ezekkel a cserjékkel? És egyáltalán (csalódott férfiú, még nem dobok), ezek spireabokrok, ernyőként borulnak rejtkehelyemre, kupolaként mégis jelzik, messziről felismerhetővé teszik *nekem*, aki tudom, hogy mire számítsak. Vörös Felhő, a sziúk híres diplomatája nem ismerte fel a nagyvárosi lakóházakat, de ez később jön. Most: parányi szirmok szítálnák az arcomra, ahogy fekszem a bokor kupolája alatt, a föld penészillata érződik, amikor odakint kissé meglódul a levegő. Pilinkélnek a szirmok, belepik majd a földet hasam helyén, elföldelik, ahogy maguk is *elföldülnek*, földül már ligetünk, gyökérmarokban fogaim alig hallhatóan összecsikordulnak, ahogy koponyám végre meghasad, lágykom fölött vakondok túrta parázna barázda. Most dobok

Tánc. Tűz, vér és mag. Éjszaka, vér, éjszaka, tűz és mag. Dobbant, lábán megzörrennek a tökhéj csörgők, tűz. Dobbant, tenyérrel fölfelé kinyújtja a kezét, fölnez, és újra dobbant, csörr. A hold előtt felhő vonul el, mindenre inkább hasonlít, mint pengére, szem alakú felhő a hold szeme előtt. Szemhéj alakú felhő pislog a tűz fényében, csörr, szikra. Hátraveti a fejét, az álarc lecsúszik, nem nyúl utána, dobbant, rovid metszést ejt a melle alatt, dobbant, igazán csak néhány csepp vér, markában a mag, dobbant és szikra, csörr. Térdre ereszkedik, egyik kezén támaszkodik, másikkban a mag, röffent, kezével úgy túrja a földet, mintha ormány lenne, vaddisznópofa, egész teste megrándul, amikor horkant. Néhány csepp vér a földre hullik, ormánykezével gödröt kotor, beleszórja a magvakat, fölugrik, csörr és szikra. Tapsol, megpörgeti a zugattyút, dobbant és újra dobbant, keményre döngöli a földet magja fölött, míg maga sem tudja megkülönböztetni a helyet más helyektől, tapsol és fölnez, dobbant, megzörrennek a tökhéj csörgők, tűz. Egy maroknyi száraz fűvet szorít a vágásra, gyorsan eláll a vérzés. Dobok

Na most jöhet az, hogy: Vörös Felhő, a sziúk híres diplomatája sokat tárgyalt földeladási ügyekről. A lényegét azonban nem értette. Hogyan adhatnám el a földet, amelyen járok?, kérdezte. És hová fogok esni, ha eladtam a földet, amin állok? Az oglalák kiválasztottak néhány öreget, akiket a hadsereg emberei elvittek a tengerparti nagyvárosokba. Gondolták, elképesztik őket. Az öregek azonban csak a vállukat vonogatták

a felhőkarcolók előtt. A hegyeinkben magasabb sziklák is vannak – mondták. Az utcai forgalom, a lovasrodeó, a kongresszus szintén nem hatotta meg őket. A fehér ember olyan, mint a gyermek – jegyezték meg szomorkásan, hitetlenkedve. Berúgni pedig egyáltalán nem voltak hajlandók. A részeg ember olyan, mint a döglődő vadkan. Mindenáron sebet akar ejteni, de csak a levegőbe harap. Akkor elvitték őket egy tengerparti strandra. Megálltak az öregek a kabinok mellett, tudomást sem vettek a bámész-kodókról, a vállukat veregető autogramgyűjtőkről. Csak álltak, és nézték a partot, a szemhatárig nyüzsgő fürdővendégeket. Mindannyiunknak meg kell halnunk – mondták, amikor hazatértek. – A fehér ember olyan, mint dögben a nyű, nemhiába sima bőrű és féregfehér. A sápadtarcúak megvásárolják és felfalják a földet. Megeszik mind egy falásig. Dobok

A hegyekben magasabb sziklák vannak, mint bármelyik lakóház vagy kultikus célből emelt épület. A keresztények mégis megépítették a katedrálisokat, nagy, lyukas hegyeket ott, ahol hegynek semmi keresnivalója, parkban, szigeten, lankás dombtetőn. A modell persze a sziklabarlang volt, a mesterséges üreg, a kirágott belsejű hegyek, Altamira, Lascaux, aztán az Abu Szimbel-i sziklatemplom. Hogy is jön ez ide?...ja igen. A féreg szétrágja a dögöt, amelyben él és amellyel táplálkozik, de gondoskodik róla, hogy újabbat kereshessen magának. *Megtanul repülni.* Dobok

Itt most be kéne hozni egy újabb szálát, valami kis *esendő emberit*, ellensúlyozandó fenti esszéizmust, öregekről vagy valami efféléről. Ebben a világban, sajnos, nincs ilyen. Addig is, amíg a konyha képe megjelenik, üssük agyon az időt egy versikével.

Apolló bűzlő vén piás
klotyó mellett lakik
kutyák elől csontot kiás
azt főzi hajnalig

Dionüszosz tanít, hideg
szívvel püföl dobót
a levest együtt főzi meg
Apollóval

Dobok

Ruhátlan gyermek tehát a konyha piros-fehér (téglavörös-zöldesszürke) kövén. Korábban volt egy fakó folt, kiborult az ecet. Erre az egész konyhát felloccsolták ecettel, hogy a szinkülönbség kiegyenlítődjön. A szaga egy életen át megmaradt. Szóval innen datálható a különös szín. A kés széles pengéjű, használaton kívüli, életlen. A házban nincs késélesítő. Majd, évek múlva, ötöt fognak beszerezni egyszerre, árengedménnyel. Ez azonban még odébb van. Mellem bőrét megkarcolom a tompa hegygel, nem vérzik. Nem tudom annyira, hogy vérezzen. Nem fáj, viszket, ahogy az izzadság belemegy a karcolásba, csíp a rohadt. Érzeteim vannak, nem szavaim, a vas hideg, a karcolás csíp, a kés nem megy bele. A nyílásnak pedig ott kellene lennie, vékony hártya alatt, még vissza is kéne tartani kissé, ahogy belecsúszna, de nem. Meg kéne támasztani valamin, rátehénkedni, mint egy ásóra (megoldhatatlan), még nem tudom, de a szép-érzékem tiltakozik. Azt sem tudom, hogy megalázó. A kulcs csikordulása a zárban mindenképpen haladék. Dobok

Eshet-e úgy a kocka, hogy két lapja van fölfelé? Lehetséges-e olyan tér, amelyben a kocka felső lapja és alsó lapja egyszerre látszik? Mennyi igentartalma lehet egy nemnek? Dobok

A kép, amelynek leírása következik – mert leírunk, barátaim, mindig csak leírunk, és sohasem *beszélünk el*, már egymás feje fölött sem beszélünk el, leírunk: valahol *meglegyen* – a szóban forgó kép nem létezik már. Anyagi létét felszámolta a minden eredetiséget pusztítani igyekvő össznépi-nemzetközi terrorista tömegmozgalom: a *jó ízlés*. A festmény, melyet szemlátomást gyakorlott, hatyúkon és özikéken finomodott kéz vetett vászonra, a Krisztus szenvedéstörténetét ábrázoló sorozat egyik darabja volt, és mint ilyen, egy silány építésű templom falán függött, túlságosan magasan és rendkívül rossz megvilágításban, éppen az ablak alatt. Fátyolos ellenfényben. A kései akadémisták modorát utánzó jelenet Barabás Miklóst idéző kidolgozása – az azonos mélység-élesség, tehát előtér és háttér egyformán részletezett, rajzos megoldása – arra készítette a nézőt, hogy a lángost zabáló, pofozkodó sokaságnak több figyelmet szenteljen, mint a Megváltó kegyeletes, képes levelezőlapokról idemásolt alakjának. A szájtáti falusi népség fonott kaláccsal, boroskupával a kézben báméskodik a latrok már fölállított keresztjei körül, olyasfajta beállításokban, amilyenek Gyarmati Tihámér émelyítő cseléd lány-katona-életképeiről ismerősek. A megfeszítés maga, a még a földön fekvő keresztfára, voltaképpen minden drámai külsőséget nélkülöz. Lehetne a helyén vattacukor-készítő vagy planétás ember. A kordivatnak megfelelően: keresztre feszítés zajlik. A lefektetett keresztre tehát egy asztalosmester – kitaposott saruban, enyves kötényben – látható szakértelemmel szögeli fel a testet. Szerszámosládája – fogókkal, véssőkkel – a keze ügyében. Mellette, a kereszt innenső oldalán egy szőke kisfiú guggol, és adogatja a mesternek a szögeket. Komoly és gondos. Akár játszhatna is, mint a többi, szurtos utcagyerek. Ő azonban komoly fiú. Készséges. Az úttörő, ahol tud, segít. Dobok

Megjegyzem, ez egyáltalán nem értekezés. Pláne nem esszé. Ez egy elbeszélés, egy *ilyen* elbeszélés, ilyen kis elidegenítő betoldásokkal meg kiszólásokkal. Bocs, ez most magamnak szólt. Dobok

A rák kivonszolta magát a betonperemre, ahol az árvíz alámosta és hanyatt lökte a duzzasztómű betonpillérét. A szabályozás óta nem találta a lassú sodrású sekélyeseket, öblöcskéket, ezért választotta az ellenségesen érdes cementfelületet. Ahogy elkezdett kihátrálni a páncéljából, már látszott, hogy nincs esélye. Különös módon az üres héj lesüllyedt a fenékre, a sodrás beékelte a gyökerek közé. Hónapokig ott láttam. Az állat szinte odatapadt a pillérhez, talán az ollóival tudott megkapaszkodni, ha egyáltalán használható itt ez a szó, váz és izomzat híján, vagy inkább csak rápréselődött, enyvszerű váladéka nem hagyta lecsúszni, nem tudom. A kis halak (fenékjáró küsz vagy hogy hívják) először féregszerűen tekergőző lábait rágták le róla. Az egyik megpróbált felúszni a húsos ollóhoz, de a keskeny repedésben nem tudott megfordulni, megdőglött. Visszafelé jövet a ráknak már egyáltalán nem volt hátsó része, és az egyik csápját dögledés közben lerágta a beszorult küsz, de a feje még mindig élt. A nád között találtam egy biciklikereket görbe küllőkkel, de használható belsővel. Dobok

Lehangoló látvány egy ilyen századforduló táján készült templom épületegyüttese. A sablonos park, turulmadaras hősi emlékmű, oldalán nagy-Magyarország térképe dombormúvon, amit aztán levésnek róla. Attól kezdve még feltűnőbb. Lefújják nemesvakolattal, átüt rajta. Akkor végre hagyják a francba, úgyis csak a kutyák járnak szarni a tövébe. Májusban aztán megőrülnek az orgonák, lila boltozattá válik a park, óriási illatos rakássá, mint hatalmas temetői szemétdomb. Szputnyik atya, gombóctest négy antennával, középen alakuló szívtrombózissal, végigszuszog az átlós sétányon. Mindörökké, ámen, pajtások. Dobok

Vörös Felhő. Hogy kimondtam a nevét, megnyugszom. Jól választottam, érzem. Őt hat centi magas kis ócskaságokról van szó, műanyag indiánfigurák, talán tízféle, ha van, de szép lassan, egyesével, begyűjtöttem vagy harmincat. Mindegyikből három (átlagszámítás, Ó!) idegenek szerint. Csakhogy nálam *nevük* van, nem is akármilyen. Az amerikai indián történelem hiteles nevei. Pottyós Far, Ülő Bika, Egy Ló, Lovait Feltő Öreg, Fekete Bölénytehén. (Ez okozott némi nehézséget, mert a gyártó nem gondolt az asszonynépre. Végül pengével eltávolítottam néhány sastollat valamelyik harcosról. Megjelentek életemben a nők.) Dobok

Nem tudom, mi lehet a rendeltetése azoknak az aknáknak, amelyek a két vasúti sín között vannak, és éppen csak akkorák, hogy egy gyerek elfér bennük. Néhány fokos vaslétra vezet le, de felnőtt ember számára szűk; igaz, a vasutasok apró emberkéek szoktak lenni. Talán arra való ez a bizonyos akna, hogy árvíz esetén mérhető legyen a talajvíz szintje, emelkedik-e, ázik-e már a töltés. Persze, a bakter levilágít, és megszámlolja, hány fok látszik ki a vízből. Megjegyzi, hogy előző nap mennyi volt, és már tudja is, hogy mehetnek-e még a vonatok. Praktikus. Persze, a teteje csapóajtóval záródik, hogy ne essen bele az eső, mert akkor nem ér semmit az egész. És persze, egy gyerek pont elfér benne. Dobok

Amikor a vizsla megkölykezett, a kicsik először egy kosarat kaptak a konyhában, aztán, amikor nagyobbak lettek, egy fásládát. Dédnagynéném rosszul látott, mikor bevittük a kosárban a kiskutyákat, azt kérdezte: mi ez, krumpli? Heten voltak, és örökké orra estek a csúszós konyhakövön. Egyszer az egyik magára borította a benzines üveget, és iszonyatos visítást csapott. Alaposan beáztattuk hideg vízbe, de szerencsére semmi baja sem lett. Praktikus: kutya baja. Nagy, fehér folt volt a mellén, ezért úgy emlegettük: a főpincer. A legkisebb kölyköt Attilának hívták. Háromnapos korában elpusztult. Az anyja megfojtotta. Dobok

Hiányos néprajzi műveltségemből adódóan nem tudtam, hogy a prériindiánok, így az oglalák vagy általában a sziúk nem állítanak totemoszlopot. May Károly történetei ez alól kivételt képeznek. Krétából faragtam meg, ahogy emlékszem, egész ügyesen. Nekem tetszett. Beállítottam a jelenetet, nagy, törzsközi találkozót. Ott volt Vörös Felhő, Ülő Bika, Pottyós Far, Egy Bika, Fehér Ló, Kormos Üst, Fekete Bölénytehén, a totemoszlop előtt álltak mind. Nem játszottam velük, csak kiraktam és néztem őket. Harminc fröccsöntött indiánt egy lopott krétából faragott székely kopjafa tövében. Dobok

Halkan és gyorsan áradt. Délután nekifutásból átugrottam a patakot, pedig nem voltam egy atléta, csak nem volt kedvem egy kilométert gyalogolni a hídig. Nem pecáztam – tényleg, miért nem pecáztam soha? –, csak néztem a molnárkákat meg a háton úszókat, a bolharákókat, ebihalakat. Ha vadászó rákot találtam, végem volt; nem tudtam otthagyni, míg rám nem esteledett. Aznap nem volt rák, csak sikló, azért az is érdekes tud lenni, ahogy a hülye békák, ahelyett hogy elugranának, igyekeznek borzasztó pofát vágni. Hátha elijesztik. Nem ijeszük el. Reggelre a rét ötszáz méteres sávban víz alá került. A trafikosnőt, akinél az indiánokat szoktam venni (kettő ötven darabja), ladikkal mentették ki a házából. Semmiről sem tudott, biztosan altatót vett be. Gyakran panaszkodott, hogy nem tud aludni. A bejárati ajtó előtt egy kis teraszféleség állt, néhány lépcső magas betonépítmény, így nem ömlött be a víz. A házban semmi sem látszott abból, hogy az épület derékig a patakban áll. Az első mentőt ijedtében leütötte valamivel, amikor benyomta az ablakot, és belépett a hálószobába. Ortopéd cipővel vagy mivel vágta fejbe. Akkortájt sokat járkáltak a vasutasok a töltésen, nyitogatták azokat az aknákat, guggoltak mellettük, de biztos, hogy nem másztak le. Akkor határozhatták el, hogy szabályozzák a patakot. Most egy betontechnőben folyik, és nem él benne semmi. Dobok

Lába közé szorította a csirke testét az öregasszony, zsebéből tempósan elővette ezüstnyelű kiskését (kétujjnyi pengéje maradt az egykori arasznyiból, a többit *elfenték*), és lenyűgöző érzékenységgel nyiszálni kezdte a torkát. Süket volt, valószínűleg egy hangot sem hallott a rekedt rikoltozásból, amellyel a baromfi búcsút mondott a ketrecbeli dolcse vitának. A dédapám még a konyhaablakból lőtte a csirkét, vadászpuskával, söréttel; a vendégek rendszeresen fogukat törték, mert ki a fene számít ólomra a csirkepaprikásban. A maradék késpengét tehát nem volt szabad kiélesíteni. Nehogy az is *elfenődjön*. Hasaltam a spireák alatt, de oda is elért a forrázott toll büze. Folyamatosan hullottak a szirmok, belepték a ruhám, csak az arcomról fújtam le, ha az orromba ment. Mit csinálsz itt, kelj fel, felfázol. Dobok

Ha az ember felnyitja az akna fémtetejét, és úgy áll benne, pont rá lehet látni a mozdonyból. Száz méterről kiszúrja a mozdonyvezető, ahogy kiér a kanyarból, hogy van ott valaki. Megállni már nem tud, de fékezik, és lehet, hogy a vonat vége az akna fölött áll meg. Akkor pedig iszonyú futás következik. Nem érdemes kipróbálni. Dobok

Por. Napfény sávja, mag és por. Sötétség, fénycsík, sötétség, por és mag. Dobbantok, lábamon megzörrennek a tökhéj csörgők, fénycsík, mag és por. Tenyérrrel fölfelé kinyújtom a kezem, fölnézek és dobbantok, csörr. Apró lépésekkel körbefordulok, taposok és fölnézek, sötét és fénypászma, csörr. Mi az istent csinálsz itt? Leszakad a padlás. Csak a felsőteste látszik a csapóajtó nyílásában, morózus kártyafigura. Dobok

Elrejtőzni a többiek elől. Odút keresni, lehetőleg száraz és tágas barlangot, ahol a titok megőrizhető, a szertartás titkai avatatlanként elől rejtve maradnak. Minden vallás erre törekszik. Éppen ezért elképesztő, hogy a keresztények évszázadok munkájával olyan feltűnő rejtékhelyeket építettek, mint a katedrálisok. Hadd tudja meg az egész világ: itt rejtőzik a titok. A belseje persze széltében-hosszában telefestve titkos jelekkel. *Megfejtendő* titkos jelekkel. Micsoda marhaság! Azaz dehogy. Önreklám, hatalomfitogtatás egyfelől, másfelől álca. Mert a titok nem ott van. Az elpusztított állat vérében, amit

nem csorgatnak az oltárra, sőt fehér terítővel fedik le az oltárt, de igazából még a vérben sem. *A jelben*, amit a vérrel a kapu fölé vagy az újszülött homlokára rajzol a beavatott. Amely jel egyébként nem az igazi, csak azt van hivatva jelölni, hogy ott van a helye annak a jelnek, amit nem rajzolunk le, nem írunk ki, nem beszélünk róla. Már nem is ismerjük, csak annyit tudunk, hogy van egy jel, aminek a helyét két vonás metszésével: kereszttel jelöljük. Keresztet teszünk a helyre, ahol a jelnek kellene lennie, ha lenne jel, ha ismernénk és le mernénk rajzolni a jelet vagy a nevet, annak a nevet, akit úgy hívnak, hogy név. Dobok

Úgy lehet megcsinálni, hogy lemászol az aknába, a zárófedél alá becsúszatsz egy fadarabot, lécet, ferdén tartod a fejed, és a hátad nekitámasztod az akna falának. Az lenne az igazi, ha az egyik lábad eggyel alacsonyabb létrafokon állna, de ez nem megy. Nem fér el a térded behajlítva. A lényeg az, hogy így a mozdonyvezető nem szúrja ki a nyitott fedelet, és amikor már egészen közel van, tíz-tizenöt méterre, kiesel a látószögéből. Az állomás miatt kezd lassítani, úgyhogy van egy szűk másodperc. Nem a döntésre, arra való az előző majdnem egy egész perc, attól számítva, hogy a vonat kiér a kanyarból, és ráfordul a célegyenesre, amelyben ott leselkedsz. Csak fél szemmel látod persze, és ez kevés a térlátáshoz. Nem lehet rendesen felmérni a távolságot. Az a legjobb, ha úgy ötven méterre leraksz valami jelet. Hurkapálcára fűzött piros szalagot szűrhetsz a sínszeg mellé, a talpfa repedésébe. Az jól látható. Tehát amikor azt eléri a mozdony, még kettőig számolhatsz, aztán jön az egy másodperc. Az a legfontosabb, hogy a mozdonyvezető ne vegyen észre. Dobok

Érdekes, hogy nem a közszemlére kiakasztott hulla látványa a legmeggrázóbb. Hozzászokik az ember szeme: korlát, oltár, feszület, hulla. Kifestve persze. Megváltó és kerti törpe festetlenül olyan, mintha mezelen lenne. A művészet abban van, *ahogy* a művész elhelyezi a testen a vérplecsniket. Konzolidált, polgári környezetben elég egy-két vércsepp. Incifinci pöttyöcskék. Nagyon meggyőző, ha a nyolcas akvarellecsetet közönséges permanentvörösbe mártod (nagyon kicsi hígító!), az ecsetet marokra fogod, bal kezedet a kívánt területtel egy vonalban, nyitott tenyérrel felemeled, és ecsetet tartó jobboldal erőteljesen belecsapsz. Egyáltalán nem fog vérző emberre hasonlítani, a siker tehát garantált. Ha azonban eljön a nagy hullalopás ünnepe, harangszó helyett kereplő, a tetem helyén formátlan, fekete drapéria, az az igazán ijesztő. A mese ilyenkor főhős hiányában testet ölt. Dobok

nyuszi ül a fűben
 pritty pretty prütyü
 jó dolog a tandem
 ritty retty rütyü
 fõnn az ég a föld lenn
 kitty ketty küttyü
 elõl ül az isten
 bütty ili nye büttyü
 nem tekerni hátul
 akadnak okok

Dobok

Úgy tenni, mintha. Tomjénfüst, ördögfing ellen. Orgonamuzsika, hogy a szundikálók fölriadjanak. Szeplőtelen fogantatás, avagy szodómia galambbal. Heréltkórus, címzetes angyalok kara. Moderato ad libido. Dobok

Amikor a mozdony még alig észrevehetően kikanyarodott az egyenes pályaszakaszra, az egész akna remegni kezdett. A sínek azonban egyáltalán nem kattogtak vagy dübörögtek, mint ahogy elképzeltem. Panaszos, síró, nyöszörgő hang tört fel belőlük, vonós hangszerek hangjához hasonló, de nem azonos egyikkel sem; úgy éreztem, hogy valami láthatatlan harang képződik a fejem köré ebből a szinte nem is hallhatóan magas fekvésű sívításból, mely egyre teltebb, erőteljesebb lett, bár egy határon túl nem hangosodott tovább. Gomolygó, füstként kavargó hanggolyó vett körül, mint láthatatlan glória, és szinte leküzdhetetlen késztetést éreztem, hogy az akna öntöttvas fedelét felnyitva teljesen átengedjem magam ennek a páratlan zenei élménynek, ennek a rendkívül gazdag harmóniának, ami már régen túl volt a hallhatóság határán, akár csak a nagyon közeli villámcsapás mennydörgése. Ekkor azonban új elemmel gazdagodott a hangzás, amit először nem tudtam mire vélni. Fémes tremoló volt ez, ahhoz hasonló, mint amikor szegecsek zörögnek a cintányérban, csak sok oktávval mélyebb regiszterben. Ez volt a sínszögek tánca. Ahogy a vonat közeledett, előbb berezonáltak, majd egyre magasabbra ugráltak, és ahogy végigpillantottam végtelenbe vesző sorukon, mozgásukat lassú, méltóságteljes hullámmászásnak láttam. A vágányokat a talpfákhoz rögzítő, meredek menetű sínszögek sisakszerű feje azonban tánc közben mind magasabbra szökött, és oldalirányú rezgéssel is kiegészült. Attól lehetett tartani, hogy az egész tákolmány elemeire robban szét, és a vonat az árokba zuhan. Aztán hirtelen nagy nyugalom töltött el. A mozdony áthaladt a jelzőzászlócskán. Egy másodpercre megemeltem a fedelet, hogy mindkét szememmel szembenézhessek vele. Aztán magamra csuktam a tetőt, egyik kezemmel a létrába kapaszkodtam, a másikkal a fedőt húztam lefelé, mert úgy éreztem, hogy a vonat által kelteti szívóerő a fémlappal együtt ki akar tépni szögletes hüvelyemből. Nem volt szabad elájulnom, és – meglepő módon – hányni sem kezdtem. Amikor kimásztam, a vonat hátsó, vörös lámpája éppen eltűnt a kanyarban. A bal oldali ütközőn egy gyerek ült, keresztbe vetett lábbal, ahogy az előkelő utasokat elképzeli az ember, és túlon túl fehér füstfelhőket eregetett, alighanem újságból sodort cigarettájából. A sínszögek feszesen álltak a helyükön. Két kézzel kapaszkodtam az egyikbe, de meg sem tudtam mozdítani.

Az elmúlt években felújították a templomot. Padlófűtést építettek be. Ha elég nagy a csönd, hallani lehet, amint a gőz sziszegve áramlik a kerámiacsövekben.

Az új kép azt a jelenetet ábrázolja, amikor Krisztus fehér köntösére vetnek kockát a légiósok. Ellenfények vannak alkalmazva. Az egyik katona kezében cseréppohár, így a kockák nem látszanak.

A Dionüszosz-kockajáték tétje az a lepel, amivel húsvétkor takarják el a feszületet. A sötét.

Somlyó György

ISTEN NEM...

Vas Istvának

Gömbvillám női epiphániák!
Mennyit csapongott köröttem az isten.
Az igazán-örök-egyedlen – hittem.
Szentségtörőn adtam a naivát.

Akit szerettem – örök-ké szerettem.
Mindent láttam – s mint ki semmit se lát.
Tengerpart, alkony, kis hotelszobák:
Oszlopos szentélyek a zsigerekben.

Ívek. Szívek. Vulvák és voluták.
Isten nem hagyta, hogy istent szeressem.
Hisz nem szeretett aki szeretett sem.

Nem fogadta csodával a csodát.
Szintiszta igazat szólt hát a *Mester*.
Isten nálam nem érzi jól magát.

Markó Béla

MÁR NEM A KÖRTEFÁT

Már nem az ablakom előtt borzongó körtefát,
hanem a köröm alá döfött gombostű
formatervezett egyszerűségét énekelem,
mert könnyen és gyorsan lemosható,
s mert újra meg újra felhasználható.

De nem kell megújulnia: csak az élő
változik s frissül fel szüntelenül,
kőben csak a kő, vasban csak a vas
lakozik, míg az ember könnyet, vért
és emlékeket rejteget magában.

Elteltem valami mással: hittel és
kiábrándulással, pedig ez még a reszkető
lombhoz sem illik, nemhogy erős
lélekkel bíró férfihoz, s tudom, hogy
egy üvegszilánk is megölne, ha akarna.

Azt gondolom: az Isten is olyan
célszerű, mint egy makulátlan szerszám, és a
Sátán is olyan egyszerű, s talán nem is
a síró Krisztusban támadt fel
a mindenható, hanem a testét átverő szögekben...

Marosvásárhely, 1991. augusztus 21.

Ludassy Mária

NÉPI TÁNC ÉS HARCÍ ÉNEK

Rousseau és a populista kultúrkritika kezdetei

Könyvtárnyi irodalma van Rousseau és Robespierre, a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS és a jakobinus diktatúra szellemi kapcsolatát bemutató műveknek; egy másik – talán kisebb könyvtárat – megtöltenek azok a művek, melyek Rousseau és Kant, a savoyai vikárius hitvallása és a klasszikus német filozófia idealizmusa kapcsolatát kutatják. Mindkét szellemi filiáció némi hiányérzetet hagy az olvasóban: mintha nem arról volna szó, ami igazán izgalmas Jean-Jacques műveiben, mintha mind a „protototalitárius”, mind a „prekantianus” séma épp a legfontosabb dolgot hagyná figyelmen kívül a terrorista, illetve a moralista Rousseau bemutatásával. Ha a Rousseau-interpretátorok egy harmadik, politikafilozófiailag és morálfilozófiailag nem oly jelentős reprezentációját vizsgálunk meg, talán többet értenénk az 1750-es évek „anarchista” lázadója, az 1760-as évek etalista törvényhozója, az 1770-es évek szélsőindividualista magányos sétálója és kritikátlanul kollektivistá alkotmánytervezője *gondolati egységéből*, melyet Cassirer a kantianizmusban, Talmon a totalitarizmusban, Derathé a racionalizmusban, Gouhier az emotivistá metafizikában vélt megtalálni. Ha a szlavofilek és Tolsztoj vagy a modern interpretátorok közül Starobinski és Baczko Rousseau-szeretéből indulnánk ki, akik közül az előzők a modernitás elleni lázadás apostolatát tisztelték Jean-Jacques-ban, míg a második páros az összeegyeztethetetlen összebékítésének nagy kísérletezőjét: TRANSPARENCE ET OBSTACLE (ÁTTETSZŐSÉG ÉS AKADÁLY) Jean Starobinskinél, illetve SOLITUDE ET COMMUNAUTÉ (MAGÁNYOSSÁG ÉS KÖZÖSSÉG) a Lengyelországot 1968-ban elhagyni kényszerült Bronislaw Baczkonál.

Még többet árulhat el, hogy mit *nem* szerettek a Rousseau-rajongók: az európai kul-

túra egységét, mely elmosza a népek meghatározónak vélt etnikai különféleségét, a nyugati kereszténység „katolicizmusát” (azaz egyetemességét) és individualizmusát a protestantizmus kritikus szellemiségében, szemben a keleti kereszténység kollektivista önfeladásával, racionális kritikát nem ismerő, érzelmileg hitelesített ortodoxiájával... Tolsztoj Shakespeare-ben a bűn logikai lehetőségét „megengedő” szerzőt nem szerettem, akinél a „negatív” hősök nagyobbak és mindenképpen okosabbak, jobban érvelők, mint a tradicionális moralitás képviselői. III. Richárd programatikusan „*úgy döntöttem, hogy gazember leszek*”-je lesöpri a csak pragmatikusan gazember kortársait, és „*mit kínzol, gyáva lelkiismeret*”-je nemcsak a keresztény középkor, de az újkori emotivista erkölcs alapjait is szétzúzza, mert egyik sem ismerheti el, hogy a bűnelkövetést ne kövesse lelkifurdalás, illetve hogy ez elhallgattatható legyen. Lear gonosz lányainak jobb érvei vannak, mint az erényes Cordeliának, és Edmundnak a nagybetűs Természetre hivatkozó amoralizmusa csak a testi párbaj kontingenciájában és nem a szellemi párharc mezéjén marad alul Edgar konvencionalista moralitása mellett. Ez az, ami Tolsztoj szerint tűrhetetlen: nem lehetnek az erkölcsellenességnek jobb érvei, mint a hagyományos erénytáblázatok védőinek. És Jean-Jacques is azon a világon háborodott fel, melynek filozófiája szellemesebben védte a Rosszat, mint minden múltbeli morálfilozófusok a Jót, mely „*mosolyogni merészel a Haza és a Hit szavak hallatán...*”. Ám megoldási javaslata nem valamely „*a múltat végképp eltörölni*” vágyó forradalmi radikalizmus, hanem a hagyományokat végképp elmosó, mindent megengedő modernitás *visszavétele*, a reneszánszsal kezdődő kritikai individualizmus kialakulását meg nem történtté tevő régi-új kollektivista éthosz megteremtése. Így értelmezve lehet teljes a korai ÉRTEKEZÉSEK és a késői alkotmánytervezetek logikai egysége.

Láncok és virágok. A Rousseau-filológia ismerői jól tudják, hogy az ELSŐ ÉRTEKEZÉS (JAVÍTOTT-E AZ ERKÖLCSÖKÖN A TUDOMÁNYOK ÉS A MŰVÉSZETEK ÚJRAÉLEDESE? 1750) leghíresebb passzusát idézi az alcím. „*A kormányzat és a törvények gondoskodnak az egybegyűlt emberek biztonságáról és jólétéről, a tudományok, az irodalom és a művészetek, e nem kevésbé zsarnoki és talán még hatalmasabb erők, virágfüzérrel borítják az emberekre vert vasláncot, elfojtják bennük azt az érzést, hogy eredetileg szabadnak születtek, megszerettetik velük a rabszolgaságot, és azzá teszik az embereket, amik civilizált népek szokás nevezni.*” (12. o.)* Mivel zsarnokságról van szó a szövegben, talán túl könnyedén átsiklunk ama tény felett, hogy Rousseau az emberek jólétéről és biztonságáról gondoskodó kormányzatról beszél, tehát a modern polgári társadalom „tiranniájáról”, és távolról sem az ázsiai despotizmus vagy akár az európai feudalizmus zsarnoki törvényeiről. Az emberekre az anyagi jólét és a gazdasági biztonság vágya veri ezeket a vasláncokat, és nem a „királyok, hercegek, grófok” nyers erőszaka, hatalma; a *civilizált népek* mákonya a műélvezet, pótcselekvése a tudományos tevékenység. A modern irodalom *humanista*, azaz egyetemes emberszeretetről beszél, hogy megfeleldkezhessen a haza szeretetéről: „*Kihuny a nemzeti gyűlölködés, de vele együtt a hazaszeretet is.*” (14. o.) A tudományok megmagyarázzák a világot, de a világmagyarázó embert nem teszik erényesebbé: épp ellenkezőleg, csupán régi erényei elfelejtését tanítják meg az Ész mindenhatóságában hívó és csak az értelmi belátás révén elfogadható üres általánosságokat kutató embereknek. „*Ha a tudományok jobbá tennék az erkölcsöket, akkor az embereket arra tanítanák,*

* Az oldalszámok az ÉRTEKEZÉSEK ÉS FILOZÓFIAI LEVELEK című kötetre utalnak, Kis János fordításában (Magyar Helikon, 1978).

hogy vérüket ontsák a hazájukért...” (16. o.) De vajon megtaníthat-e erre az ábrázoló geometria vagy a newtoni fizika? Még magának az erkölcsstannak a pusztá ismerete is káros az erkölcsökre nézve: „Korábban a rómaiak beérték azzal, hogy gyakorolják az erényt; amikor elkezdték tanulmányozni, minden elveszett.” (20. o.) A tehetségek tisztelete, a színelőadások szeretete a hanyatló athéni demokrácia kárhozatos szellemi befolyásának következménye, melyet Fabricius Savonarola híres szónoklata kárhozott: „Rómaiak, romboljátok le hamar ez amfiteátrumokat, zúzzátok szét e márványszobrokat, égessétek el e képeket, üzzétek el e rabszolgákat; leigáznak benneteket, végzetes művészetük romlást hoz rátok. Más népek jeleskedjenek hiú tehetségekkel, Rómához egyetlen tehetség méltó: meghódítani a világot és uralomra juttatni az erényt.” (21. o.) A XVIII. században minden római mese a kortársaknak szólt: e tanmesének legfőbb tanulsága az idegen népekkel való érintkezés kárhozatása. Nem a római harci erény igazta le a műélvezésbe hanyatló Görögországot, a fényűzésben fetregő Ázsiát, hanem fordítva.

Az ÉRTEKEZÉS második része már nyíltan a *nostra res agitur* pátozszával ostorozza a fényűzésellenes törvényeket a meggazdagodás érdekében elfeledő modern törvényhozókat és a „fogyasztói társadalom” korai ideológusait: „A fényűzés a gazdagság biztos jele, talán még meg is sokszorozza a gazdagságot – de mire kell vajon következtetni ebből a paradoxonból, mely ugyancsak méltó arra, hogy napjainkban állítsák fel? És mivé lesz az erény, ha az a cél, hogy mindenáron meggazdagodjunk? A régi államférfiak folyvást az erkölcsökről meg az erényről beszéltek; a mieink csakis a kereskedelemről meg a pénzről beszélnek.” (26. o.) Az a zsarnokság, mely ellen Jean-Jacques lázad, nem annyira a politikai jogfosztottság, mint a pénz uralmának elviselhetetlensége, nem a királyok, hanem a kozgazdászok tirániája, akik szerint „az ember az állam számára csak annyit ér, amennyit fogyaszt” (uo.). Rousseau szinte „tört. mat.”-os tudatossággal fedi fel a pénz nemzetek fölötti uralma és a kozmopolita kultúra kialakulásának kapcsolatát, a nemzetietlen nevelés stb. elleni kritikai kirohanásai mindig a pénz- és piacviszonyok általánossá válásával szemben érzett morális felháborodás forrásából fakadnak.

A nevelésmélet, a francia felvilágosodás leitmotívja az a terület, melyen talán a legvilágosabban megmutatkozik, hogy Rousseau radikálisan szemben áll a racionalista-pozitív tudásorientált filozófusi nevelésszéménnyel, ám korántsem a tradicionális valláserkölcsi nevelési modellhez való visszatérést prédikálta, mint azt Voltaire oly sikerrel elhíresztelte róla (a holt nyelvek elleni plebejus-patrióta kirohanás igazán nem jellemezte a katolikus kollégiumokat). Tradicionalista nevelést akart, de ez a hagyomány nem egyházi, hanem nemzeti, nem vallási, hanem hazafias: „Mindenféle hatalmas intézményeket látok, ahol drága pénzen nevelik az ifjúságot, s mindent megtanítanak neki, csak a kötelességeit nem. Gyermeküket nem fogják megismerni saját nyelvüket, de beszélni fognak más nyelveket, melyek sehol sincsenek használatban...” (31. o.)

Logikai érveléstechnikát tanulnak a vitathatatlan igazság ismerete helyett, a harcművészet helyett a semmire sem jó széptevés művészetét, hazájuk népdalai helyett hideg harmóniákat, istenfélelem helyett hívságos istenérveket tanulnak, s miközben megismerik minden nép semmiféle nemzeti karaktert nem ismerő műalkotásait, „a haza édes neve sohasem üti meg fülüket” (uo.). Mesterembereket és művészeket, tudósokat és technikusokat képez a modern iskola, ám a honpolgári nevelés sehol sem található: „Vannak fizikusaink, geometereink, vegyészeink, csillagászaink, költőink, festőink, zenészeink, de nincsenek többé polgáraink.” (33. o.)

A francia felvilágosodás filozófusai a könyvnyomtatás feltalálásához kötötték az újkor kezdetét: Condorcet történelmi korszakolásában az újkort az választja el a középkor

kortól, hogy az eretnek eszméket, a protestálás szellemét többé nem lehetett elpusztítani az eretnekek és a protestánsok megégetésével, mert ezer és ezer példányban fennmaradtak gondolataik: így vált lehetségessé a reneszánsz és a protestantizmus győzelme minden inkvizíciók ellenére. – A rossz, az erkölcsi és nemzeti nihilizmus filozófiai apológiái eddig is léteztek, de elszigetelt kis szektáik nem hatottak – nem hathattak – tömegméretekben, ám a könyvnyomtatás révén a lokalizált lélekmérgezés világméretű járvánnyá terebélyesedett – értékeli Jean-Jacques a filozófusok szerint korszakalkotó találmányt, a könyvnyomtatást: „*Leukipposz és Démokritosz istentelen művei eltűntek velük együtt. Akkor még nem találták fel, hogyan lehet örökkévalóvá tenni az emberi szellem hőbortjait. Ellenben hála a nyomdai betűknek és fölhasználásuknak, a Hobbesok és Spinozák veszedelmes álmódosásai fennmaradnak. Fel hát, híres írományok, ti nyers és tudatlan atyáink számára elérhetetlenek, induljatok utódainkhoz ama még veszedelmesebb művekkel együtt, melyekből századunk erkölcsének romlottsága árad, s vigyétek el a jövőendő századokhoz a tudományok és művészetek haladásának és hasznának hű történetét.*” (35–36. o.)

Az ELSŐ ÉRTEKEZÉS sikerét a nemzetközi méretekben kibontakozott vita is jelezte. Rousseau nem védekezik, hanem támad e vitában, nem moderálja, hanem radikalizálja álláspontját, melyet rosszmájú kortársai Diderot ötletének tartottak. Ha szerepválasztás volt is a múltba néző-moralizáló magányos prédikátor póza, tény, hogy hozzá mindhalálig hű maradt, és a társadalmi egyenlőtlenség elítélésével összekapcsolódó kultúrkritika már biztosan nem származhatott az enciklopédista körök szellemi sugalmazásából, mert minden filozófus számára Locke óta kötelező hitcikkely volt a magántulajdon természetjogi bázisának és a munkával való legitimálásának dogmája. A közhelyszerűen idealistának bélyegzett (?) Rousseau az ELSŐ ÉRTEKEZÉS vitája során fedi fel a materialistának is nevezhető történelemszemlélet azon alapelvét, mely szerint a magánéletek és a magánvélemények különfélesége a magántulajdon bázisán nyugszik, tehát az előbbit elítélő erkölcsfilozófia nem fogadhatja el a tulajdonosi *ius utendi et abutendi* elvét sem; a magánerkölcsök romlásának megakadályozása nem lehetséges a közösségi moralitás magasabbrendűségének pusztá proklamálásával, hanem kizárólag a köztulajdon prioritásának megalapozásával. „*A rossz elsődleges forrása az egyenlőtlenség; az egyenlőtlenség pedig a gazdagságból ered*” – írta a lengyel királynak válaszolva* – a művészetek és a tudományok csupán következményei azon társadalmaknak, melyek a munkamegosztáson alapulnak, és lehetővé teszik a bűnre (ha csak gondolati bűnre is) csábító szabad időt a kevés kiváltságosnak, a szellem fényűzését, mely kártekonnyabb a fizikai fényűzésnél. Ha már vannak szegények és gazdagok, akkor a luxus ellenméreg lehet a vagyoni egyenlőtlenség mérgezési tüneteit csökkentendő, de a morális méreg ezzel nem szűnik meg, inkább csak szétoszlik a társadalomban: „*A fényűzés talán szükséges, hogy kenyeret adjon a szegényeknek; ám ha nem lenne fényűzés, nem lennének szegények. Munkát ad a dologtalanoknak, de miért kellene dologtalan polgárok? Amikor kizárólag a földművelés volt a tiszteletre méltó foglalkozás, nem volt sem nyomor, sem semmittevés, és sokkal kevesebb volt a bűn.*”** Ez múltba néző, nem jövőorientált utópia: akár milyen szocialisztikusan hangzanak is Jean-Jacques Rousseau egyenlőségellenes tirádái, fényűzésellenes deklamációi, szeme előtt nem egy olyan egyenlőségelvű társadalom képe lebegett, melyet a modernizációs vívmányok után harcol ki valamely „véres” vég-ső harcban a kisemmizettek tömege, hanem a technikai munkamegosztás előtti, az

* RÉPONSES Á STANISLAS OEUUVRES COMPLÈTES III. k. 49. o (Paris, Callimard, 1946)

** LETTRES À GRIMM. I. m. III. k. 79. o.

individuumnak „a közösség köldökzsinórjáról” (elnézést: idézet Marxtól) való leszakadását megelőző hol-volt-hol-nem-volt aranykor, mely nem ismeri a modern meghasonltságokat, melyben az emberek léte és lényege, a látszat és az igazság egybeesik.

A *reflektálatlan szokások* szentségét szinte burke-i pátozzal invokálja a BEVEZETÉS A NÁRCISSZUSZHOZ – csakhogy nem egy hagyományos hierarchikus társadalom védelmében, hanem azon archaikus-patriarchális törzsi társadalom idealizációjaként, mely más megosztottságot nem ismert, mint az egységes „mi” és az egységesen gyűlölt „ők” kettősségét, melyben a másság-idegenség csak külső ellenséget jelentett, s a harcias törzsek belső békéje mindörökké biztosítva vagyton, amíg külső-idegen hatás nem éri. „Valamennyi erkölcsös népnek, amely tiszteli törvényeit, és régi szokásait nem akarja kifinomultabbakkal felváltani, nagy gonddal kell védekeznie a tudományok és kivált a tudósok ellen, akiknek ellentmondást nem tűrő, dogmatikus elvei hamar megtanítanak a szokások és a törvények megvetésére, s egy nemzet sohasem tehet ilyet anélkül, hogy meg ne romlana. A szokások legkisebb változtatása, még ha bizonyos tekintetben előnyös is, mindig kárát válik az erkölcsnek. Mert a szokások teszik a nép morálját, s mihelyst egy nép nem tiszteli többé régi szokásait, nincs más szabálya, csak a szenvedélyei...” (I. m. 54. o.)

A kizárólag a szokások és a tradíciók kormányozta társadalom ideáltípusát a MÁSDIK ÉRTEKEZÉS-ből ismerhetjük meg. A magántulajdon még nem izolálta az individuumokat, az éppen kialakult közösségek kohéziós ereje nagyobb volt, mint a bírvágy és a hatalomvágy hobbesiánus elvei. „Az erkölcs, a jellem egyesíti őket; nem rendszabályok és törvények, hanem az életmód és az éghajlat közös hatása.” (ÉRTEKEZÉS AZ EMBEREK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉRŐL. 1755. I. m. 128. o.) A rivalizálás először a szerelmi játékok terén jelentkezett, de a közös ének és a kartánc itt is elnyomta a destruktív individualizmus bontakozó szellemét: „Szokássá vált összegyűlni a kunyhók előtt vagy a nagy fa körül; az ének és a tánc – igazi gyermekei a szerelemnek és a szabad időnek – az összeverődött dologtalan férfiak és nők szórakozása vagy inkább elfoglaltsága lett.” (Uo.) Életmódjában még egységes volt az emberiség; a halászat és a vadászat nem sok „nemzeti” variánst enged meg, de a táncok és a dalok különfélesége már országhatároknál is jobban jelezte a törzsi elkülönülés markáns jegyeit. Az idegengyűlölet kialakult, és következtében „a természetes szájalomérzet némi elváltozást szenvedett”, de – vagy talán éppen ezért – Rousseau szerint „minden bizonnyal ezek voltak a legboldogabb és a leghosszabb tartó idők”; „ez az állapot a világ igazi ifjúkora”. (130. o.)

A felvonulások esztétikája. Lehetséges-e visszatérés a „barbárság”, az európai civilizációt nem ismerő tradicionális társadalmak világába; megismételhető-e a világ fiatalkorának csodája a történelmi társadalmak aggkorában? Nem és igen. A nyugat-európai civilizáció élenjáró államai – mindenekelőtt Anglia és Franciaország – minden bizonnyal mindörökké elvesztek egy erényes jövő esélyei szempontjából (vagy csak ama „szörnyű forradalmak” révén lehetnének odatérelhetők, melyeket „remélni esztelenség”), ám vannak a nemzeti határokat nem ismerő, a világpiacon és a nemzeti hagyományokat eltörlő kozmopolita kultúra hatáskörein eddig többé-kevésbé kívülrekedt kis népek, melyeknek még van esélyük. Ez az esélyük az elzárkózás; azaz ha identitásukat nem abban akarják megtalálni, hogy behozzák a „nagyokat”, hanem hogy másságukat büszkén vállalják, hogy elmaradottságukat erényként élik meg. Itt a törvényhozó egyetlen feladata a népi hagyományok, a nemzeti szokások intaktségének mindenáron való megőrzése – nem kell történelmi *tabula rasát* teremtve totálisan új törvényeket alkotni, mint a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS „isteni férfinájának”, csupán meg kell őrizni

a régieket. Az ELSŐ ÉRTEKEZÉS vitájában az UTOLSÓ VÁLASZ fordulátát a kortársak frivol exhibicionizmusként értelmezték: Jean-Jacques, mint egy afrikai ország királya, amint az országhatáron álló bitófára felhúzza az első európaiat, aki kicsiny népéhez elhozni vágya a nyugati civilizáció „áldásait”... Ám tanulmányozva Rousseau műveit, mindegyikben megtaláljuk e nem is mindig jelképes akasztófát, mely megakadályozni hivatott a kultúra egyetemesnek nevezett értékeinek szabad áramlását. Először a D'ALEMBERT-HEZ ÍRT LEVÉL A SZÍNHÁZAKRÓL (1758) döböntette rá az enciklopédistákat, hogy talán többről van szó, mint egy érzékeny és féltékeny filozófus kolléga extravagáns elmefuttatásáról, melyet mindenekelőtt az motívál, hogy nem a „genfi polgárral” írták meg az ENCIKLOPÉDIA „Genf” címszavát. Rousseau többé nem rivalizálni akart a filozófusokkal, hanem felszámolni vágyta ama világot, melyben a filozófusok és drámaírók rivalizálása egyáltalán lehetséges.

Az európai nagyvárosok elmagányosodott embere azért megy színházba, hogy ott közönségként közösségre leljen: ennyiben érthető Voltaire és D'Alembert színházrajongása. Járjanak színházba Párizsba, írjanak színdarabokat a francia közönségnek – ezt maga Jean-Jacques Rousseau is megtette –, itt a színpad imaginárius bűnei helyettesíthetik a valóságos bűnök elkövetését, ám kis városokban, erényes köztársaságokban a színpadi látszat világa a valóságos erények végét jelenti. *„Azt képzeljük, hogy összegyűlünk a színházban, pedig ott különülünk el csak igazán: megfélemezünk barátainkról, szomszédainkról, rokonainkról, mesék kötik le érdeklődésünket, holtak balsorsát siratjuk, és kacagunk az élőkön.”* (333. o.) És kacagunk az erényen, ha az esetlen, és megtapsoljuk a bűnt, ha a nagyság látszata övezi. Az elsöben a legnagyobb Molière – a LEVÉL D'ALEMBERT-HEZ híres MIZANTRÓP-elemzésének pátoaszát személyes fájdalom hitelesíti: Rousseau az Alceste-et cserbenhagyó Philinte árulásaként élte meg Diderot választását – a morózus genfi polgár nyögös társasága helyett a párizsi szalonok felszínes szellemességének elfogadását; Alceste neveltségessé válásában önnön moráljának – vagy moralizáló pózának – kudarcát élte át. A nagyság és a bűn lehetséges asszociációjában viszont ama felháborodást érezte át, mely Tolsztoj Shakespeare-ellenességét is motíválta. *„Mit számít a bűn és az erény, feltéve, hogy sikerül a nagyság látszatát kelteni?... Csak a tudást, a szellemet, a merészséget csodáljuk; neked, ó, nyájas és szemérmes erény, nincs becsületed közöttünk. Milyen vakok is vagyunk e nagy felvilágosodásban! Esztelen ünneplésünk áldozatai, sohasem fogjuk hát megtanulni, mily megvetésre és utálásra méltó az az ember, aki az emberi nem kárára visszaél természetől való szellemével és tehetségével!”* (346–347. o.)

Nagy ellenérv az antik demokráciák színházszerepete: ám Athénban a színház nem szabadidős szórakozás, hanem közeleti kötelezettség volt: *„Ha a görögök megtúrték a színházat, csak azért, mert: nemzeti hagyományokat képviselte.”* (351. o.) A modern színház a nemzeti hagyományok legnagyobb rombolója: a tragédia tisztelni tanít a bűnt, a komédia megvetni az erényt, és *„minél tökéletesebb a tragédia, minél tetszetősebb a komédia, annál végzetesebben hat az erkölcsökre”* (uo.). A komédiában kinevetik a megcsalt férjet, a kijátszott öreg kérőt, győz a bűnös szerelem, a fiatalok szenvedélyének van igaza az agg atyák erkölcsi előítéletei ellenében – tehát megcsúfoltatik a patriarchális társadalom minden erénye, neveltségessé válik az ősz fej, melynek tiszteletén alapul minden tekintély, a cserfes feleség és a szemtelen szolgálólány kijátssza a ház urát; minden bűnt megbocsátó mosoly övez, minden hagyományos erényt gunyoros kacaj kísér. A legocsmányabb jellem, aki minden bűnök barátja, megdicsőül, míg minden vétkek vehemens ostromozója megszégyenül. Alceste késői viszonzválaszát Rousseau adja meg az alkalmazkodáshoz túl jól értő filozófus barátoknak: *„Ez a Philinte játssza az okos embert*

a darabban; egyike azon becsületes nagyvilági embereknek, kiknek az elvei sokban hasonlítanak a gazfickók elveire, a nyájas, mértéktudó embereknek, akik mindig úgy találják, hogy minden jól van, mert az az érdekük, hogy semmi se legyen jobb, akik mindig, mindenkivel elégedettek, mert nem törődnek senkivel, akik a megrakott asztal mellett azt hangoztatják, hogy a nép nem éhezik, akik tömölt erszénnyel a zsebükből méltatlankodnak amiatt, hogy egyesek a szegények érdekében szónokolnak..." (357. o.) A szociális indulat igazsága Rousseau-nál hitelesíteni tudja a legbornírtabb erkölcsprédikációkat is. Ám a D'ALEMBERT-LEVÉL fő motívuma nem a társadalmi egyenlőtlenség ostromozása, hanem a kultúrák keveredésének kárhoztatása; a színház, melyet Voltaire és D'Alembert importálni vágyik Genfbe, pusztá idegenségével és újdonságával is destruál – s mint láttuk, dramaturgiailag minél jobb, annál jobban. „Tévednek hát azok a honfitársaim, akik önmagában nem helytelenítik a színházat.” (376. o.)

A színház, pusztán azáltal, hogy „idegen dolgok megfigyelését, más szokások megismerését, új erkölcsök kialakítását” jelenti, végzetes a polgárok – ha nem is vagyoni, de életformabeli – egyenlőségén alapuló kis köztársaság számára. „Ha a nép romlott, úgy javára válik a színház, ha pedig jó, úgy ártalmára van.” (385. o.) Persze lehet egy nép olyannyira éretnyes, hogy még a színház sem tudja megrontani, ám ez a nép nem ismerheti a piacgazdaság erkölcsromboló hatásait, nem becsüli a magántulajdont, csak a harci virtust és a hazaszeretetet: „De ne áltassuk magunkat, Spárta nem születhetik újra a kereskedelem és a nyereségvágy kebelén. Ha ugyanazokat az elveket vallanók, semminemű kockázattal nem járna színházat létesíteni Genfben, mert ember s polgár be nem tenné oda a lábát.” (387. o.) Ám a kis falvak romlotlan lakossága ki van téve a romlott nagyvárosi fényt köreibbe elhozó színjátékok bomlasztó kísértésének: szégyellni fogja szokásait, melyek, mint láttuk, erkölcsöket alkotják, látván azok divatjamúlt jellegét; elfogadja a felvilágosodás előítéletellenes előítéleteit, holott ezen előítéletek jelentették azonosságtudatát, az uniformizált nagyvilági élet ellenében a meghitt melegség meglehet bornírt biztonságát. „Ha egy kicsiny faluban, amilyen a mienk, színházat létesítenek, egyéb elmaradhatatlan következmények mellett megváltoznak elveink, vagy ha úgy tetszik, előítéleteink és szokásaink.” (394. o.) Mint láttuk, mindenekelőtt a patriarchális élet kötöttségei lazulnak fel; a fiú fellázad atyja, a feleség a férj eleddig vitathatatlan tekintélye ellen. A bűnös város persze tapsol eme változások láttán, melyeket a falu felvilágosításának és haladásnak nevez. Mert mi az, ami veszendőbe megy a filozófus szemében? „Népi előítéletek!, vetik oda nekem. A belénk nevelt téveszmék ámitása! A szemérem természeti törvénye nem létezik, csupán a hatalomféltő társadalmi törvények koholmánya; így akarják biztosítani az atyák és családfők jogait, s némi rendet teremteni a családban. Miért kellene pironkodnunk természet adta szükségleteink miatt?” (404. o.) A következő passzusok mindenkit meggyőzhetnek arról, milyen hamis ama voltaire-i vád, mely szerint Rousseau a természethez való visszatérést prédikálta: „természetesnek” a LEVÉL D'ALEMBERT-HEZ a népi előítéleteket (405. o.), a nemzeti hagyományokat (399. o.), a szokásokban rögzült paraszti életformát (408. o.) nevezi, és távolról sem az emberi természet természet adta vágyainak felszabadítását, a szenvedélyek szabadságát – melyről különben szentimentális regényében oly szépen szól épp e filozófusi levél megírásával egy időben.

AZ ÚJ HÉLOISE a népdalos-kartáncos szüreti mulatságot teszi meg a romlott és bomlasztó kozmopolita magaskultúra ideális ellenkultúrájává, a LEVÉL D'ALEMBERT-HEZ az antikvitás katonás népünnepélyeit, katonai parádéit és az államvallásként funkcionáló kötelező kultuszok ceremóniáit. Ahogy a régi Róma erkölceit kevésbé veszélyeztették a gladiátorlátványok tényleges, mint a tragédiák szublimált szörnyűségei,

úgy a modern társadalmakban is az a legkevésbé destruktív az erkölcsökre, amely tevékenységet a legkevésbé érinthették a modernitás felszínes filantróp eszméi; a vérszomjas vadászatok és a borszomjas ivászatok legalább valamit megőriztek a régi kollektív erényekből, míg a színház és a szalon divatos kultúrfecseje teljesen idegen – vagy legalábbis annak kell lennie – egy erényes köztársaság szellemétől. „Így hát e tisztas és ártalmatlan intézmények [a vadász- és ivótársaságok, L. M.] mindazt egyesítik magukban, ami elősegítheti, hogy a község emberei barátokká, polgárokká, katonákká legyenek, tehát mindazt, ami egy szabad népnek a legjobban megfelel.” (428. o.) Persze a vad üzése is pótcselkvés, az igazi ellenség elfeledését, a haza ellenfelei ádáz gyűlöletének csökkenését kompenzálja. De legalább férfias foglalatosság, míg a színésznői elpuhult-elnőiesedett burzsoákból sohasem lesz igazi honpolgár. Ez utóbbi hamarabb válik az iskolakerülő, verekedő utcagyerekekből, mint a kifinomult kultúrájú kollégiumok elkényeztetett diákjaiból, akiknek semmire se szolgáló halott tudásanyagát mit sem ölel fel, ami a hazának valaha is szolgálatára lehetne. Az inasok „*verejtékezve, kifulladás, szakadt ruhában tértek hajlékukba; igazi vásott kölykök voltak, de e vásott kölykökből olyan férfiak lettek, kiknek szíve azért dobogott, hogy a hazát szolgálják, s a vére azért pezsgelt, hogy a hazáért ontásák. Adja Isten, hogy ugyanezt elmondhassuk egy napon e páváskodó, finnyás fiatalurakról is...*” (436. o.) Rousseau valóban már három évtizeddel a forradalom előtt készen állt a sans-culotte-mitológia legfontosabb elemeivel: az egyszerű nép idealizálásával, mely nem tudja, hogy mi a hazaszeretet, de teszi, amit tennie kell.

A reflektálatlan odaadás, a reflex-szukségyszerű azonosulás rítusait keresi Rousseau, nagyon is tudatosan szembeszállva a minden elkötelezettségünket a kritikus értelem fényében vizsgálni vágyó kortársaival. Robespierre híres-hírhedt floréal 18-i beszédében (A VALLÁSI ÉS ERKÖLCSI ESZMÉKNEK A KÖZTÁRSASÁGI ELVEKKEL VALÓ KAPCSOLATÁRÓL ÉS A NEMZETI ÜNNEPEKRŐL) azt a „*csodaszert*” kereste, „*amely a gondolkodás nehézkés segítsége nélkül készlet arra, hogy tegyük a jót és kerüljük a rosszat*” (ahogy Kleist is „*a tett előtti gondolkodás*” francia elvének elvetésében találta meg a német – katonai – azonosítástudatot). Mindhárman a teljes individuális önfeladást követelő, a kritikai távolságtartás lehetőségét a priori kizáró közösségi rítusok körében vélték megtalálni a XVII–XVIII. század kritikus individualizmusának szellemét végképp eltörölni tudó pre- vagy posztmodern mitológiát. Rousseau azokat az erkölcsnemesítő tragédiákat is elveti, melyek a köztársasági erény zsarnokgyilkos hőseit mutatják be: a jó példa utánzása is teret ad a kritikus reflexiónak, nem teszi „*szokássá az erényt*” (ez utóbbi fordulat Robespierre „*nemzeti nevelési tervzeteléből*” való). „*A tragédia zsarnokokat és hőseket tár elénk. Mit kezdjünk velük? Hiú csodálatot ébresztenek bennünk a hatalom és a nagyság iránt... Kárpótol-e a színpadi erények meddő bámulata az egyszerű és szerény erényekért, amelyek a jó polgárt teszik?*” (439–440. o.) – Robespierre e téren „*toleránsabb*” volt: az „*erkölcsi cenzorok*” jóváhagyásával bemutatott „*hazafias, népnevelő*” darabok színrevitelét, mint például A HAZAFIAS CSALÁD, VENDÉE GAZ ÁRULÓI, VENDÉE MÁRTÍRJAI etc. elfogadta. Mint államférfi irányított „*magas*” kultúrát kívánt, s a spontán népi megmozdulásoktól még egy szüreti multság önfeledtsége erejéig is tartott.

Persze Rousseau-nál is nagyon irányított spontaneitásról van szó. AZ ÚJ HÉLOISE-beli szüret leírásakor nem győzi hangsúlyozni, hogy „*mindenki úgy érezte jól magát, hogy senki sem feledkezett meg magáról*”, s a D’ALEMBERT-LEVÉL népünnepélyei is gondos rendezői kezek nem is nagyon rejtett eszméi vezérlésének nyomát viselik. A boldog, önfeledt ünneplés állampolgári kötelesség, a népközösséggel való spontán azonosulás e közösség tagjaként való megmaradás előfeltétele, nem szabad választás tudatos ter-

méke. „A tiszta levegőn, a szabad ég alatt kell összegyűlnötök, ott kell átadjátok magatokat a boldogság édes érzésének” – mondja Rousseau „a boldog népek ünnepeiről”, szemben a színházak tisztátlan levegőjű, passzív befogadásra készített különtermeivel (450. o., az én kiemelésem, L. M.). Az ünnep itt a szubjektum és objektum azonosságának nagy német elvét előlegezi: szemlélő és szemlélt ugyanaz, a hazafias dalokat éneklő felvonuló tömeg. „De végül is mi lesz a tárgya e látványosságoknak? Mit fognak bemutatni? Semmit, ha úgy tetszik. Ahol az emberek szabadok, ott elég összecsendülniök, s máris jól érzik magukat. Allítatok fel a tér közepére egy virágokkal felékesített rudat, gyűjtsétek köréje a népet, és kész az ünnep. Ha többet akartok tenni, intézzétek úgy, hogy maguk a nézők legyenek a látványosság, hogy ők maguk legyenek a szereplők, és mindenki önmagát pillantsa meg, önmagát szeresse polgártársai-ban, mert így lesz a legtökéletesebb egység közöttük.” (Uo.) A nagy nemzeti ünnepeken hatalmas katonai kórusok szolgáltatják a háttérzenét: miként a régi Spártában, az öregek a régi dicsőségről énekelnek, az ifjak jelen harci tetteiket mesélik el dalban, a gyermekek szopránja a jövő hőstetteit előlegzi énekében, „s mindebből valamilyen harci szellem árad, méltó a szabad emberekhez, meg a hazaszeretet tükös varázsa...” (460–461. o.)

De ugyanezt a célt szolgálják a falusi ünnepségek hagyományos népi táncaikkal, érzelmes – vagy akár frívól – népdalaikkal: a nép egységének érzületét erősítik, így „nem alakulnának ki pártok, mérséklődnek a túlzott egyenlőtlenség, s a nép inkább megmaradna alkotmányának szelleménél. Az így irányított bálók nem annyira a nyilvános látványosságokra hasonlítanak, mint inkább valamely nagy családi összejövetelre, s az öröm és a vigasság hozzásegítené a köztársaságot, hogy fennmaradjon, egyetértésben éljen és virágozzék” (456. o., az én kiemelésem – L. M.). Mind a nagy, mind a kis közösségek – különben egymást feltételező – egységét veszélyezteti az importkultúra szubverzív szelleme; mert meghonosítja a magánszórakozást, megalapozza a magánéleti elzárkózást, megtanít magánvéleményük hívságos védelmére, a közösségről való megfélemezés modern életérzésére: „Ha a magánérdekeknek valaha sikerül meghonosodni falaink között, előre látom minde szomorúkövetkezményeket.” (462. o.) Mi lehet a védelem eszköze? Elutasítás és elzárkózás, ami itt csak jámbor óhaj, mely arra „buzdítja a haza boldog ifjúságát, ne bánkódjék, ha elveszti azt a szórakozást, mely elveszejtené a hazát... Bárcsak mindig érezné, mennyivel többet ér a szilárd boldogság, mint a hiú élvezetek, melyek feldőlnek! Bárcsak átadná utódainak az atyáitól kapott erényeket, a haza és a szabadság szeretetét!”. (Uo.) Alkotmánytervezeteiben Rousseau az erkölcsprédikációk optativuszából a törvényhozó categoricus imperativusra vált át: az idegen kultúra elutasítása itt nem jámbor szándék, hanem napi politikai gyakorlat, az ország tökéletes gazdasági és politikai elzárkózása az üdvös végcél, mely (majdnem) minden eszközt szentesít.

„A nemzetet formálni a kormányzat képére”: ezzel a provokatív programmal kezdődik a KORZIKA SZÁMÁRA KÉSZÜLT ALKOTMÁNYTERVEZET.* Az eddigi bölcs törvényhozók a reálsan létező nemzetek számára keresték a lehető legjobb kormányformát; a törvényhozó Rousseau célja olyan alkotmányozó tevékenység, mely tökéletesen átalakítja a nemzet karakterét – a népet teszi tökéletessé, tökéletesen alkalmassá a tökéletes államforma befogadására. A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-ben e programnak terrorisztikus implikációi a legnyilvánvalóbbak (az emberi természetet újjáteremtő törvényhozó számára akadályt jelent az empirikus emberek távolról sem tökéletes természete); a korzikai alkotmánytervezet abból indul ki, hogy a kormányzat képére formálódó nép

* OEUVRÉS COMPLÈTES, ÉCRITS POLITIQUES III. k. 900–950. o.

eleve nem egy nagy kereskedőnemzet, tehát nem kell túl sokat farigcsálni rajta – idealiter elég az eddigi elzárkózás fenntartása, a különbözőség öntudatos vállalása, az elmaradottság erényként való megélése, míg az 1772-es lengyel alkotmánytervezet már a nemzeti tradíciók elsődlegességét hangsúlyozza, és ezen hagyományok alapján alakítja ki a kormányzat képét.

A paraszti életforma nem idilli (mint a rokokó pásztorjátékban), hanem idealizált leírása leitmotívja a HEGYEBŐL ÍRT LEVELEK-nek csakúgy, mint AZ ÚJ HÉLOISE szélpelgő leveleinek. Programatikus politikai ideálként azonban először a KORZIKAI ALKOTMÁNYTERVEZET-ben jelenik meg az európai életforma pozitív ellenpéldájaként: „A paraszti élet egyenlősége, egyszerűsége mindazok számára vonzó, akik nem ismernek más életformákat, melyek kísértést jelenthetnének, hogy változtassanak egyhangú életükön. A paraszti létben gyökerezik az a megelégedettség, mely könnyen kezelhető polgárokká teszi az embereket, innen származik az a mély hazaszeretet, mely a hon alkotmányához láncolja a honpolgárokat.” (905. o.) Nagy előnye a paraszti létnek a fizikai készségek kifejlesztése és a kritikus szellemiség ki nem fejlesztése, azaz mindaz, ami a keménykötésű és engedelmes katonasájtja: „A földművelés békétűrő és robusztus természetű embereket formál, olyanokat, akik ahhoz kellene, hogy jó katonák legyenek.” (Uo.) A kereskedőállamok nem tekinthetik ellenségüknek szomszédait, mert vásárolni akarnak tőlük, és még inkább eladni nekik: ezek gazdagok lehetnek, de szabadok soha, mert mindig másoktól függenek mint vevők vagy eladók. Egyedül az önálló agrárország képes a teljes függetlenségre: ennek nincs szüksége baráti szomszéd államokra; igaz, gazdasági riválisokat sem lát szomszédjaiban. „A kereskedelem gazdagságot termel, ám egyedül a földművelés biztosítja a szabadságot.” (906. o.) A paraszti munkaeszköze egyúttal fegyver is – földje védelmében mindazt megtanulta, amit a milícia tagjaként az ország védelmében tudnia szükséges; a kereskedő kiképzésre vagy még inkább zsoldosokra szorul, akik kiszolgálják, és akiknek kiszolgáltatottja lesz. (Az ezzel éppen ellentétes értékrendszert lásd B. Constant A RÉGIEK ÉS A MODERNEK SZABADSÁGÁNAK ÖSSZEVETÉSE – Holmi, 1991/2. – című művében.) Még a mezőgazdasági munkák termelékenységére is másodlagos az állampolgárok morális megrendszabályozásához képest: igaz, hogy a magántulajdonban lévő föld nagyobb hozamot jelent, de az állami tulajdon elsődlegessége biztosítja a közösségi értékek érvényesülését. „Többet ér, ha a föld egy kissé kevesebbet termel, ha a lakosság ezáltal nagyobb rendben él.” (924. o.) – „Egyszóval azt akarom, hogy az állam tulajdona olyan nagy és erős legyen, a polgárok tulajdona meg olyan kicsi és gyenge, milyen csak lehetséges.” (931. o.)

Az ország nem tűri meg a fináncokat, a fényűzést: „Óvakodjunk attól, hogy pénzügyi tőkénket növeljük morális tőkénk rovására” (933. o.). Korzika szerencsére sziget: izolációjához még akasztófát sem kell állítani a határra, elég az elszigeteltséghez az ország elhagyásának megnehezítése, esetleg lehetetlenné tévése. A nagyvilágból visszatérő világpolgár csak bornírtnak láthatja hazája hagyományos szabadságát, ezért aki több mint három évre elhagyja a honi földet, lélekben úgyis elszakadt annak szent szokásaitól, tehát jobb, ha jogilag is megszűnik korzikai állampolgárnak lenni. (941. o.)

A Korzika számára készült alkotmánytervezetben nem sok szó esik a vallásról, e mű inkább a POLITIKAI GAZDASÁGTAN című ENCIKLOPÉDIA-cikk gazdasági restriktív programjának és „az erényt uralkodóvá tevő” absztrakt-aszketika elveknek gyakorlati alkalmazási kísérlete. A Lengyelország számára készült tervezet – teljes címén CONSIDÉRATIONS SUR LE GOUVERNEMENT DE POLOGNE ET SUR SA RÉFORMATION PROJÉTÉE*

* OEUVRES COMPLÈTES. III. k. 951–1041. o.

– már merészebb vállalkozás: magának a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-nek az alkalmazási kísérlete, méghozzá a kortársak körében a legtöbb vitát kiváltó utolsó fejezet, AZ ÁLLAMPOLGÁRI HITVALLÁSRÓL elveinek applikációja. „Minden nagy törvényhozó – kezdi fejtegetéseit Rousseau – azon eszközöket kereste, melyekkel a legjobban lehet a polgárokat a Hazához láncolni és egymással összefűzni, és ezen eszközöket a sajátos szokásokban és vallási ceremóniákban találták meg, melyek számukra kizárólagos és nemzeti jellegűek voltak – lásd erről a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS végét – valamint azokban a hadijátékokban, melyek erejüket, büszkeségüket, öntudatukat növelték, azon látványosságokban, melyek nemzeti nagyságukat idézték, az ősök hőstetteinek históriáját, a nemzet balsorsát és erényeit, győzelmeit és vereségeit, melyek megrázták a polgárok lelkét, szívüket heves érzelmekkel töltötték el, és oly erővel kötötték őket e Honhoz, hogy szüntelenül csak vele foglalkoztak.” (958. o.) A LETTRES ÉCRITES DE LA MONTAGNE híres-hírhedt passzusa szerint ez a nemzeti vallás nem lehet a keresztény vallás, mert ez utóbbi egyetemes emberszeretete kizárja ama kizárólagos szellemet, mely az igazi hazaszeretet sajátja: „A kereszténység elveit tekintve univerzalisztikus vallás, amely nem ismeri a kizárólagosság szellemét, semmilyen lokális elvet; nem ismer el semmit, ami inkább megfelelne az egyik nemzetnek, mint a másinak. Az ő Istensége minden embert egyforma szeretettel ölel keblére, karitása nem ismerhet különbségeket, határokat, melyek elválasztják a nemzeteket; a kereszténység minden embert testvérnek tekint... Az Evangélium szelleme az egész emberi nem szeretetét tanítja.” (I. m. 704. o.) Lengyelország államvallása pedig már a nevében is egyetemességet jelentő katolicizmus: Rousseau nagy *trouvaillé*-a – melyet az egész újkorú lengyel történelem igazol – a katolikus vallás lengyel nemzeti vallássá tévése; a protestáns Poroszország és a pravoszláv Oroszország közti lengyel *principium individuationis* megtalálása a katolicizmusban. Ám államvallásról van szó, vállalni kell azon keresztényietlen elveket, melyeket a LEVÉL A HEGYEKBŐL proklamál: „A nemzeti vallások hasznosak az állam számára, mint alkotmányuk szerves részei, de károsak az emberi nem számára; a kereszténység, ellenkezőleg, mivel az embereket igazságosságra, mérsékletre, békeszeretetre tanítja, előnyös az emberi nem egyetemességére nézve, de lankasztja a politikai elkötelezettségek hevéét, komplikálja az állam működését, meggyengíti a politikai közösségek morális összetartó erejét; idegen és zavaró test marad a nemzet testében.” (Uo. 705. o.) – Az államvallássá, nemzeti intézménnyé tett katolicizmusnak le kell mondania a nyugati kereszténység nagy vívmányáról, a világi hatalommal szembeni erkölcsi ellenhatalom szerepéről; harcolva az orosz pravoszlávizmus ellen, lényegében el kell fogadni annak szervilis szellemét, a nemzeti egység nevében a nemzetállamot kritikátlanul kiszolgáló politikáját. Rousseau szép programja – „Cselekedjete oly módon, hogy egyetlen lengyel se válhasson orosz, és én felelek érte, hogy Oroszország sohasem lesz képes leigázni Lengyelországot” (960. o.) – csak egyén és közössége olyan keleties kötődésével volt valóra váltható, mely éppen megőrzött lengyeliségében tette „orosz” (a nyugat-európai fejlődéstől szellemében is elszakadó nemzet) Lengyelországot.

Európában az egységesülés tendenciája tapasztalható: „Ma már nincsenek többé franciák, németek, spanyolok, s bármit mondjanak is, még angolok sem, már csak európaiak vannak. Mindenütt ugyanazok az izlések, ugyanazok a szenvedélyek, egyazon erkölcsök, melyek egyáltalán nem viselnek nemzeti arculatot, nincs köztük sajátos nemzeti intézmény.” (Uo.)

A pénz- és áruviszonyok univerzálissá válása tette ilyen uniformizálttá Európa nemzeteit: a piac nem ismer nemzeti határokat, nemzeti sajátosságokat. Tehát amely nemzet sajátos arculatra vágyik nemzeti függetlensége biztosítékaként, nem ismerheti el a világpiac játékszabályait, a pénz nemzetek fölötti uralmát. Országát ki kell kapcsolnia a mindent és mindenkit árunak tekintő Európa áruforgalmából; ennek a népnek nem

szabad megismernie más népek kényelmes életformáját, szentként kell tisztelnie az Európától elválasztó szokásait, az elmaradottságot fenntartó nemzeti hagyományait. „A nemzeti intézmények formálják a nép szellemiségét, jellemét, izlését és erkölceit; ezek teszik egy bizonyos és nem valamely más nemzeté, ezek inspirálják ama tüzes hazaszeretetet, mely a kitéphetetlen szokásokon nyugszik, e szokások biztosítják, hogy más népeknél meghaljon az unalomtól olyan gyönyörök kebelén is, melyektől hazájában meg vagyon fosztva.” (Uo.)

A lengyeleknek hazájuk bűneit is imádniuk kell, csodálniuk a másutt talán nevetésesnek tűnő szokásokat; kétely és kritika nem fogalmazódhat meg a nemzeti hagyományok, a szakralizált szokások kapcsán: „A hazaszeretet révén a törvényhozók még a rossz törvényekkel is jó polgárokat teremtenek, mivel a hazaszeretet minden hozzá kapcsolódó erényt a lehető legmagasabb hőfokra hevít. E rendszer révén a lengyeleknek igen nagy véleményrel kell lenniük önmagukról és hazájukról, és ezt a véleményt sohasem találhatják hamisnak.” (961. o.) Hamisnak csak azt az értékrendszert találhatják, mely az egyéni boldogulás vágyát a közjó elé helyezi; mely a magánboldogságot fontosabbnak véli a haza üdvénél. „A hazafias erények állandó egzaltációja oda hat, hogy a polgárok szünet nélkül a hazával foglalatostkodnak, hogy a haza üdvét tekintik mindenekelőtt, hogy szünet nélkül a hazára függesztik tekintetüket. Ekképpen, bevallom, kevesebb módjuk és idejük lesz meggazdagodni, de ki sem alakul bennük a vágy és a szükséglet a meggazdagodásra: szívük más boldogságot tanult, mint ami vagyonnal elérhető...” (962. o.) A kizárólag a köz üdvével foglalatostkodó honpolgár alternatívája az önző burzsoá erkölce, melyet szülővárosa polgárainál ostorozott Jean-Jacques: „Ti kereskedők, mesteremberek vagytok, ti csupán burzsoák vagytok, akik szüntelen magánérdekekkel foglalatostkodnak, akiket a munkájuk, a forgalmuk, a nyereségük köt le; olyan emberek, akik számára maga a szabadság is csupán eszköz, hogy akadály nélkül gyarapodhassanak és biztonságban birtokolhassanak.” (LETTRES ÉCRITES DE LA MONTAGNE, i. m. III. k. 881. o.) Benjamin Constant épp e szabadságfelfogást üdvözölte, mint a modernitás diadalát; ettől a diadalmas modernitástól, „elkorcsosító” (uo.) szabadságesszménytől kívánta Rousseau megóvni azon kis és elmaradott nemzeteket, melyeket megüszttelt azzal, hogy törvényhozójuk legyen.

A régi szokások megtartó ereje hatalmas, de itt sem lehet teljesen a spontaneitásra hagyatkozni: a Nyugat csábító civilizációja éppúgy rombolja e tiszteletre méltó tradíciókat, mint a Kelet hódító hadserege. Tudatos törvényhozói munkával kell megteremteni a nemzeti szokások erkölcsöknél és törvényeknél is szilárdabb bástyáját, mely ellenállni képes a „fogyasztói társadalom” hívságos haladásának csakúgy, mint a cári hadsereg gerincroppantó nyomásának. „Fönn kell tartani vagy vissza kell állítani a régi szokásokat, és új szokásokat kell bevezetni, melyek sajátlagosan lengyelek. Ezen szokások, még ha önmagukban közömbösek vagy akár rosszak is bizonyos vonatkozásban, mindig azzal az előnnyel bírnak, hogy a lengyeleket hazájuk iránti érzelmeikben megerősítik, és természetes utálkozással töltik el őket az idegenekkel való keveredéssel szemben.” (962. o.) Az idegen viseletet, az idegen nyelveket ki kell tiltani a királyi udvarból: ha a polgárok az udvarban a nemzeti erkölcsök kozmopolita megvetését látják, miként tisztelhetnék kis köreikben a nemzeti hagyományok kevésbé ragyogó megnyilvánulásait?

„Nem lehet ember, csak egészen lengyel!” A nemzeti nagyság fényét közrendiek számára is biztosítani kell: a nagy nemzeti ünnepek ragyogása a legalacsonyabb hajlék ablakán is be kell világítson. „Sok közösségi játék kell, ahol a jó haza-anya örömmel láthatja gyermekei játszadozását. A hazának sokat kell foglalkoznia gyermekeivel, hogy azok mindig vele foglalatostkodjanak. Meg kell szüntetni, magában az Udvarban is, más királyi udvarok szokásos

szórakozásait, a kártyajátékokat, a színházakat, a komédiákat, az operát; mindent, ami elnöbösíti a férfiakat, mindent, ami szétszórja, elszigeteli az embereket; mindazt, ami segít kötelezettségei elfelejtésében; és segíteni kell mindazt, ami lehetővé teszi, hogy mindenütt jól érezzék magukat, ahol jól szórakoznak; olyan játékokat, ünnepeket kell kitalálni, melyek kizárólag erre a nemzetre jellemzők, melyek minden mástól megkülönböztetik. Lengyelországban többet kell játszani, szórakozni, mint más országokban, de máshogy, mint másutt. Meg kell fordítani a kárhozatos közmondást, s minden lengyelnek teljes szívéből ezt kell mondania: *ubi patria, ibi bene.*" (1963. o.; azaz „ahol a hazám, ott jó nekem”; az eredeti közmondás: *ubi bene, ibi patria*, azaz „ahol jól vagyok, ott a hazám”).

A következő fejezet a francia felvilágosodás fő témájáról, a nevelésről szól – megelőzve a három rend és az alkotmány kérdésének tárgyalását! –, ám mint már az előzőkből is kitűnhet, merőben más szellemben, mint a „*merj a magad értelmére támaszkodni!*” maximája, mint a felvilágosodás kritikai racionalista nevelésfilozófiája. „*A nevelés az, aminek nemzeti formát kell adni, mert ez ad nemzeti formát a lelkeknek, oly mértékben kell befolyásolnia a gyermekek világvépiét és ízlését, hogy hazafiak legyenek hajlamaik, szenvedélyeik és szükségleteik minden megnyilvánulásában. Egy gyermek, amint a világra nyitja szemét, a hazát kell hogy megpillantsa, és halála pillanatáig nem láthat mást maga előtt, mint hazáját. Minden igaz közlérsasági az anyatejvel szívja magába a haza szeretetét...*” (1966. o.)

Ennek a nemzeti nevelésnek semmi köze nem lehet az Európában általánossá vált klasszika-filológiai és természettudományos képzéshez: a közösséghez való tartozás szellemét kell elsajátítani, s nem a mindenütt, következésképpen sehol sem otthonos halott tudásanyagot. „*Egy francia, egy angol, egy spanyol, egy olasz, de még egy orosz is, többé-kevésbé ugyanaz az ember: a kollégiumból egyforma készségekkel kerülnek ki, melyek a szabadságra, azaz a szolgálásra teszik alkalmassá őket. Húszéves korára egy lengyel nem lehet más ember: neki teljes egészében lengyelnek kell lennie.*” (1967. o.) Nem a világirodalmat kell megtanulnia, hanem hazája népdalait; nem a nagyvilág termékeit kell megismernie, hanem amit a honi háziipar előállít; hazája minden kis községét, megyéjét, bekötőútját ismernie kell, a távoli tájak földrajzának ismerete csupán a szellem fényűzése; a haza történelmét, annak minden mozzanatát tudnia kell, holt népek halott dicsősége nem általánosan kötelező tananyag; minden hazai törvény ismerete kötelező, a római jogról nem muszáj tudnia. „*Nem lehetséges egész Lengyelországban egyetlen dicsó tett vagy jeles ember, aminek vagy akinek emlékezetét ne fújnák azonnal: ebből is megítélhetik, hogy ezek nem azok a közönséges tanulmányok, melyekkel a papok és a külföldi tudósok tömik diákjaik fejét.*” (Uo.) Az igazi közösségi nevelésben a magánszféra kialakulásának megakadályozása a legfőbb feladat: „*Egyáltalán nem szabad megengedni, hogy a gyermekek elszigetelten, a saját fantáziájuk szerint játsszanak, mindig csak együtt és nyilvánosság előtt, mindig közös cél kell a szemük előtt lebegjen, mely mindnyájukat lelkesedéssel tölti el, és a nemes versengés vágyával.*” (1968. o.) A kollektív eufóriák – még ha tárgyak kevésbé fennkölt is, mint például a sport – elősegítik a nemzeti összetartozás nagy érzésének kialakítását; a magántudósi tevékenység, a könyvtárak és a dolgozószobák zárt és áporodott légköre fölösleges, tehát káros a közoktatásban: nem a fej, hanem a szív formálása a fő feladat: „*A hazafias lelkesedés szellemében irányítsátok a nevelés minden mozzanatát, formáljátok ekképp a lengyelek szokásait, erkölceit, életformáját; így alakíthatjátok ki ama kovászt, mely megvéd a romboló mazinák, korrumpáló intézmények befolyásától, megóv azon egoista filozófiától, mely hirdeti a hon-szeretetet, miközben megöli azt.*” (1969. o.)

A Lengyelország számára készített alkotmányban a gazdasági rendszer az erkölcsi rendnek inkább felépítménye, mintsem alapja: ugyanazon témák variánsát találjuk

itt, csupán a pénz és a piac helyettesíti a művészetek és a tudományok erkölcs- és nemzetellenes áfiumát, de a másság megvetésének és az elzárkózásnak a categoricus imperativusa nem kevésbé kérlelhetetlen: „*Ha csupán virágzó, híres, félelmeles nép akartok lenni, melyet csodálnak Európa népei, miközben félnék tőle, megvan a példa, melyet utánoznotok kell. Műveljétek a tudományokat, a szépművészeteket, fejlesszétek kereskedelmeteket, iparotokat, legyenek reguláris csapataitok és épített erődítményeitek, fényes Akadémiátok és jó pénzügyi politikátok, mely a pénzforgalom növelésével foglalatoshodik, hogy az egész lakosságnak ne legyen más gondja, mint pénze megsokszorozása, mely függőségben tartja; emeljétek a fizikai és a szellemi fényezés színvonalát. Ily módon alkothattok egy pénzsóvár, irigy, ambiciózus és szolgálékú népet – amilyen Európa többi népe...*” (SYSTEME ECONOMIQUE. 1003. o.) Ám a másságot megvető, a pénz- és a piaci viszonyok kialakulását megelőző politika alternatívája is készen áll Lengyelország számára, ha nem utolérni akarja a bűnös Nyugatot, hanem elkerülni annak a nemzeti szellem szempontjából szubverzív fejlődési formáit: ami Európából elmaradottságnak látszik, az igazi erény; ami Franciaországból bornírtságnak tűnik, az igazi függetlenség; ami a szabadságból csak a gazdasági szabad versenyt értékelő Anglia számára gazdasági csőd, az az igazi erkölcsi felvirágzás. „*Am ha egy szabad nemzetet szeretnétek alkotni, mely bölcsen nem fél senkitől, és nincs szüksége senkire, mely megelégszik önmagával, és ettől lesz boldog, akkor egész más módszert kell választanotok: fönnt kell tartani és vissza kell állítani a régi erkölcsöket, a romlatlan szellemiséget, az egészséges ízlést, a katonai szellem harciasságát, ám hódító ambíciók nélkül; önzetlen, magánérdeket nem ismerő lelkületet kell kialakítanotok; a népet kizárólag a mezőgazdasági és a hasznos háziipari tevékenységre kell szorítanotok; a pénzt megvetendő dologgá kell tennetek – ha már nem tudjátok teljesen feleslegessé tenni...*” (1004. o.) A hőroszairól ismert Görögország nem ismerte a pénzügyek kifejezést; amint megismerte, nem voltak többé hőroszai. A lengyel, ha hősi és nem kereskedő nemzet akar lenni, „*jobb, ha a pénzügyeket a többi népre hagyja*”: ez igen könnyű, hisz Lengyelországnak gabonája van, amire minden népnek szüksége van, míg az érte kapott aranyra egyetlen lengyelnek sincs szüksége (1005. o.). „*Azt mondják, a kapucinusok népét akarom csinálni a lengyelekből, de erre azt válaszolom, hogy ez francia logika, mely érvelés helyett szellemeskedik.*” (1007. o.) Ezt a frivol szellemiséget kell távol tartani a nemzettől, mert ez veszedelmesebb, mint a cári hadsereg nyers erőszakhatalma: az utóbbi csak a testet képes elpusztítani, ám az előbbi a lelket mérgezi meg.

A pénzforgalom kikapcsolódásának kemény következményei vannak, ha „*az elnőiesedett filozófia*” álláspontjáról nézzük: a robot, a kétkezi munkával való közszolgálat természetesebbnek számít, mint az adófizetés (1009. o.) Ez nemcsak Lengyelország feudális status quójához való alkalmazkodás Rousseau gondolatmenetében: már a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS is a citoyen-szabadság végének tekintette, „*ha a polgárok inkább az erszényükkel, mint a karjukkal szolgálnak*”, mint például „*a magát szabadnak tekintő Angliában*”. – „*Szabad emberek nem lehetnek pénztárcáik rabszolgái*” (1010. o.) – mondja Jean-Jacques a lengyeleknek: a hazai nemességnek való alávetttség kisebb rossz, mint az idegen tóktétől való függőség.

Eörsi István

IDŐM GOMBROWICZCSAL (VI)

Részlet

1991. AUGUSZTUS–OKTÓBER

Kitérő: Kleist

Első bejegyzés

Már évek óta kísért egy darab terve: Kleist utolsó napja. Kleist a Wannsee partján a nagy keblű, méhrákos Henriette Vogellel. A fogadóból asztalt, széket hoz nekik a cselédség, kávéznak, rumot isznak, énekelnek, táncolnak, szökdécselnek kéz a kézben, felhőtlenül boldogok. Hogy jobban teljen az idő, Kleist elmeséli Henriettének O. MÁRKINÉ (DIE MARQUISE VON O...) című elbeszélését. Ebben – mint köztudomású – egy hibátlan erényű orosz tiszt megmenti garázda katonáitól az éppilyen makulátlan márkinét, majd – beszámíthatatlan önkívületi állapotban – magáévá teszi az ájult asszonyt, aki teherbe is esik. Kiagyaltam, hogy Kleist a halálközelség felfokozott állapotában beleéli magát a történetbe, és – ugyanolyan szándéktalanul, mint a hőse – magáévá teszi Henriettét, ily módon egy órával a haláluk előtt megszabadul feltételezett szüzességétől.

Elkezdtem tehát Kleistet olvasni, félretéve Gombrowiczot. Hűtlenségemhez menteséget is találtam: munkámnak mintegy a feléig értem el, és most – gondoltam – ajánlatos eltávolodnom témámtól, hogy később, amikor visszatérek hozzá, megsűrűssem és megszerkeszthessem az eddig megírt részeket. Az ürügy kielégítőnek tetszett, így hát jó lélekkel vettem rá magam Kleistre, elolvastam teljes levelezését, összes drámáját és elbeszélését, tanulmányait, újságcikkeiből és verseiből is sokat, továbbá néhány róla szóló monográfiát és esszét. Két héten belül beláttam, hogy drámatervem használhatatlan. Egy fontos történelmi személy döntő tulajdonságai és viszonylatai nem másíthatók meg büntetlenül. Ráadásul Kleist november 21-én lőtte le Henriettét és önmagát – márpedig ez idő tájt nem képzelhető el olyan derűs, kellemes nap, amelyet én akartam megírni. Szeretkezésre egyébként már csak azért sem kerülhetett volna sor, mert a furcsa párt álmélgodva figyelték a fogadó alkalmazottai és a környékeliek. Rá kellett ébrednem arra is, hogy a szituáció ellenállhatatlanul komikus, mégpedig éppen azért, mert mindkét boldog szerelmes rettegett a nemű aktustól. A férfi alkati okokból (erről még lesz szó), Henriette pedig azért, mert egzaltáltan vallásos asszony volt, aki Kleisttel kizárólag lelkileg volt hajlandó egyesülni. Onzelen szerelmi áldozatnak fogta fel, hogy a férfi hajlandó a halálba küldeni őt, és ily módon megmenti a már kifejlett rák összes kínjától. Egyébként Kleist is áldozatnak fogta fel, hogy a nő hajlandó meghalni vele, életének csaknem minden szerettét, nővérétől, Ulrikétől kezdve a különféle áhított férfiakig és nőig rá akarta beszélni a közös halálra. Jó vigjátéki szituáció lehetne tehát, hogy mindkét főszereplő a másikat tekinti adakozónak, és halál előtti eufóriájukat nem kis mértékben ez a kölcsönös tévedés okozza. Csak-hogy a vigjáték egydimenzionális farce-szá válik, ha a két főszereplő személyisége ilyen égbekiáltóan nem tartozik egy súlycsoportba. Heinrich von Kleist minden idők egyik

legnagyobb írói zsenije volt, aki porosz lelkiismeretességgel vonatkoztatta önmagára a kor összes megoldhatatlannak látszó problémáját. Henriette Vogel viszont, azonkívül, hogy szenvedő asszony volt, jelek szerint a kordivat színvonalán állt, olyannyira, hogy részletes jellemzéséből csak ügyel-bajjal lehetne mellőzni a „liba” megjelölést. Mivel engem drámaszempontról főként Kleist érdekel, nem az erőviszonyok ilyen vicces, bohózati eltolódása, lemondtam tervemről. Nem a halál napját kell ábrázolnom, hanem azokat a kényszerítő okokat, melyek életben tartották Kleistben a halálvágyat.

Az irodalomtudomány mélypszichológia iránt vonzódó képviselői hajlanak arra, hogy Kleist halálvágyát ki nem élt szexualitásából eredeztessék. Nehéz volna vitába szállni velük: Kleist életét és műveit egyaránt áthatotta annak érzete, hogy – Illyés Gyula kifejezésével élve – *„... halál és szerelem egy ágy”*, olyannyira, hogy olykor megborzaszt a brutalitás, ahogyan ez az archaikus igazság a kleisti életműben napvilágra tör. Akhilleusz és Pentheszilea tébolyultan egymásba szeret, és a szerelmi utközetet a csataterén óhajtják megvívni egymással életre-halálra. A párbaj során az asszony kerekedik felül, foggal hatol be a férfi mellkasába, húst harap ki belőle, magáévá teszi olyan maradéktalanul, mint valami ételt. A HERMANN CSATÁJA (DIE HERMANNSSCHLACHT) hősnője, Thusnelda, a germán vezér felesége nem személyesen eszi meg, hanem egy kiéheztetett medvével falatja fel az érte epedő római Ventidiust. Igaz, itt nem a szerelmi megkívánás, hanem a bosszúvágy csap át közvetett kannibalizmusba (hiszen a medve az asszony helyett cselekszik), de ezt a bosszúvágyat be nem vallott szerelmi csalódás gerjeszti. Az ELJEGYZÉS SAN DOMINGÓBAN (VERLOBUNG IN ST. DOMINGO) hőse lelövi szerelmét, akit árulónak hisz, majd amikor ráébred tévedésére, szájába veszi pisztolyát, mint néhány hónappal a novella megírása után a szerző is tenni fogja, és golyót röpít az agyába. De már az első Kleist-darabnak, A SCHROFFENSTEIN CSALÁD-nak (DIE FAMILIE SCHROFFENSTEIN) fiatal hősei is halállal lakolnak szerelmükért. Ruhát (és ily módon nemet) cserélnek, hogy megmeneküljenek a szülők bosszújától, így azután mindkét szerelmezt a saját apja öli meg tévedésből. Büntetés ez a szerelemért és a nemcseréért is. Hans Dieter Zimmermann kifejti KLEIST, A SZERELEM ÉS A HALÁL (KLEIST, DIE LIEBE UND DER TOD) című szép könyvében, sőt kétséget alig hagyva szinte bizonyítja is, hogy Kleistet, aki tizenegy éves korától internátusban, majd katonai iskolában nevelkedett, és huszonkét éves koráig, amíg le nem szerelt, családtagjain kívül alig találkozott nővel, férfiak csábították el először, valószínűleg nem erőszak nélkül. Talán ezért játszik az erőszak, ez a közvetítő kapocs szerelem és halál közt, olyan nagy szerepet a kleisti életműben. Nemcsak Von O. márkinét erőszakolják meg öntudatlan állapotában, A FOGADO'TT FIÚ (DER FINDLING) hőse nevelőanyjára ront, Hans Carouge lovag egy másik lovag feleségét teszi erőszakkal a magáévá (EGY KÜLÖNÖS PÁRBAJ TÖRTÉNETE, GESCHICHTE EINES MERKWÜRDIGEN ZWEIKAMPFS), és a korszó is Ádám bíró erőszakoskodásának következtében törik el. Felvonulnak az életműben a csábítás erőszakkal felérő trükkjei is, az isteni alakban végrehajtott szélhámosság és ámitás (AMPHITRYON), a sötétség leple alatt végrehajtott személycserés megtévesztés (A PÁRBAJ, DER ZWEIKAMPF), és az önkívület különféle szerelmi állapotai, melyekben a személyek feletti végzet vállalja magára a személyes felelősség szerepét.

Halál és szerelem egy ágy, szexualitás és csalás egymást feltételező fogalmak, Kleist rettegetése attól, amit közönséges szóhasználatnál „boldogság”-nak nevezünk, égbekiáltó. A nőkel való testi érintkezés pusztá gondolata is iszonyattal tölti el. Finom irodalmi elemzők mutatták ki, hányszor gátolja meg Kleist, hogy szereplői egymás ölébe omoljanak. Elsősorban a tör a behatolás eszköze; A SCHROFFENSTEIN CSALÁD egyik hőse, Johann, a boldogtalan szerelmes így fogalmaz:

*„Vedd ezt a tört, szerelmem. – Mert gyonyorrel,
Ahogy ajkam tartom csókod elé,
Tartom a mellemet, hogy döfjed át.”*

Ugyanebben a darabban a szülők bosszút állnak a vágyért. Ha viszont beteljesül a vágy, akkor – mint a FÖLDRENGÉS CHILÉBEN (DAS ERDBEBEN IN CHILI) és az ELJEGYZÉS SAN DOMINGÓBAN című novellák esetében a bosszú utólagos, tőr és golyó mintegy büntetésképpen lukasztja át a fiatalok testét.

Bizonyítási eljárásomat további irodalmi példák helyett egy anekdotával zárom le. Egyszer valamilyen társaságban egy jó nevű színész nő meghívta magához Kleistet. Ez teljes testében remegve felugrott, és zsebkendőjébe temetve elvörösödő arcát kirohant az ebédlőből, le a lépcsőkön, az utcára, azután egyik közelben lakó barátjához, aki megőrizte számunkra ezt a történetet. Kleist lerogyott a díványra, és percekig szóhoz sem jutott izgalmában. Amikor végre magához tért, és eladogta történetét a női méltóság emez arcpirító lezúllásáról, barátja harsány kacajra fakadt. Kleist teljes nyelvi zsenialitását mozgósítva mindennek elmondta a züllött embert, örökre szakított vele, és hazarohant. Eközben a színész azt hitte, hogy Kleist lángolva szaladt ki az ebédlőből, és most nászra készen várja. Valamilyen ürüggyel ő is kiment, hogy megkeresse rejtekhelyén. Azt kellett tapasztalnia, hogy a költőből csak a kalapja maradt a házban, ezért másnap aggódva felkereste, hogy egészsége felől érdeklődjön, de Kleist nem engedte a színe elé.

Bármennyire csábítana is a sok példa Kleist életéből és műveiből, mégsem hiszem, hogy pusztán a ki nem élt szexualitás kínjai kergették harmincnégy éves korában a Wannsee partjára. Igaz, itt – művét folytatva és betetőzve – utolsó szerelme testét, majd a magáét is golyóval döfte át, olyan éjszaka után, melyet közös fogadóban, de külön szobában töltöttek, levélírással, kéziratégetéssel. Vogelné a biztonság kedvéért még a kilincset is levette a szobájukat elválasztó (és összekötő) ajtóról, nyilván nem is gyanította, hogy mennyire nincs veszélyben az erénye. A költő pedig, mint Marie von Kleisthez írott utolsó leveléből is kitetszik, tobzódott a boldogságban: *„Drága Marie-m, ha tudnád, hogyan váltogatja egymást halál és szerelem, hogy életemnek ezeket az utolsó pillanatait mennyei és földi virágokkal koszorúzza, akkor bizonyára örömet hagynád, hogy meghaljak.”* Ez az eufória nem magyarázható egyetlen okkal, hanem csak a totális kétségbeesésből vezethető le. Ezt fogalmazta meg, úgyszintén Marie-nak, tizenegy nappal korábban, amikor elhatározása már bizonyossá érett: *„Megeksüszöm neked, hogy teljesen lehetetlen tovább élnem; lelkem olyan sebes, hogy szinte azt mondanám, ha kidugom az ablakon orromat, a rávetülő nappali fény is fájdalmat okoz nekem.”* Különösen meggyötörte, tíz halálnál iszonyatosabban, hogy amikor három héttel korábban hazalátogatott az Odera menti Frankfurtba, imádott nővérei, akiknek munkái révén örömet és tisztességet akart szerezni, a családi asztalnál *„az emberi társadalom teljesen haszontalan tagjának”* nevezték, *„aki nem méltó semmilyen részültre”,* és ez *„nemcsak azoktól az örömeiktől fosztott meg, amelyeket a jövőtől reméltem, hanem megmérgezte a múltat is”.* A kétségbeesés okai közül a politika sem maradt ki, hazafias porosz lelke nem bírta elviselni, hogy a király éppen a gyűlölt Napóleonnal kötött szövetséget az oroszok ellen – *„ez a szövetség sem éppen azért kötődött, hogy életben tartson engem”.*

Kleist önkéntes távozását az életből egész sereg más önkéntes távozás előzte meg – az utolsó annak beismeréséből fakadt, hogy nincs már honnan kimaradnia. Gyerekkorában a családi tradíciót követve – a Kleistek addig is már tizenhét tábornokot

adtak a poroszsnak – özvegy édesanyja katonaiskolába adta. Még tizenhat éves sem volt, amikor teljesen elárvult. Huszonkét esztendő korában elbocsáttatását kérte a hadseregből. Döntése okairól hosszú levélben számolt be egykori házitanitójának, Christian Ernst Martininak: „... a katonai pálya, melyhez szívből sohasem ragaszkodtam, mert teljes lényemmel összeegyeztethetetlen, olyan gyűlöletessé vált a szememben, hogy egyre megerőltetőbb volt együttműködnöm a céljával. A katonai segyelem legnagyobb csodái, a szakértők bámulatának tárgya, a szívem mélyéből fakadó megvetés tárgyává vált; a tiszteket egytől egyig egzcitrozó mestereknek tekintetem, a katonákat pedig egytől egyig rabszolgáknak, és amikor az ezred együtt fitogtatta a tudományát, azt én a zsarnokság eleven monumentumának láttam. Ehhez járult, hogy elevenen érezni kezdtem, milyen rossz hatást gyakorol jellememre a helyzetem. Gyakran kényszerültem arra, hogy büntessek, amikor a legszívesebben megbocsátottam volna, vagy hogy megbocsássak, amikor büntetnem kellett volna; és mindkét esetben magamat tartottam bünsősnek. Ilyen pillanatokban természetesen felébredt bennem a kívánság, hogy elhagyjam azt a pályát, ahol két teljességgel ellentétes elv gyötör szakadatlanul, és ahol sohasem dönthetem el, hogy emberként vagy tisztként cselekedjem-e; mert a hadseregek jelenlegi állapotában lehetetlennek tartom e két kotelesség egyesítését.”

1799 áprilisában kilépett a hadseregből, azt ígérve, hogy tanulmányainak szenteli magát, és tudását a porosz állam szolgálatában kamatoztatja. Ez logikus döntés volt, hiszen a katonai pályán kívül kizárólag az állami bürokrácia kínált a számára olyan miliőt és megélhetést, mely harmonizált családjának és társadalmi környezetének vele kapcsolatos elvárásaival. Az állami szolgálatból azonban még belépése előtt kilépett. 1800. november 13-án, tehát mindössze másfél évvel katonaválságának kirobbanása után menyasszonyának, Wilhelmine von Zengének írott levelében az állam polgári szolgálatát olyasforma érvekkel utasította el, mint korábban a tiszti pályát: „Nem akarok hivatalt. Miért nem akarom? – Ó, sok válasz nyomja a lelkemet! Nem bírok közreműködni olyan ügyben, melyet értelmemmel nem vizsgálhatok meg. Tegyek csak azt, amit az állam kíván tőlem, és mégse vizsgálhassam meg, hogy amit kíván tőlem, az jó-e. Ismeretlen céljarnak szolgálatában pusztá eszhöz legyek – erre nem vagyok képes. Szemem előtt a saját céloom lebeg, ennek megfelelően kell cselekednem, és ha az állam másképp akarja, legyen szabad nem engedelmeskednem neki. Abban keresném büszkeségemet, hogy értelmem megnyilatkozásait érvényesíteném fölötteseim akaratára ellenére – nem, Wilhelmine, nem megy, nem illek semmilyen hivatalba.” Hiányzott belőle a hivatalnoki működéshez oly szükséges pontosság, rend, türelem és állhatatosság. „Csak művelődésemért dolgozom szívesen, ezen a téren felülmúlhatatlanul türelmes és állhatatos vagyok.”

Nem a tiszti és nem a hivatalnoki pályától, hanem a tudománytól várta ezután, hogy boldoggá teszi. Ennek megfelelően alakította ki vallásos elképzeléseit is. Ezen a földön a legfontosabb a tudomány és az igazság szeretete, mert halálunk után egy másik csillagon azon a szinten folytatódhatunk, amelyet itt elértünk. Mégis négy hónappal az imént idézett levél megírása után megingott hite a tudományban, mintegy kilépett a tudományból is. Megismerkedett „az újabb, úgynevezett kantli filozófiával” (néhány szerint nem is magát Kantot, hanem Fichte valamelyik művét olvasta el), és ez a legmélyebb kétségbeesésbe kergette: „Ha az embereknek zöld üveg volna a szemük helyén – írta 1801. március 22-én a menyasszonyának –, akkor arra a véleményre kellene jutnunk, hogy a tárgyak, amelyeket az üvegen át megpillantanak, zöldek – és sohasem tudnák eldönteni, hogy szemük olyannak mutatja-e a dolgokat, amilyenek valójában, vagy olyasmüt vegyít hozzájuk, ami nem a tárgyakhoz, hanem a szemhez tartozik. Így van az értelemmel is. Nem dönthetjük el, hogy az, amit igazságnak nevezünk, igazából igazság-e, vagy csak mi látjuk annak. Ez utóbbi esetben

az igazság, amelyet ill gyűjtünk, halálunk után nincs többé – és hiábavaló minden törekvés, hogy olyan tulajdonra tegyünk szert, mely elkísér a sírba is.” A tudománnyal együtt tehát Kleist külön bejáratú vallása is megingott. Ez olyan embernél, amilyen ő volt, nem maradhatott gyakorlati következmények nélkül: „Amióta felbukkant lelkem előtt a meggyőződés, hogy idelelt semmilyen igazság nem található, nem nyúltam többé könyvhöz. Tétlenül járkáltam a szobámban, leültem a nyitott ablakhoz, kirohantam a szabadba, végül kocsmákba és kávéházakba kergetett a belső nyugtalanság, színházakba és koncertekre mentem, hogy szórakozzam... és mégis ebben a külsőleges tumultusban csak egyetlen gondolat korbácsolta lelkemet izzó félelemmel, mindig csak ez: elmerült egyetlen, legmagasabb célod.”

A tudományból kilépve kilépett Poroszországból, elhagyta a német tartományokat, francia földön azt tervezte, hogy soha többé nem tér vissza hazájába. Ki akart lépni a társadalomból is. Az volt a terve, hogy Svájcban kis birtokot vásárol magának, és azon gazdálkodik. „A tudományokkal teljesen felhagytam. Szavakat sem találok a számodra annak közlésére, milyen undorítótnak találok a tudós embert, ha a cselekvő emberrel hasonlítom össze. Ha egyáltalán van az ismereteknek értékük, ez csak abból áll, hogy előkészítenek a cselekvésre.” Imádott nővére és menyasszonya, a teljes társaság értetlenül állt Kleist ama döntése előtt, hogy paraszt lesz Svájcban. Wilhelmine, arra hivatkozva, hogy a parasztasszonyi feladatok ellátására nincs elég testi ereje, nem akarta követni vőlegényét a beláthatatlan jövőbe, így hát ez megírta szakító levelét, kilépett a jövődöbéli családi kötelékből, és e lépéséért a felelősséget a lányra hárította át. Ebből a jegyességből kilépve elhárította egyszer s mindenkorra a családapai szerepkört, kilépett a társadalmi értelemben vett normalitásból, és átlépett végérvényesen a magányos farkasok rendjébe. Így is kellett tennie, ha ösztöneinek hangjára fülelt. Menyasszonyához címzett leveleiből filozófiai és még inkább pedagógiai pátosz áradt, a szeretet nem eleven és főként nem érzékiséggel átítatott érzelem volt, hanem az oktatás tárgya, érték meghatározás. „Semmilyen tennivaló nem gátolhat ama kötelességem teljesítésében, hogy az én kedves, drága lánykámnak meghatározott időközökben hírt adjak magamról.” Erre a híradásra már csak azért is szükség volt, mert az eljegyzés után nem sokkal elhagyta az Odera menti Frankfurtot, ahol a Zenge és Kleist família élt, és a következő két évben, szakításukig, csak egyszer látogatott haza, nyolc napra, holott gyakran a környéken bolyongott. Érzékiségről tanúskodó, valódi szerelmes levelet egész életében csak férfiaknak írt, még jegyessége idején egy Lohse nevű festőnek, majd a leglángolóbbat 1805. január 7-én egykori tisztársának, az 1848-as porosz miniszterelnöknek, Ernst von Pfuelnek: „Miért nem tisztelhetek többé az én Mesteremnek, ó, Te, kit még mindig jobban szeretek mindenkinél? – Hogy repültünk tavaly Drezdában egymás karjába! Hogy nyílt ki a világ végtelenül, mint versenypálya, versengés vágyában reszkető lelkünk előtt!... Helyreállítottad szívemben a görögök korát, tudtam volna nálad aludni, te kedves ifjú; teljes lelkem úgy átölelt! Gyakran néztem, valósággal lányos érzésekkel szép testedet, ahányszor Thunban a szemem előtt a tóba ereszkedtél. Valóban tanulmány lehetne ez a test egy művész számára. Ha az lennék, engem talán egy isten eszméjével termékenyítene meg. Erős nyakadon kis göndör fejed, két széles vállad, izmos tested, az erő példás képe az egész, mintha a legszebb fiatal bikáról mintáztak volna, aki valaha is elvézelt Zeuszért. Az érzés, amelyet keltettél bennem, világossá tette számomra Lükurgosz teljes jogrendszerét és felfogását a fiúszerelemről. Jöjj hozzám!” Majd még nyíltabban: „Sohasem nősülök meg, légy a feleségem, a gyermekeim és az unokáim. [...] Fogadd el a javaslatomat. Ha nem teszed, úgy érzem, hogy senki sem szeret a világon. Többet is mondanék, de a levélforma nem tűri el. Aggó. Szóban többet.”

Mihelyt lányos szemmel nézte barátját, kilépett a neméből; és amikor feleségül kérte,

kilépett a másik nemből is, a nemek közti ingoványos terepre. Az életből pedig akkor lépett ki, amikor visszatalált a férfiszerelpbe, vagyis újból nőre lelt, mindenesetre olyanra, aki nem élni, hanem halni óhajtott vele.

Mivel nem életrajzot írok, nem ábrázolom részletekbe menően mozgását azon az egyetlen terepen, ahonnan nem lépett ki önként, de ahová jószerevével sohasem fogadták be. Katonaságból, hivatalból, tudományból kiábrándulva könyvírásra adta a fejét. Huszonnégy éves korában támadt ez a gondolata, ugyanabban a levelében adott szót róla menyasszonyának, amelyben először rukkolt elő paraszti terveivel. Ez is logikus: a Von Kleistek és a Von Zengék szemében főfoglalkozású művésznak lenni éppen olyan lealázó, mint a paraszti munkálkodás. Pedig a kis vagyonú, de nem éppen takarékos Kleistnek meg kellett élnie valamiből, és ő úgy gondolta, hogy a legkönnyebben a könyvírás menne neki. Ámde „*könyvírás pénzért – ó, egy szót se erről!*”. Parasztkodni éppen azért kell, hogy családján kívül a művészetét is eltarthassa. Kleist, aki megvetette a nemesi mentalitást, annyira azért nemes maradt maga is, hogy méltatlannak tartsa a fennkölt művészi szféra és a pénz összekapcsolását. A művészet mint tevékenység nemesi felfogás szerint csak kedvtelésként fogadható el. De azért azt sem zárom ki, hogy Kleist, aki kínérző képességével messze megelőzte korát, azt tartotta gyaláznak, amit százharmincöt évvel később a proletár József Attila is, hogy a fájdalom „*pénzt hoz*”, áruvá válik – hogy tehát, mint ez nála egyébként is gyakori, a múltból és a jövőből eredő impulzusok egybevegyültek a lelkében, kiegészítették egymást. Ehhez képest cinikusnak hat, noha a legmélyebb kétségbeesésből fakadt, hogy öt évvel később AZ ELTÖRT KORSÓ-ról szólva egy levelében megjegyezte: „*Három-négy hónap alatt mindig tudok egy ilyen darabot írni, és ha e tevékenység csak à 40 Frigyes-aranyat hoz, abból meg tudok élni.*” – A parasztkodásból azután semmi sem lett, később egyszerű asztalosnak is elszegődött, de ez sem tartott sokáig, így hát Kleist valóban arra kényszerült, hogy öröklött birtokából eredő gyér jövedelmét írással egészítse ki.

Ha életrajzot írnék, ábrázolnom kellene, hogy Kleistet, aki azzal a becsvággal indult, hogy „*letaszítja trónjáról Goethét!*”, hogyan örölte fel a sikertelenség, hogyan törte össze az önbizalmát. „*Képességeimről formált véleményem már csak árnyéka annak, ami Drezdában volt!*”, írta legutóbb idézett levelében, 1806. augusztus 31-én másik régi jó cimborájának, Otto August von Rühle von Liliensternnek, arra az időre utalva, amikor, három évvel korábban, AZ ELTÖRT KORSÓ első jeleneteit bemutatta Drezdában barátainak. „*Az az igazság, hogy azt találom szépmek, amit elképzelek, és nem azt, amit megvalósítok. Ha használható lennék másra is, szívemből abba fognék: csak azért költök, mert nem tudom abahagyni.*” De mi történik majd veled, ha már abba tudja hagyni? „*Gyere, tegyünk valami jót, és haljunk bele! Egy halál volna ez a sok millió közül, amelyen már átmentünk, és amelyen még át fogunk menni. Olyan ez, mint hogyha az egyik szobából átsétálnánk a másikba.*” Ha már abba akarja, abba tudja hagyni, ha már kilép a művészetből is, akkor ezzel együtt az életből is kilép. Halála előtt állítólag megsemmisítette sok egyéb kéziratával egyetemben csaknem befejezett, kétkötetes regényét: kilépett a művészetből, és ezzel megpecsételtetett a sorsa.

Noha legtöbb műve megjelent az életében, és híveket, sőt rajongókat is toborzott a számára, az irodalmi közvélemény mégsem tartotta számon Kleistet a legjobbak között, még a második vonalba sem sorolták. Gombrowicz példáján is láthattuk már: ez a kívülálló sorsa, akik eltávolodtak társadalmi miliójuktól, attól a morális-kulturális hagyománytól, amelyet ez a milió hordoz, sőt pusztá létükkel meg is tagadják ezeket az öröklött értékeket, de nem csatlakoznak egy másik értékrendszerhez, mely védhet-

né, felkarolhatná őket. Goethe idegenkedése Kleisttől nem féltékenységből fakadt – az öregedő óriás az Olümposz csúcsáról lenézve túl kicsinek tartotta a külön fiatal embert ahhoz, hogy féltékeny lehessen rá –, hanem világszemléletük és ízlésük különbözőségéből. Az antikvitás például Goethe számára az apollói szellem uralmát jelentette, harmóniát, melyet az egyébként uralkodó végzet sem rombolhat szét, és a klasszikus, tragikus forma újkori továbbélésének egyetlen lehetőségét a megbékélésben látta, az egymásnak szembeesülő erők szintézisében. „*Olvastam és csodálkoztam, látván e kor különleges jegyeit*” – írta naplójába 1807. július 13-án, Kleist AMPHITRYON-járól. Meg is indokolta, miben látja e „*különleges jegy*”-eket: „...*Kleist a főszereplőknél az érzelmek zűrzavarára tör.*” Zűrzavar: elképzelhető-e ennél idegenebb művészi atmoszféra a klasszikus ízlés szempontjából? Hát még ha a téma is klasszikus! Goethe a rá oly jellemző éleslátással felismerte, hogy az antik mítosz keresztény elemekkel vegyül: az Amphitryon alakjában megjelenő Zeusz előtt Alkménét olyan érzések fogják el, mint a keresztény írások szerint Máriát, amikor a Szentléleket fogadta. És mindkét látogatásból félisten születik: amott Héraklész, itt Jézus Krisztus. De míg a görög és a keresztény mítoszban az érzelmek egyértelműek és jól definiálhatók, Kleistnél a tétovaság, tanácstalanság, az emberi kapcsolatok gyökereiig hatoló bizalmatlanság uralkodik, „az érzelmek zűrzavara”. Ugyanez a bizalmatlanság hatja át a vígjátékba fordított görög tragédiát, AZ ELTÖRT KORSÓ-t is: Ádám, a falusi bíró Oidipusz gyanánt nyomozást indít önmaga ellen, mindenesetre azzal a – vígjátéki – különbséggel, hogy ő előre tudja, ki a bűnös. A komédiába azonban beszivárog „az érzelmek zűrzavara” – a fiatal jegyesek éppúgy nem bíznak egymásban, ahogy a szülők sem a gyerekeikben, és még az sem derül ki teljesen világosan, hogy mi történt pontosan a lány szobájában, mielőtt eltört volna a korsó. Goethe azért rendezte félre ezt a klasszikus struktúrájú egyfelvonásos darabot, azért bontotta fel három részre, és toldotta meg egy egyfelvonásos operával, mert nem tudott mit kezdeni a klasszikus struktúrát kitöltő plebejus életanyagba beivódott modern életérzésekkel. Ahogy Weimarból nézve a keresztény subjektivitás nem vegyíthető az antik objektivitással, és keveredésük csak zűrzavarrá vezethet, éppúgy nem egyeztethető össze a klasszikus vígjátéki struktúrával a modern – Kleist korabeli – falu realitása, a divatos pásztoridillt csírájában megfojtó társadalmi és érzelmi síkon egyaránt életvesztélyes, paraszti konfliktusok.

Még távolabb – mondhatni: a lehető legtávolabb – áll a görögség apollói szellemétől a PENTHESZILEA, melyet Kleist „*szívének térdén állva*” küldött el Goethének. Ez udvariasan utasította el: „*A PENTHESZILEÁ-val még nem tudtam megbarátkozni.*” A darabot ugyanis dionüszoszi szellemiség hatja át. Már az alapkonfliktus is kizárja a goethei megbékélés lehetőségét. Akhilleusz és az amazonkirálynő halálosan szeretik egymást: csakugyan halálosan, mert mindkettő isteni elrendelésből és társadalmi helyzetéből következően csak olyasvalakit szerethet, aki feltétel nélkül alárendeli magát neki. A szerelem ezért csak párbajban teljesülhet be, és csak a vesztes halálával érhet véget. Ilyen feltételek mellett az apollói értelem helyett a lélek kormányozhatatlan alvilága határozza meg a cselekmény menetét. Pentheszilea öntudatlan mámorban öli meg, szét is marcangolja szerelmesét – még Kleist híveinek többsége is undorral fordult el ettől a barbár kannibalizmustól. Csakhogy ez a szellemiség – a dionüszoszi – is mélyen görög, a klasszikus tragédiától sem idegen. Filológusok bizonyították be azóta, hogy Euripidész BAKKHÁNSNÓI és HIPPOLÜTOSZ-a közvetlenül hatottak a PENTHESZILEA szerzőjére. A görögség archaikus mélyrétegei törnek felszínre, a lélek olyan mocsarai, amelyekről a felvilágosodott és klasszikus üzennyolcadik század már tudni sem akart:

úgy vélte, hogy a harmónia és az értelem segítségével lecsapolta őket. Az archaikus erők kleisti diadala azonban a modern kétségbeesés gyümölcse. Kleist úgynevezett „Kant-válsága” abból a rettenetből fakadt, hogy az értelem tehetetlen, a világ megismerhetetlen – ez a rettenet öltött költői formát a PENTHESZILEÁ-ban. Még a példátlanul kegyetlen jeleneteknél is elfogadhatatlanabb volt a klasszikus korszak nagyjai és sznobjai számára ez a világerzés. *„Korunk láthatólag a dolgok új rendjét óhajtja előidézni, és mi ebből csupán a régi rend összeomlását akarjuk megérteni”* – írta Kleist 1805 decemberében, tehát röviddel a PENTHESZILEÁ-n való munkálkodás megkezdése előtt Rühlének. Ez a világvége-hangulat hatja át a PENTHESZILEÁ-t, irracionálisnak ez az ihletője. Csakhogy ez az irracionális egyben – mivel megmutatja az értelemről elszabadult szenvedélyek iszonyatos következményeit – az irracionális kritikája is. Ebben az értelemben a shakespeare-i tradíció folytatása ez a darab.

Kleist antikvitásfelfogása csak példa arra, hogy milyen szükségszerűen tagadtatott meg tőle a kortársi elismerés. A PENTHESZILEA-koncepciót mozgó irracionális éppilyen jó példa lehetne. Még egyszer hangsúlyozni szeretném, hogy a kleisti feldolgozás kegyetlensége, bármilyen elképesztően hatott is ez a goethei klasszicizmus korában, nem haladta meg a görög szellemiség kegyetlenségpotenciálját. A legősibb görög hagyomány szerint Akhilleusz ölte meg Pentheszileát, majd közösült a holttesttel. Homérosz már civilizálta – vagyis szalonképesé tette – ezt a rémséget: Akhilleusz nála csak beleszeret az amazonkirálynő meztelen, szép tetemébe. A kleisti kegyetlenség azért volt olyan elfogadhatatlan a kor művelt közönsége számára, mert kétségbeesett irracionálisból fakadt. Az irracionális még meghatározóbb szerepet kapott a mitikus-görög Pentheszilea mesei-keresztény ellenpárjában, A HEILBRONNI KATICÁ-ban (KÄTCHEN VON HEILBRONN), mert itt a csodálatos elem, a látomások, transzok, önkívületek sora kormányozza a cselekmény összes fordulatát. A két darab közti párhuzamot Kleist többször is megfogalmazta, a legpontosabban 1808. december 8-án, Heinrich Joseph von Collinnak írott levelében: *„Mert aki a KÄTCHEN-t szereti, az nem állhat teljesen értetlenül a PENTHESZILEA előtt sem, hiszen összetartoznak, mint az algebraiban a + meg a -, egy és ugyanazon lényről van szó, csak éppen ellentétes viszonylatokba helyezve.”* *„Ez [Katchen] Pentheszilea visszája, másik pólusa, olyan lény, akül éppoly hatalmassá tesz tökéletes odaadása, mint a másikat a cselekvés”* – írta 1807 őszén Marie von Kleistnek. A kortársi és későbbi mérvadó kritikusok többsége polgári szomorújátékot keresett a darabban, és elvetette *„triviális romantikája”* (Goethe) vagy a középkort idealizáló szépeltége (Mehring, Lukács, Ernst Fischer) miatt, végső soron tehát azért, mert a csodálatos, irracionális elemek kiszorították a valóságot a darab anyagául szolgáló történelemből. Mások azonban – például Ludwig Tieck már 1821-ben, később, 1872-ben Theodor Fontane – felismerték, hogy Kleist nem polgári szomorújátékot és nem is divatos-romantikus lovagdrámát költött, hanem mesét. Ezt a felfogást újabban Hans Mayer képviselte a legkövetkezetesebben: *„De valóban szükség van-e arra az ellenvetésre, hogy Kleist nem polgári szomorújátékot, hanem mesét írt? Heilbronn a gyermek- és meseországban található, Kunigunda grófnő egyszerűen boszorkány, aki persze jól kiismeri magát a feudális államban. A lovagi jelenetek nagy része parodisztikus, mert Kleist gátlástalanul vegyíti a kortársi sikerszínház alkotóelemeit: lovagokat és szellemeket, angyalokat és boszorkányokat, vésztorvényszéket és a szerelmeseket elválasztó rendi különbözőségeket.”* Mindez igaz, és a meseműfaj arra is magyarázat, hogy a PENTHESZILEA tragikus pátoszú irracionálisával ellentétben a KÄTCHEN csodavilága a szörnyűségek közt kanyarogva miért jut el szükségképpen a boldog végkifejletig. A meseelmélet azonban csak a valóságidegenség vádját alól men-

ti fel Kleistet. A darab összes alakja valóságos és igaz, a szó mesei értelmében. Maga Kätchen például a szerelem Szűz Máriája, középkori nőeszmény, de erotikus kisugárzással, hiszen halálmegvető odaadásának tárgya nem az isten, hanem egy férfi. De ez a férfi akkor sem venné feleségül, ha százszor tökéletesebb volna (holott maga a tőkély) – nászra csak azért kerülhet sor, mert kiderül, hogy nem egy fegyverkovácsnak, hanem a császárnak a lánya. Kleist happy end-teremtő fantáziája éppolyan reális, mint a darab számos részlete – a Kunigunda rütságának érzékeltetésére alkalmazott motívumok, Wetter von Strahl grófjának Kätchent idomító brutalitásai, a császár zabi-gyerek-előállító tevékenysége –, azok a részletek tehát, amelyeket a Kleistért lelkesedő Fontanét zavarták a mese élvezetében. De a meseműfaj és a belé rejtett társadalmi és lelki realitások nem oszlatják el a másik ellenérzést, mely abból fakad, hogy a mélyebb igazságok mindig az álom vagy a transz állapotában adnak hírt magukról. Ez *nem* mesei elem Kleistnél – reális történelmi környezetben lejátszódó, utolsó darabjának hőse, Homburg hercege is önkívületi állapotban kapja az egész darab cselekményét meghatározó, döntő impulzusokat. A részletekbe menően és grandiózusan realista MICHAEL KOLHAAS címadó hőségnek, már fogságában, megjelenik halott felesége, egy cigányasszony alakjában, és profetikus képességével váratlan irányba fordítja át az elbeszélés végkifejletét. Az ájult O. márkinét transzban teszi magáévá az orosz gróf. Nem vagyunk a saját magunk urai. Nálunk erősebb, kiszámíthatatlan hatalmakat rejtünk magunkban. „Az értelem és értelmellenesség csodálatos vegyülete! Az átkozott mesterkéeltség! – mondta állítólag a KÄTCHEN elolvasása után Goethe, és tűzbe dobta a kéziratot.

Az elismerés hiánya kiégette a költőt. Miután a számára vagy maga által választott pályákról *kilépett*, azt kellett éreznie, hogy *kiszorítják* arról a pályáról, az íróiról, amely őt választotta. Csak azért költ, mert nem tudja abbahagyni, vagyis a költészet pusztá eszközeként funkcionál, de erre a szerepre a legmértvadóbbak, és még családja, hön szeretett nővére sem tartja alkalmasnak. Pedig megpróbált megfelelni. Legporoszabb drámái költeményét, a HOMBURG HERCEGÉ-t (PRINZ FRIEDRICH VON HOMBURG), mely a szabad szubjektivitás és a moralitás szintjére emelt katonai fegyelem kiegyensúlyozott és fölöttébb költői konfliktusából táplálkozik, a történelmi főhős unokájának, a porosz király sógornőjének ajánlotta. Még verset is ihletett hozzá, abban a reményben, hogy a királyi fenség családfája nagyobb dicsőségére színpadra juttatja majd. Mindez öngyilkossága előtt hat héttel történt. Az eredmény a darab teljes és örökös eltiltása lett. Mint ismeretes, Homburg hercege az uralkodói parancsot megszegve győzte le a svédeket, és ezért halálra ítélték. A halállal szemközt páni félelem fogta el, megtagadta önmagát, a szerelmét, mindenről lemondott volna, csak hogy életben maradjon. Amikor azonban a választófejedelem magára az elítéltré bízta az ítéletet, Homburg hercege belátta, hogy megérdemli a halált, és emelt fővel vállalta a sorsát. A király sógornője valószínűleg el sem jutott eddig a porosz szempontból oly bámulatra méltó morális elhatározásig, mert annyira felhőborította, hogy a költő ábrázolni merészeli nagyapjának elesetségét. Egy germán főúr nem ismeri a halálfélelmet. Kleist, aki a legmélyebb megalázottságból emelte hőségét a legmagasabbra, önmaga sorsa fölő (akár-hogy gondolkodjunk is erről az adott esetben), elbukott annak a rétegnek a korlátolt-ságán, amelynek kegyétől függött. Még kevésbé sikerült megfelelnie, mégpedig tisztán művészi okból, a nemzeti elvárásoknak, amelyeket HERMANN CSATÁJA című darabjában akart kielégíteni. Hermann megverte az elnyomó rómaiakat, és kiűzte őket a német földről. A kortársaknak – ha láthatták vagy olvashatták volna ezt a művet – nem került volna fáradságukba, hogy megértsék: Kleist Napóleon német földről tör-

ténő kiűzésére szólít fel. A darabból felcsapó, irracionálissá fokozott idegengyűlölet nem udvarlás a német nacionalizmusnak: átéltségét, őszinteségét Kleist franciaifaló publicisztikája is igazolja. 1809-ben katekizmust írt a németek számára, apa és fiú tizenhat fejezetre tagolt dialógusát, melyben a fiú Napóleont „*pokolból kikelt apagyilkos szellem*”-nek mondja, akinek katonai képességeit is csak akkor szabad elismernünk, „*ha már megsemmisítettük*”. Az emberiség legfőbb javait a fiú ebben a sorrendben összegezi: „*Isten, haza, császár, szabadság, szeretet és hűség, szépség, tudomány és művészet.*” Az ember legfőbb kötelessége pedig az, hogy a császár parancsára „*agyonüsse a franciákat, ahol csak felleli őket*”. Ugyanez a gyűlölet árad a HERMANN CSATÁJÁ-ból, ami alapot adott e mű sovíniszta, sőt nemzetiszocialista értelmezésére, és arra a baloldali marxista felfogásra is, mely Kleistet – vagy legalábbis ezt a művét – a fasizmus ideológiai-művészi előzményei közé sorolta. Másrészt viszont Kleist a germán vezért és feleségét is szörnyetegnek ábrázolta. A gyűlölet költészete, mely egységes esztétikai alapvetést biztosít e műnek, annyira eltorzítja őket, hogy a józan ítéletű műélvező ugyanazt a képet alakíthatja ki a német nacionalizmusról, mint Heine antinacionalista szatíráinak olvasása közben. Említettem már azt a jelenetet, amikor Hermann bájos felesége, Thusnelda, női hiúságában megsértve, kiéheztetett medvével falatja fel fiatal római udvarlóját. Kleist azzal indokolta ezt a példátlanul brutális színpadi cselekményt, hogy a német nőknek is tetszenek a francia tisztok; de ha átlátnak rajtuk, óhatatlanul felébred bennük a bosszúvágy. De magával Hermann-nal sem volt kíméletesebb a költő. A germán hős a rómaiakat csellel, árulással és hazugsággal győzi le. Ezt a stratégiát – egy nép felszabadítása érdekében – tekinthetjük jogosultnak is. Amikor azonban hamis híreket terjeszt a rómaiak gaztetteiről, sőt saját katonáit római ruhákba bújtatva az utcára küldi, hogy „*pörköljenek, gyújtogassanak, raboljanak*”, tehát a saját népét gyötörteti velük, csak hogy fokozza a gyűlöletet a rómaiak ellen, vagy amikor egy római (vagy talán álrómai) katona által megerőszkolt lány holttestét tizenöt részre vágja, és elküldi a tizenöt germán törzsnek, akkor a német irodalomban példátlan erővel és következetességgel mutatja meg, hogy mi várható egy hatalmában semmi által nem korlátozott, nacionalista német vezértől. És még az említett jelenetek iszonyatát is fokozni tudta a darab végén, amikor Hermann a fogságba esett Septimiust, aki őt a hadijogra emlékezteti, ezekkel a szavakkal öleti meg:

*„Tudod, mi a jog, átkozott kölyök,
S német földre jöttél, sértetlenül,
Hogy elnyomj minket?
Egy dupla-nehéz bunkól fogjatok,
És verjétek agyon!”*

A HERMANN CSATÁJÁ-tól írott esszéjében Lawrence Ryan felhívta a figyelmet arra, hogy az őrjongve gyilkoló és gyilkosságába belepusztuló Pentheszileával ellentétben Thusnelda – és tegyük hozzá: Hermann – számítóan ől, gyilkosságait gondosan, sőt élvezettel rendezi meg. A rómaiak – és a franciák – értelmén alapuló jogfelfogásával, melybe beleértik a jogot a világalomra, azaz a jogtalanságra is, Hermann a hazájáért mindenre képes szív jogát állítja szembe, ezt a jogot azonban mégsem az érzelmek spontaneitásával, hanem a képtelenül kegyetlen államrezon segítségével érvényesíti.

Meggyőződésem, hogy ezt a darabot – melyet szerzője közvetlenül megírása után, 1809. január elsején Bécsbe küldött, hogy időszerűsége miatt mielőbb, még a KÄT-

CHEN előtt mutassák be – nemcsak azért nem tűzték műsorra, mert Napóleon 1809 júliusában megverte az osztrákokat Wagramnál. Ez még nem magyarázza, hogy az ősbemutatóra csak 1839-ben került sor, másodsor 1860-ban játszották, átdolgozásban a művet, harmadszor 1875-ben, már az eredeti Kleist-szöveget, mely nyomtatásban is csak tíz évvel Kleist halála és hét évvel Napóleon bukása után, 1821-ben jelent meg. Kleist törekvése, hogy ne eszményítse germán hőseit, olyan maradéktalanul érvényesült, barbárságuk a mű költői ereje folytán olyan dimenziókat öltött, hogy a hazafias érzület nem élvezhette önnön torzulásait feszengetés, sőt megbotránkozás nélkül. (Egyébként a PENTHESZILEA-t 1876-ban, az AMPHITRYON-t pedig 1899-ben mutatták be először: Kleist sikertelensége az imént említett okon kívül korszerűtlenségéből, pontosabban modernségéből fakadt.)

Írói tragédiájához társultak szerkesztői kudarcai. Ebből az eszményekben élő, depresszióra hajló költőből nem hiányoztak azok a szervezői, sőt kalkulációs képességek sem, amelyek egy lap alapításához és életben tartásához szükségesek. Első vállalkozása, a *Phoebus*, ez az igényes irodalmi folyóirat kilenc füzet megjelenése után mégis csődbe jutott a konkurencia intrikái miatt, és főként azért, mert valódi nagy nevektől csak ígéreteket tudott kicsikarni, írásokat nem. 1810 októberében megindította az első német napilapot, a *Berliner Abendblättert*, azzal a céllal, hogy köré csoportosítsa a Napóleon-ellenes szellemi erőket. Sok ismert író és értelmiségit nyert meg munkatársnak, ezenfelül bámulatos újságírói tevékenységet fejtett ki, anekdoták tucatjait írta, politikai és rendőrhíreket fogalmazott át, esszéket és novellákat közölt a lapban, továbbá politikai publicisztikát és mindenféle érdekességet. Akinek sejtelve van arról, hogy mekkora munka egy napilapot egy személyben szerkeszteni és részben írni is, a nyomtatás és a terjesztés ügyeit intézni, a kormánnyal és a cenzúrahatóságokkal szüntelenül hadakozva, annak álmélgodnia kell Kleistnek, mint szerkesztőnek a szellemi és gyakorlati teljesítményén. A lapot a porosz kormány fojtotta meg, mert néhány benne megjelent cikk támadta Hardenberg kancellár gazdasági és társadalmi reformpolitikáját. Ezek a konzervatív cikkek – Kleist egyik barátjának, Adam Müllernek az írásai – az isteni elrendelésre visszavezetett nemesi előjogokat védték, amelyeket Hardenberg – Adam Smith hatására és a franciaországi változások következtében – le akart építeni. A kancellár válaszlépése azonban nem a progresszív gondolatkincsből, hanem II. Frigyes cenzúrarendeleteiből merítette erejét. Hiába próbálta Kleist a dolgozó osztályok felemelkedését és polgári szabadságjogokat követelő cikkekkel boztosítani Hardenberg jóindulatát. A lapot előzetes cenzúrával sújtották, és ami még ennél is sokkal súlyosabban esett latba, a kormány, hírmonopóliumával élve, megtagadta a diplomáciai, politikai és rendőri információkat a *Berliner Abendblättertől*, ennek következtében a lap villámgyorsan elvesztette kezdeti nagy népszerűségét. Eredeti, érdekes rendőrhírek híján Kleist más lapokban megjelent közlemények másolására kényszerült, és rövid időn belül be kellett dobnia a törülközőt. Ami ezután következett, az csak tragikus farce-nak fogható fel. Kleist kártérítést követelt, bepanaszolta a rendőrkapitányt Hardenbergnél, Hardenberget a királynál, kormánytanácsost, külügyminisztert, minden követ megmozgatott igazsága érdekében, valódi Michael Kolhaasként küzdött a jogsértés orvoslása érdekében. Csak megrendüléssel olvasható, hogyan kérte a király öccsét, hogy folytathassa a lapot, „*a vélemények teljes szabadságának és a fennálló törvények tiszteletének szellemében, ahogya a dolgok liberális rendje ezt megengedi*”. Áttörhetetlen fal épült elébe antiliberális reformerekből, akik nyilván egyeztették egymás között panaszadatainak ide-oda vagdalkozó kitételeit. A költő számára végül nem maradt más lehe-

tőség, mint hogy ismét katonai szolgálatra jelentkezzen, egy újabb Napóleon-ellenes hadjárat reményében. A király feltételesen és erre az esetre késznek mutatkozott a kérés teljesítésére. A kérelmezőnek azonban nem volt pénze egyenruhára. Miután nővérei megszegyenítő módon elutasították, Hardenberg kancellártól kért húsz Lajos-aranyat (ha már nem kaphat kártérítést). Ezt a levelet 1811. szeptember 18-án írta. Választ nem kapott. Az aktán a következő feljegyzés olvasható: „*H. v. Kleist húsz Lajos-aranyat kért magánkölcson gyanánt. Ad acta, mivel V. Kleist 1811. 11. 21. óta nincs az élők sorában. Berlin, 1811. 11. 22.*” Előtte még meg kellett érnie, hogy a porosz király biztonsági okokból nem Oroszországgal, hanem Napóleonnal köt szövetséget. Így hát az a veszély is fenyegette, hogy nem a gyűlölt zsarnok ellen, hanem támogatása érdekében reaktiválják.

Azért foglalkoztam behatóbban a lapszerkesztői katasztrófával, mert ebből olvasható ki a legüztábben Kleist tragédiájának üzenete. Vesztét a róla szóló irodalom nem egy érdemdús művelője szerint elsősorban az okozta, hogy nem tudta, nem tudhatta feloldani az ellentmondást felvilágosodott-liberális alapbeállítottsága és a korabeli porosz állam követelményei között. Ezt a felfogást támasztja alá, hogy a társadalmi kört, amelyből származott és amely nevelte, az ősi pomerániai és porosz nemesség hozzá közel álló tagjait, sértette már pusztá léte is. Fölöttébb büns, gyilkossággal és öngyilkossággal súlyosbított halála csak igazolta a hozzá legközelebb állókat, akik elfogadhatatlannak tartották életmódját és nézeteit, és akik mételyes leveleit tömegesen semmisítették meg. Mégis úgy vélem, az említett ellentmondás nem lett volna olyan pusztító, ha a költőt pusztán a külvilággal sodorta volna konfliktusba. A seb attól mérgeződött el, hogy benne magában csaptak össze a kiengesztelhetetlen végletek. A poroszság ő maga volt, a cenzúra, amely ellen szélmalomharcot folytatott, belőle magából fakadt. A németiséget, a porosziséget istenítette Napóleon-ellenes dühében, nem vette tudomásul – amit Goethe és Hegel olyan jól tudott –, hogy még a császári hadsereg is haladást hoz a német államokba, azokat az eszméket terjeszti és erősíti, amelyek hatására kilépett a hadseregből, nem vállalt állami szolgálatot, és amelyek arra készítették, hogy faképnél hagyja a számára rendelt társadalmi miliót. Egyfelől a német állapotok intézményes felszámolását kívánta, másfelől intézményes megerősítését, hogy Germánia sikeresen harcolhasson a megszállók ellen. Ez az ellentmondás nem korlátozódott politikai vagy szociális terepre, hanem lehatolt ösztönéletének mélységeibe is. Homoszexuális hajlamai folytán nőekkel sosem volt boldog, legfeljebb utolsó barátjánévvel, mert ez csak meghalni akart vele. De homoszexualitását mint a porosz ethosz neveltje még csak be sem vallhatta magának, olyan mértékben tabuizálták a tilalmát. Ha kivételesképp mégis vallott erről, akkor Lükurgosz törvényeit kívánta magának a porosz törvények helyett, az ókori Spárta homoerotizmust pártoló felfogását, és ezzel egyben elismerte vágyainak képtelenségét. De ez a képtelenség azért volt leküzdhetetlen, mert a tilalom nemcsak a porosz államot hatotta át, hanem őt magát is.

Tragikus konfliktusait az elviselhetetlenségig fokozta kolhaasi jelleme. Mint köztudomású, első és leghíresebb elbeszélésének hősére, Michael Kolhaas lókereskedőre egy környékbeli földesúr törvénytelen vámot vet ki, majd lefoglalja két lovát, szolgáját pedig megkorbácsolatja. Kolhaas minden követ megmozgat, hogy legális úton igazságot szolgáltassanak neki, de az urak érdekszövetségén meghiúsulnak a kísérletei. Amikor a legális lehetőségek kimerültek, illegálisakhoz folyamodik, szabadcsapatot szervez, gyűjtogat, öl, és eltökéli, hogy mindaddig folytatja harcát, míg vissza nem kap-

ja, eredeti állapotában, két tönkresilányított lovát, és amíg a jogsértő földesurat meg nem büntetik. Kleistnek ez a módszere, hogy jelentéktelen eseményből aránytalanul nagy horderejű következtetésekig jut el (AZ ELTÖRT KORSÓ-ban például Martha asszony eltört korsójától az igazságszolgáltatás züllöttségéig és a paraszti rétegek jogfosztottságáig), felfokozottan morális alapállásának gyümölcse. A tiszta moralitás szempontjából ugyanis nincs strukturális különbség kis és nagy gaztettek között. Az erkölcsi világrendet a legkisebb gaztett is halálra sebzí.

Ez az etikai abszolutizmus, következetesen végiggondolva vagy végigérezve, terrorizmushoz vezet. Ha az egyenlőtlenségre és igazságtalanságra felépült világ uralkodó hatalmasságai oly erősek, hogy a törvényeket is szolgálatukba állíthatják, vagy pillanatnyi érdekeik sugallatára hatályon kívül helyezhetik, akkor az állampolgár, aki cinikus vagy öncsaló módon nem akar beletörödni ebbe, kétségbeesik. A kétségbeesés logikája egy útelágazáshoz vezet: vagy a rezignáció, vagy a terrorizmus felé indul el. (Terrorizmuson persze nem azokat a ma oly tömegesen fellépő bűnözőknek a gyakorlatát értem, akik a véletlenre bízzák áldozataik kiválogatását, vagy akik financiaális megfontolások alapján szedik túszaik, hanem az orosz nihilistákhoz hasonlatos moralisták tevékenységét.) Kolhaas terrorizmusa egy töről fakad korábbi feltétlen törvénytiszteletével. Ez a két véglet egyenlítődik ki az elbeszélés végén háborzongató módon: Kolhaas boldogan lép a vérpadra (oly boldogan, ahogy szerzője siet majd önkéntes halála felé), szemét két szépen felhizlalt, rendbe hozott lován legeltetve. A törvény és a törvényteleniség hatalma *egyaránt* szükséges volt ahhoz, hogy helyreálljon az erkölcsi világrend.

A porosz törvénynek és a népvezéri terrorizmusnak a hatalmáról van szó. Mivel ebben az elbeszélésben nyilatkozik meg a legközvetlenebbül a költő személyisége, a KOLHAAS is azt bizonyítja, hogy elsősorban nem az intézményekkel gyűlt meg a baja, hanem magában hordozta a kibékíthetetlen ellentéteket. Ez persze írói szempontból fölöttébb gyümölcsöző lehet, de a magánember, ha kompromisszummentesen azonosul a benne rejlő konfliktus végpontjaival, könnyen belepusztulhat egy ilyen konstellációba. Ugyanerről vall utolsó darabja, a HOMBURG HERCEGE is. Szabad-e győzelemre vinni német hadakat a hadvezetés ellenére? Halálos vétség-e, ha lelke belső parancsát és nem a parancsnok utasítását követi a senkivel össze nem cserélhető személyiség? Láttuk, hogy a kortársi porosz vezetőréteg nem fogadhatta el a dilemma pusztá felvetését sem: Homburg hercege nem félhet a haláltól, állítja lányunokája, Homburg hercege emberi formában nem ábrázolható. Kleist éppúgy nem tudott eleget tenni kora uralkodó elvárásainak, ahogy egyik késői méltatója, Lukács György sem tudott, bárhogyp próbált is, a korabeli sztálinista ideológia szintjére butulni. Lukács – ellentétben a Homburg unokával – azt vetette Kleist szemére, hogy „a herceg megérti a fegyelem abszolút szükségességét, és hogy fegyelemsértése bűncselekmény az állam ellen, olyan bűncselekmény, amelyérti halált érdemel. Így hát a változatlan ősporoszság diadalmaskodik egy individuális érzelmi lázadás felett”. Így van-e ez valóban? A hercegen valóban diadalmaskodik az ősporoszság, de mivel az ellentétes pólus, az érzelmi lázadás is nagy költői erővel és halladatul szemléletesen jelenik meg, a mű élvezője a konfliktus mindkét végétének befogadása után másképpen is dönthet, mint a főhős. Juthat olyan következtetésre is, hogy az ősporoszság fegyelem embertelenségét és veszélyességét éppen Homburg hercegének a megtöretése bizonyítja. Ezt az értelmezési szabadságot ismét annak köszönhetjük, hogy mindkét egymással összeegyeztethetetlen véglet Kleistben lakozott. Csak borzongva olvashatjuk magas porosz hivatalnokoknak írott leveleit. Stein bárónak

például „hosszú és forró csókot” akar a kezére nyomni; a cenzúra ellen harcolva csak úgy hemzsegnék beadványaiban a „legalattvalóibb”, a „legodaadóbb”, a „legeslegtiszteletteljesebb” alázatot kifejező és „legfelsőbbkegyért” esedező cikornyák. A szöveg mögül azonban kivicsorog a felháborodás, a dühödtté lázongás, a kolhaasi indulat, amelyet az urak nagyszerűen megértettek. Kevésbé érthették, és egy mai olvasó is kevésbé foghatja fel, hogy a cikornyák által jelzett magatartás is őszinte volt: a kompromisszumokra alkalmatlan Kleist nem is vethette volna őket másképp papírra.

1810. december 10-e és 15-e között jelent meg a *Berliner Abendblätter*-ben Kleist kárpóztató tanulmánya, A BÁBSZÍNHÁZRÓL (ÜBER DAS MARIONETTENTHEATER). Ebben M. város Operaházának első táncosa, C. úr kifejti, hogy az emberek elvesztették naiv bájukat, amióta ettek a tudás fájáról. „De a paradicsomot elrekesztették, és mögöttünk a kerub; körül kell utaznunk a földet, hogy megláthassuk, nincs-e talán valahol hátul ismét nyitva.” A bábokban ellenben lehet még báj, ráadásul – ez a másik előnyük – „antigrávok”. „A báboknak csak azért van szükségük talajra, hogy súrolják, tündérek gyanánt, és a pillanatnyi akadály által ismét felfrissítsék tagjaik lendületét; nekünk azért van szükségünk rá, hogy megpihenjünk rajta, és kipihenjük a tánc fáradalmát: olyan pillanat ez, amely maga nyilvánvalóan nem tánc, és amellyel kezdeni sem lehet mást, mint hogy a lehető leglökételesen eltüntessük.” „Az ég tudja, kedves, nagyszerű barátném – írta két nappal halála előtt Sophie Müllernek –, micsoda különös – félig fájdalmas, félig szilaj – érzések bírnak bennünket arra, ebben az órában, amikor lelkünk, mint két boldog léghajó, a világ fölé emelkedik, hogy még egyszer újunk Magának.” Léghajónak lenni, antigrávnak lenni, visszatalálni a hátsó ajtón keresztül az eredendő és elvesztett bájhoz: ez Kleist utolsó vágya, és egyben az esztétikumából kiszabaduló, életet és halált egybefogó metafora diadala.

Második bejegyzés

Mi közöm Kleisthez?

Mi közöm Gombrowiczhoz?

Mi köze Gombrowicznak Kleisthez?

„Mi Hekuba neki s ő Hekubának, / Hogy megsiratja?” – kérdi döbbenetesen Hamlet az első színész monológja után. Hekuba egy öreg királyné, feltehetőleg csak a legendákban élt.

Miért igéz meg a halálittas Kleist engem, aki egy másik könyvemben joggal írtam magamról, hogy biológiai optimizmus jellemez? Miért veszem komolyan én, a materialista, lélekvándorlásos miszticizmusát? Miért rendíti meg hedonista lényemet a boldogság mindenféle fajtájától és kiváltképpen a női érintésektől rettegő személye? Nacionalizmusoktól undorodó kozmopolitizmusom miért nem intézi el viszolygó kélezgintéssel elvakult porosz tébolyát?

Közös vonások nélkül nem képzelhető el vonzalom. A színész nem Hekubával, hanem ennek kétségbeesésével és gyászával azonosult.

Vonzalmamat csak részben magyarázza, hogy a bennem is fellelhető kolhaasi természetnek ad nagy német kollégám bátorítást és igazolást. Biológiai optimizmusomhoz ugyanis növekvő társadalmi pesszimizmus társul. A világ napról napra szállítja a bizonyítékokat arra, hogy rossz kezekben van. De már az is rossz vagy előbb-utóbb rosszává válik, ha egyáltalán kezekben van. Önmagát viszont nem veheti kézbe, mert erre a hatalmasságok nem adnak módot, és mert – még ha lehetősége nyílna is rá –

az érdekek szétágazó volta és a technika fejlettsége folytán a társadalom és a termelés megszervezéséhez igen magas fokú, speciális képzettség szükségeltetik. Az emberiség tehát szükségképpen van többé-kevésbé rossz kezekben, olyan korszakban, amikor ezek a rossz kezek, ha éppen úgy akarják, vagy véletlenek, félreértések következtében is, elpusztíthatják az életet a földön. Ez a fajta társadalmi pesszimizmus derűs tetterővel párosulva a kolhaasság tilalmas, törvénytípró válfajaihoz is elvezethet. Ettől az úttól kevésbé hősies, élveteg alapbeállítottságomon kívül az a meggondolás tart vissza, hogy az erőviszonyok erőszakos megváltoztatására tett kísérletek – legalábbis azokban az országokban, ahol az elfogadhatóvá finomított kizsákmányolás konszolidált formában, fejlett manipulációs technikák segítségével megy végbe – feltétlenül az erőviszonyok további, előnytelen eltolódására vezetnek.

A tétlenségre kárhóztatott kolhaasi düh a bensőségbe vonul vissza. A moralista, aki kis tünetekből nagy horderejű végkövetkeztetésekig jut el, ahogy ezt a legtömebben Molière ábrázolta a *LE MISANTHROPE*-ban, kívülálló lesz, sok esetben külön, csodabogár. E folyamat úgy indul be, hogy a szóban forgó személy ellentétbe kerül társadalmi miliójével, neveltetésével, korábban vállalt vagy örökölt értékrendszerével.

Kleist, a pomerániai porosz ősnemes kilép a porosz nemesi életformából. Nemcsak egyszerűen kilép: elviselhetetlennek tartja. A felvilágosodás szellemi és erkölcsi fölényével elutasítja azt, amivel lényének legmélyebb magva azonos.

Gombrowicz, a katolikus lengyel ősnemes, kilép a katolicizmusból és a lengyelésből, Argentínáig menekül belőle. A messzeségből még világosabban látja, amit már odahaza is tudott: hogy lengyel értékrendhez igazodó lengyelnek lenni anakronizmus, a lengyel katolicizmus pedig anakronizmus a köbön. A lengyel és a katolikus korlátoltságnak élesebb, mert bennfentesebb bírálója lesz bárki másnál, érzékenységet és kíméletlen szókimondását annak köszönheti, hogy közben érzi, tudja: önmagáról (szerencsére be nem teljesült lehetőségeiről), az övéiről beszél. „Engem *esz a lúg, ha fejed mosom*”, mondhatta volna Arany Jánossal, ha ismerhette volna a *BOLOND ISTÓK*-ot.

Írói és emberi színvonalán kívül ez a *lúg* a legfőbb oka annak, hogy ennyire vonz Kleist és Gombrowicz, hogy ennyire izgatnak ezek a testet öltött ellentmondások.

1953-tól a pártállam összeomlásáig, vagyis 1989-ig az ingerelt a leginkább az úgynevezett létező szocializmusban, hogy az én meggyőződésemet vagy hitemet vagy fene tudja, mimet mocskolta napról napra förtelmesen. A nyilasok gyilkolódzásainál érzékenyebben érintett – bár személyemet kevésbé veszélyeztette – Rákosié vagy Kádáré, elvégre ez utóbbiak egy humanista ideológiára hivatkozva, olyan világnézet kontójára tevékenykedtek, melyet a magaménak vallottam valaha, és amelynek számos alkotóelemét (materializmus, dialektika, történelmiség) mindmáig használhatónak vélem. Hiába tudtam, hogy a hivatkozási rendszer velejéig hazug, azt is tudnom kellett, mivel világtörténelmi folyamatról volt szó, hogy ezt a hazugságot nem írhatom egyszerűen a véletlen számlájára. Mihelyt egy történelmileg kialakult világszeméletet a TUDOMÁNY rangjára emelnek, már csak idő kérdése, hogy tudománytisztelő korunkban mikor lép elő vallássá. És ha ez államvallássá magasztosul, akkor papsága ellenőrizhetlen és fékezhetetlen hatalomra tesz szert.

Nem folytatom. Külön könyvet lehetne írni arról, hogy a marxizmus teoretikusan mennyire érdemelte ki sztálini lezüllését, és mennyiben véten ebben. A nyomorult őskeresztények sem tehetnek a fényűző Borgiákról, ámbár az abszolút igazság mono-

póliumába vetett hitből ívelhet híd minden gazság felé. Fejtegetésemmel csak az e bejegyzés elején feltett kérdésekre szerettem volna válaszolni. A nagy Kleisthez és a nagy Gombrowiczhoz hasonlóan azért vált szerény személyem minden vidorsága ellenére, outsiderre, mert én úgyszintén elengedtem a csecset, melyből mérgeket (is) szoptam, de más csecshez nem pártoltam át, és a már lenyelt tejről egy pillanatra sem próbáltam megfeledkezni.

Méhes Károly

A MÁSODIK CSAPAT

Eszembe jutnak néha a tornaórák,
 ahogy a „falábúak” csapata edzett.
 A „nagyok” levonultak az arborétum
 füves pályájára, nekünk maradt
 a kis főlhólyagosodott betonplacc
 a bástya tövében.
 Nem is foci volt ez, hanem valami
 egyéb, misztikusabb. Hármat
 se rúgtunk, s a labda már legurult
 a hegyoldalban, a faluig, a tettes
 átkozódva tűnt el utána,
 a bokrok között. S mi ott, a „falábúak”
 csapata, leültünk a bitumenre,
 volt, ki elterült, nem is mukkantunk
 nagyon, hagytuk, hogy az ég
 vakító lepleit ránk engedje;
 a képbe épp csak belelógott a templom
 keresztje, a gimnázium eresze,
 minden kék volt s messzi,
 a nap hatalmas gól a mennyország kapujában.
 Hevertünk a csöndben,
 a tavaszban, az őszben,
 nem is léteztünk igazán,
 csak a szívverésünk löködte
 a Földet, hadd forogjon.

LEÍRÁS

Persze az „itt és most”, átvágok az országon.
 A tanév vége: a táblákon búza-kréta, rozs-kréta,
 pipacs-kréta csikordul. Az alsóbbrendű utak
 mentén még mindig látni szarvast, komótosan
 sompolygó rókát. És a falunevek: Hullaháj,
 Kutyaláz, Kucimálbarokklóvértő. Mindinkább
 a bizonyosság: már jártam itt, itt nőttem
 föl. Egy fa, dombív, kilométerkő ferdesége.
 Sokat kell előzgetni, valami baleset miatt
 fölgültek az IFA-k, Roburok. Szemem kinn
 ugrándozik az árok felé, erre járt Monet,
 mindent telepötyyözött. Persze nem érkeztem
 meg, egy ponyva alatt ücsörgök, fekete
 füzetkéből (címe: Kijárat) olvasom, hogy
 a magyar lusta fajta. Körben nehéz
 légy-buszok döngenek. Foszló felhő vagyok,
 por vagyok, arcom napraforgó.

Benda Gyuláné Imrik Margit

„MOST KEZDŐDIK A HUSZADIK SZÁZAD”

Édesanyám 95. évében volt, amikor 1985-ben visszaemlékezéseit magnetonba mondta. Korábban is unszoltuk, hogy írja le vagy mesélje el élete folyását, de nem állt rá. „Vannak dolgok, amikre nem szeretek emlékezni – mondotta –, meg aztán ugyan kit érdekelne az én életem.” Végül is unokamenye bírta szóra.

A századforduló dzsentriéletformájáról, a felvidéki német polgárokról, az előretörő zsidó polgári értelmiségről számos visszaemlékezést, egykorú vagy későbbi följegyzést olvashatunk. A vidéki városok magyar polgári értelmiségének gondol-

kozását, mentalitását, életmódját és törekvéseit viszont alig ismerjük. Ebbe a vidéki polgári értelmiségi világba látunk bele a jómódú fiatal leány életén keresztül, aki nyelveket tanul, irodalommal és zenével foglalkozik, de az egyetemre nem juthat be, és a társadalmi előítélet nem engedi, hogy önálló, független életet kezdjen. „Ki is nevettek volna, ha valami kenyérkeresethez fogok” – mondja visszaemlékezésében. A kisvárosi társadalmi előítéletek keretéből kitorzni nem tudott, belenyugodott a sorsába, az apjától örökölt kultúrát és világnézetet azonban,

mely úgy volt korszerű és európai, hogy megőrizte magyar voltát, továbbadta családjában gyermekeinek és unokáinak.

A visszaemlékezésből egy értelmiségi polgárcsalád életén át megismerjük az első világháború előtti Nagyvárad pezsgő kulturális életét, de megismerjük a belső

társadalmi ellentétek és a hagyományok, előítéletek visszahúzó hatását is. Azt hiszem, anyámnak nem volt igaza, amikor úgy vélte, hogy a ma élők számára mindez nem érdekes.

Benda Kálmán

Kilencéves koromban, szilveszterestén édesapám azt mondta nekem: „Ma ne aludj el korán, mert hallani fogsz valamit!” Na, persze, ha nekem apám azt mondta volna, hogy kinyílt egy virág a havas utcán, neki azt is elhittem volna. Éjfélkor kivitt az utcára, és akkor megszólalt egyszerre Nagyvárad összes harangja: „Tudod, miért harangoznak?” – kérdezte apám, s tüstént maga válaszolt: „Mert most kezdődik a huszadik század.” Ez az én nagy emlékem gyerekkoromból.

A század, melynek születésekor a harangok zúgását hallottam, hozott számomra jót is, rosszat is. Ahogy az emberi életben szokásos. Gyerekkorom és ifjúságom a „boldog békeidőkre” esett. Szívesen emlékszem vissza rájuk. Főként Kalocsához, anyai nagyszüleim lakhelyéhez fűznek kellemes és vidám emlékek.

Az öt unoka (anyám három lánya és hűgának két fia) minden nyáron Kalocsán töltött három-négy hetet. A nagyanyám, Makó Izabella, jász birtokoscsaládból származott. Az apjának – dédapámnak –, Makó Gergelynek három tanyája volt Jászapáti környékén. Közülük a jászapáti-hevesiványi birtokot örökölte a nagyanyám (és utána az anyám). A másik tanyát azonban, ha igaz, amit a fáma beszél, elég hamar elherdálták, s dédapám egyik huszárcapitány veje, amikor a birtok elűszott, az utolsó kártyára föl-tette a feleségét, azt is elvesztette, majd föbe lőtte magát.

A nagyapám, Ugróczy Kálmán ügyvéd, tizenhét éves korában honvéd hadnagy volt a '48-as szabadságharcban. Az ő apja, Ugróczy József a kalocsai érseki uradalom főjósággazgatója volt, az anyjának, Boros Rozáliának az apja pedig – s akkor ükapámig mentem vissza az időben – Tolna megye alispánja. A család azonban elszegényedett, nagyapámra az ősök galériáján kívül semmi se maradt. Az öt olajfestményt – a portrékat édesanyám testvére, Boros Aurél festette – máig megőriztem.

Elég szerény körülmények között kezdhettem nagyapám ügyvédi pályáját Pesten. Egy családi anekdota szerint a pesti években az ügyvédi iroda volt a nagyszüleim lakószobája. Egyszer igen jó kliens érkezett, s a nagymama, hogy ne zavarja a tárgyalást, befeküdt az ágyba, a férje gondosan letakarta. Amikor a két férfi befejezte a megbeszélést, s megállapodtak a honoráriumban, a nagymama mégis kiszólt az ágyból: „Kálmánom, nem lesz az túl kevés?”

Szó, ami szó, elég kicsinyes asszony volt, hiába származott gazdag családból. Ma sem tudom megérteni, hogy nagy birtokban nőtt föl, mégsem voltak igényei. Amit meg végképp nem értettem, kedden, mondjuk, főztek sárgaborsót, akkor szerdán a cselédnek nem abból adott, amit mi ettünk, hanem a keddi maradékot melegejtette meg, vagy hidegen adta oda. Nálunk, Nagyváradon az volt a szokás, hogy ebéd után a személyzet leszedte az asztalt, a szakácsnő meg a szobalány megterített magának a konyhában, s ugyanabból ebédelt meg – nagyanyám ezen mindig megbotránkozott.

Pedig azokban az időkben nagyapámat milliomosnak tartották Kalocsán. Nemcsak hatalmas termeténél fogva állt meg szilárdan a földön – kétszázkét centi magas volt –,

az üzleti ügyekhez is értett. Ügyvédi praxisa mellett a sárréti bankot is igazgatta. Amikor a Sárrétet lecsapolták, nagy parcellázás indult ott meg, s ő is szép számmal vett két-három holdas kis parcellákat, bérbe adta a parasztoknak, és ez szépen jövedelmezett.

Nagyapámnál egész életemben nem láttam elegánsabb megjelenésű férfit. Nagyanyámról pedig örök egy fényképet, 1878-ban készült, s ma is megcsodálom rajta a szépségét, hatalmas, fonott hajkoronáját. Ez a két ember mégis kontrasztban volt egymással: nagyapám mellett a felesége eltörpült. Mindig attól féltem, mindjárt átlépi őt a nagyapa, ha együtt mentek valahová. De nemcsak a termetük, a jellemük is különbözött. Nagyapám igen művelt ember volt. Előfizetett az Akadémiai Könyvkiadónál, minden új könyvet megkapott. (Halála után – 1910-ben halt meg – anyám a nagyváradi könyvtárnak is ajándékozott kétládányit a nagyapáéból.) Ezzel szemben a nagyanyámat soha nem láttam olvasni, de még kézimunkázni sem. Csak élt. Vendégek jártak hozzá, a hölgykoszorú tarokkozott, én a sarokból néztem őket, s borzasztóan élveztem, ha veszekedtek, hogy kinek van négy királya.

Hatalmas házuk volt nagyapáméknak Kalocsa főutcáján. Ott rendetlenkedtünk mi, unokák, nyaranta. Nekem ez volt a második, ha nem az igazi otthonom. Ha csak tehettem, utaztam Kalocsára, a borzalmasan hosszú vonatút sem tudott visszatartani. Nagyváradról délután indultunk Arad felé. Szabadkán kellett először átszállnunk, éj-jel, s minket, gyerekeket a váróterem padjaira fektettek le aludni. Másodszer Kiskőrösön szálltunk át, innen csak egy mellékvágány vezetett Kalocsára, ahová másnap dél körül érkeztünk meg.

Nagyapám mindig kocsival várt bennünket az állomáson. Amikor először kezet csókolt nekem, és a jobb oldalára ültetett a kocsiban, akkor tudtam meg, hogy nagylány lettem. Én voltam a legkedvesebb unokája. A zene szeretete kötött bennünket össze. Ahogy megérkeztem, irány a zongora. Nagyapám leült, és várta, hogy játszzak neki. Egyszer megkérdeztem tőle, miért hagyta abba a zongorázást. Azt válaszolta: „Én már csak téged szeretlek hallgatni, te jobban tudsz.” Összekötött bennünket az idegen nyelvek iránti érdeklődés is. Nagyapám németül tökéletesen beszélt, s ez nem csoda. Minden nyáron Karlsbadba ment néhány hétre a következő összeállítású társaság: Ugroczy Kálmán ügyvéd, Weisz Móric ügyvéd és Kleiner kanonok. Nagyapám katolikus, talán már a Weisz is az.

Apai nagyszüleimet nem ismertem. Állítólag habán eredetű jász redemptus nemesek voltak, a Felvidékről kerültek a Jászságba. Bizonyára maradtak a Felvidéken rokonaik, ennek tulajdonítható, hogy apám Kassán járt gimnáziumba. A jogi egyetemem Pesten végezte, ott gyakornokoskodott, és az első állása is Pesten volt, a minisztériumban. Aztán megunt, no nem a fővárost, hanem a száraz minisztériumi aktákat. „Mindenen bíró akartam lenni” – mondta nekem később, s azt is elmesélte, miért. Gyerekkorában egyszer bíróságosdit játszottak. Kijelölték, ki a bíró, ki a bűnös, ki az ügyvéd. A vétkest halálra ítélték, s nagy nevetések között csináltak vele valamit, nem tudom ma már, mit. Elég az hozzá, a gyerek meghalt. Apámat ez az eset annyira megrendítette, hogy elhatározta, bíró lesz, és minden igazságtalanságot megakadályoz. Teljesült a vágya, kinevezték bírónak először Balassagyarmatra, s onnan mint táblabíró került Nagyváradra.

Apám családja Jászapátné élt, ahol anyámnak is kiterjedt rokonsága volt. Náluk hallhatta emlegetni, hogy az Imrik Péter milyen iparkodó fiatal jogász, s milyen jó állása

van a minisztériumban. Személyesen is Jászapátin találkozhattak. Apám szép ember volt. Van róla egy ifjúkori fényképem, mint önkéntest ábrázolja a boszniai okkupáció idején. Nagyon hasonlított Munkácsy Mihályhoz.

1884-ben házasodtak össze a szüleim. Először Pesten laktak. A nővéreim ott születtek; én már Balassagyarmaton, 1891-ben. Három-négy éves lehettem, amikor apámat áthelyezték Nagyváradra, ezért a balassagyarmati időkre egyáltalán nem emlékszem. A legelső emlékem Nagyváradhoz fűződik. Először a Sztaroveczki utcában laktunk, közel a Füzesi laktanyához. Ott este kilenckor fújták a takarodót. Iparkodniuk kellett a felnőtteknek, hogy kilenc órakor már aludjak, mert ha ébren voltam, a takarodó hangjára elkezdtem visitani: „Tűz van, tűz van, már fűjnek.” A takarodó trombitahangját összetévesztettem a tűzoltókéval. Egész életemben semmitől sem féltem, csak a tűztől. Nem laktunk ott sokáig, hamarosan beljebb költöztünk a városba; a Széchenyi téren, apám munkahelyével, a királyi táblával szemben béreltünk lakást.

Az első nagyváradai évben még nem tudtam magyarul, csak németül beszéltem. Nem mintha nálunk a családban német szó lett volna. Apám nem is igen tudott németül, amit tudott, az is olyan volt, hogy én befogtam a fülem. Az akkori szokás szerint azonban a nővéreim mellé német kisasszonyt fogadtak, s így ez a nyelv ragadt rám. Anyámat annyira lefoglalta a társadalmi élet, hogy a nevelésemet a német kisasszonyra hagyta, apám pedig akkor még velem, a kisgyerekekkel nem tudott mit kezdeni.

Ahogy növekedtem, egyre több szeretetet kaptam apámtól. Kialakult az a szokás, hogy minden délután sétálni mentem vele és a barátaival. Az egyik sétapartner apám gimnáziumi osztálytársa és barátja, Károlyi Ireneus premontrei pap, híres fizikatanár volt. Roppant tetszett nekem, hogy szoknyát visel, Irénnek hívják, és mégis bácsi. Engem mint koloncot vittek magukkal. Ez volt számomra a nap legkedvesebb órája. Séta közben jogi problémákat beszéltek meg, s ez engem nagyon érdekelt. Apámnak az az érdekes elgondolása volt, hogy a bírói foglalkozáshoz a laikusok véleménye sokszor igen jó útmutatást ad. Ezért szívesen beszélt jogi kérdésekről. Egyszer „Irén bácsi” így fordult apámhoz: „Megkérdezted ifjú jogtanácsosunkat (ez én voltam), mi a véleménye? Te, Petrus, mit adnál érte, ha a lányod holnap úgy ébredne föl mint fiú? Vinnéd a jogi egyetemre, mi?” Apám szomorúan legyintett. Hiába érdekelt annyira a jog, hogy éveken át csak jogi könyveket bújtam, tudta ő is, lányokat gimnáziumba sem vesznek föl, nemhogy a jogi akadémiára. Szeretett volna beszélni a munkájáról otthon is, az ebédnél belekezdett, hogy mondjuk ma nagyon érdekes esete volt, legalább hat szemtanút kihallgattak, de kettő nem mondta ugyanazt, de anyámat ez egyáltalán nem érdekelte, elővett egy divatlapot, és azt kezdte mutogatni. Apám erre elhallgatott, én meg dühöngtem, mert engem jobban érdekelt volna az, hogyan oldották meg a jogi problémát.

Olvasni iskoláskorom előtt megtanultam. Egyedül, azt is mondhatnám, unalmamban. A nővéreim a veszprémi zárdában tanultak, rajtam kívül nem maradt gyerek a háznál. Anyám mindig magával vitt, ha elment vendégségbe, s hogy ne unatkozzam, levettek nekem valamilyen könyvet a polcra. Az egyik könyvet különösen sokat lapozgattam anyám barátnőjénél, abból tanultam meg olvasni. Jóval később, amikor láttam a pesti Nemzeti Színházban a *Szentivánéji álmot*, akkor jöttem rá, hogy a híres Shakespeare-darabon tanultam meg olvasni.

Betöltöttem a hatodik évemet, beírtak elemi iskolába az orsolyákhoz. A velünk azonos társadalmi helyzetű szülők gyerekei mind oda jártak, általános meggyőződés volt, hogy a felekezeti iskolákban színvonalasabb az oktatás. Alig telt el három hét, hívták

az anyámat, járuljon hozzá, hogy áttegyenek a második osztályba, mert folyékonyan olvasok, és unalmamban zavarom a többieket. Anyám beleegyezett. Ki gondolta akkor, mennyi baj forrása lesz ez majd az életemben?

Hatéves koromtól tanultam zongorázni. A szobalány minden zongoraórára elkísért. Akkoriban sehová nem engedték el egyedül a gyerekeket. Iskolába se. Oda a kutyám kísért el minden reggel, és pontban déli tizenkettőkor várt a kapuban. Az újfundlandit az első magyar orvosnőtől, Hugonnay Vilmától kaptam, aki Lenke nagynénem barátnője volt. Ez a kutyám, Cézár, annyira elválaszthatatlan társam volt, hogy egy nyáron nem mentem el a családdal nyaralni, hogy ne kelljen a kutyától megválnom. Inkább Kalocsára utaztam a nagyapámékhoz, oda vihettem magammal. (Régen a vonatokon volt kutyafülke, ott szállították az állatokat. Az ajtajuk kívülről nyílt.) Apám megőrzött egy levelezőlapot, azon a nyáron küldtem neki Kalocsáról. Ezt írtam: „Itt volt az érsek látogatóban, és bemutatták a Cézárnak.” Mikor reggelente átvágtam a Széchenyi sétányon, nyomomban a kutyával, akkor jöttek apám kollégái a királyi táblára. Panaszkodtak apámnak, hogy micsoda cerberust adott mellém, szóba állni se lehet velem azóta. Cézár egyszer majdnem megharapta Urbán Adolfot, mert megakarta simogatni a fejem. Dolfi bácsiról később tudtam meg, hogy részt vett annak a pernek a tárgyalásán, amelyiket a nagyváradai káptalan indított Ady Endre ellen.

Negyedik elemiben történt, hogy az egyik osztálytársnőm sírva jött be az iskolába. Megkérdeztük tőle, miért sír. Alig tudta elmondani, hogy halott embert látott a Körös-parton, az árokban. Egy másik gyerek ezzel vigasztalta: „Ugyan, eredj már, az csak a részeges költő! Mert amikor a Körös-parti bodegát bezárják, őt onnan mindig kidobják, és akkor odafekszik az árokba, ott alszik. Olyan részeg, hazamenni se tud.” Ezt az emlékemet nem szívesen mesélem el, mert rossz fényt vet Adyra, aki végül mégis nagy költő lett, hiába, hogy semmire se becsülték akkoriban Nagyváradon. S nemcsak az életmódja miatt, a verseit sem szerették. Nem értették. Még a Szigligeti Társaságban sem, pedig az irodalmi társaság volt. Apám volt az alelnöke, ő is írt verseket. Ki is adott 1873-ban, huszonegy éves korában egy verseskötetet a saját költségén. A jó barátaival versben levelezett. Amikor menyasszony lettem, verses levélben köszöntötte a vőlegényem apját, *A nászúramhoz* címmel. Az unokám szerint „Petőfi-verseket” írt. Ez mutatta az irodalmi ízlését.

A Szigligeti Társaságnak, mint afféle vidéki irodalmi társaságnak tagja lehetett mindenki, vagyoni és felekezeti különbség nélkül, aki valamilyen formában irodalommal foglalkozott. Ismertem a tagok közül néhányat személyesen. Például Rádl Ödön ügyvédet, Horányi doktort, Sipos Orbán kerületi tanfelügyelőt, valamint az elnököt, Ritoók Gézát és a lányát, Ritoók Emmát, aki később író nő lett. Apám mondta egyszer nekem, hogy nők nemigen vannak a tagok között. A Ritoók Emmán kívül talán csak még egy nő volt, a Huzella Gyuláné. Az apósának gyönyörű áruháza volt Nagyvárad főterén, a Bémer téren, a Szigligeti Színház, az Emke cukrászda, a Pannónia kávéház és a Rimanóczy szálloda-, vendéglő- és fürdőkomplexum társaságában. Az utóbbiba jártunk fürdeni, amikor még nem volt fürdőszobánk. A Bémer téren voltak Nagyvárad legelegánsabb üzletei. A főtéri üzletközpontnak legalább a felét a Huzella-üzlet foglalta el. Mindent lehetett ott kapni, a bördíszmúrutól a ruháig, talán csak könyvet nem árultak. A fiatal Huzella Gyulánéről igen sokat pletykáltak Nagyváradon. Egyszer például egy ismerős katonatiszttel beutazta fél Európát. Nem hitték el neki, hogy a tiszt csak útikalauzként kísérte el.

Tagja volt a társaságnak apám törvényszéki kollégája, Ágoston Péter és Sas Endre,

a *Nagyvárad* című lap főszerkesztője is. Három lap jelent meg akkor Nagyváradon: a *Nagyvárad*, a *Nagyvárad* *Napló* és a *Tiszántúl*. Hoványi Géza színiügyi igazgatót ismerem még a Szigligeti Társaság tagjai közül, mert a lánya iskolatársam volt. A Szigligeti Társaságban gúnyverseket írtak Adyról. Kislány voltam ahhoz, hogy megjegyezzem őket, s főleg, hogy mára ne felejtsem el. Néhány töredékre azonban emlékszem: „Rózsagáz, fűbüz, keverve, keverve, Rákóczi leverve...” Vagy egy másiknak ez volt az utolsó sora: „Meghalljuk, mit szólt mindezekhez Jászfényszaru-u-u...” Ilyennek tartották az Ady-verseket.

A társaság iratai apám halála után hozzám kerültek. Egészen a II. világháborúig őriztem őket. Mikor Nagyvárad rövid időre ismét Magyarországhoz került, megjelent nálam egy küldöttség Pesten. Kérték, adjam oda nekik az iratokat, mert szeretnék a Szigligeti Társaságot újjáalakítani. Sokáig haboztam, de végül mégis odaadtam. Ma már sajnálom. Ki tudja, hová lettek?

Kilencéves koromban ismét költöztünk, a Rulikovskyy út 6. szám alá. Gyönyörű utca, valóságos sétány volt, s a Rulikovskyy temetőhöz vezetett. Ott temették el Rulikovskyy Kázmér lengyel tisztet, aki életét vesztette a '49-es magyar szabadságharcban. A városnak ezen a részén egy katonai negyed alakult ki: a hadapródiskola, a 4-es honvéd gyalogezred és a csendőrség laktanyája. S itt volt a Rhédey-kert, benne egy Rhédey grófné, Claudia, angol hercegnő mauzóleuma. Először a Rhédey-kertben építettek hat házat, utána a Rulikovskyy úton felépült a szabadkőműves-páholy épülete és a mi házunk. Egy Sztaril nevezetű, ez idő tájt híres nagyváradai építész meglátta a nagy lehetőséget: fölvásárolta a telkeket, és egyre-másra építette az előbb egy-, később már kétemeletes, az akkori viszonyok között modernnek számító, furdószobás bérházakat. Meg is gazdagodott belőle.

Alig rendezkedtünk be, mikor megjelent a lakásunkon egy fiatalember. Bemutakozott apámnak, németul, és azt mondta, hogy Imrik Margit kisasszonyt keresi, elhozta Bécsből a zongoráját. Apám csodálkozott, majd mulatott magában, amikor behívták a kilencéves fruskát, aki pukedlizett, köszönt, bemutatkozott. A bécsi fiatalembernek meg leesett az álla a csodálkozástól. Aztán előadta, hogy felkereste őket Bécsben egy elegáns, idősebb úr, kiválasztotta a legszebb, legdrágább zongorát, és azt az utasítást adta, szállítsák erre a címre. Nagypám, ha Karlsbadra ment a barátaival, soha nem mulasztotta el, hogy időzzön Bécsben. Egy ilyen alkalommal vette nekem a zongorát. Gyönyörű hangszer volt. Rövid, kereszthúros, sturcflügel zongora. A klaviatúrán piros filctakaró, ráhímezve a gyár neve: Jakob Zapka und Söhne. (A feliratra azért emlékszem, mert 1920-ban el kellett ugyan adnom a zongorámat, de a filctakarót nem adtam vele. Sokáig őriztem.) A fiatalember hangolt, majd azt kérte, játsszak neki valamit. Mikor befejeztem, csak annyit mondott: „Most már értem, miért kérte az az öregúr a legjobb és legszebb zongorát.”

1900-ban befejeztem az elemi iskolát. A nővéreimet ennyi idős korukban adták be a veszprémi zárdába tanulni. Engem, legkisebb, legkedvesebb gyerekét apám semmiképpen sem akart odaadni, de végül meghajolt anyám akarata előtt, aki azzal érvelt, hogy a nővéreim esetében bevált a zárda, s miután ők befejezték a tanulást Veszprémben, nem lehet három különböző korú lány egyszerre otthon. Beláttuk apámmal – már akkor tízéves voltam –, nem halasztható tovább az elmenetelem. Így kerültem a veszprémi polgáriba. Egyáltalán nem szerettem ott lenni. Négy év alatt nem tudtam megszokni. Az apácák ezt írták a szüleimnek: „Margitka jól tanul, nincs vele semmi

baj, de mindig nagyon szomorú.” Én azt mondtam anyámnak: „Azért vagyok szomorú, mert sok itt a gyerek, és nem tudok velük mit kezdeni.”

Rengetegen voltunk az osztályban. Nem fértünk a közös asztalnál, sem a hálóteremben. Egyik ágyból át lehetett nyúlni a másikba, olyan közel voltak egymáshoz, hét-től tizennégy éves korig közös hálóterem volt. A nagyok már tanítóképzőbe jártak, és amikor a felügyelő elment, elővették a petróleumlámpát vagy a gyertyát, és titokban olvastak. Nem hagyták a kicsiket aludni. Nem éreztem jól magamat azért sem, mert a Rulikovszky úti lakásunkban már volt fürdőszoba, a zárdában pedig egy hosszú asztalra, szorosan egymás mellé tettek mindenkinek egy-egy lavórt, akkorát, mint egy főzelékestál, abban tisztálkodtunk. Ahogy leszedték a mosdótálakat, rögtön hozták a reggelit, ugyanarra az asztalra. Ezt sem tudtam soha megszokni.

A tanítás szeptember 6. körül kezdődött az intézetben, és június 25. körül fejeződött be. Július elsején adták ki apám szabadságát. Két nap múlva mentünk nyaralni. Hat hét szabadsága volt apámnak, ennyi időre ment el együtt a család. Utána a transzport utazott Kalocsára. Onnan apám hamarosan eljött, lejárt a szabadsága.

Legtöbbször Tátraszéplakon nyaraltunk. Kisgyerekkoromtól emlékszem erre az üdülőhelyre, a szemem előtt épült ki. A század végén Westerheimnek nevezték; a Wester család tulajdona volt ez a Magas-Tátrában lévő, a Csorba-tó felé vezető, gyönyörű hegyi út melletti település. Később keresztelték át Tátraszéplakra, hogy magyar neve legyen. Nem tudom már, ki ajánlotta e csendes, nyugodt falucskát apámnak, de éppen megfelelt neki. Ugyanis „bíróbetege” volt, igen megviselték az idegeit a foglalkozásával járó gondok.

Egy nőten, fiatal orvos, a szintén a Wester családhoz tartozó dr. Guhr Mihály alapította a telepet. Olyan nyaralóhelyet létesített, ahol orvosi gyakorlatot folytathatott, és ahová a kimerült idegrendszerű emberek jártak pihenni. Csend volt, nyugalom és jó levegő. A rászorulóknak vehettek hidegvíz-kúrát. Akkoriban jött divatba az idegkimerültség gyógykezelésére az úgynevezett radegundi mezítlábas priznickúra. Prizniceltek és mezítláb sétáltatták a hideg vízben az idegbetegeket. Én inkább frászt kaptam volna a hideg vízben, semhogya megnyugodjak.

Tátraszéplak a hozzánk hasonló tisztviselőcsaládok kedvelt nyaralóhelye volt. Általában minden évben ugyanazok tértek oda vissza. A törzstagok közé tartoztak Yblék is. A híres építész unokájával együtt rosszkodtunk. A telepen egy nagyobb és egy kisebb ebédlő állt a vendégek rendelkezésére. A kisebbben az úgynevezett panziósok ebédeltek, akik egy hétre előre kifizették a kosztot, de azt kellett megenniük, amit kaptak. A többiek étlap szerint választhattak a nagy ebédlőben. Az Ybl fiú meg én egyszer bementünk a panziósokhoz, és összekevertük az ecetet az olajjal, a sót a cukorral. Mít lehet várni nyolc-tíz éves gyerekektől, ha azok unatkoznak? Márpedig, ha nem lehetett kirándulni, unatkoztunk.

Az egyik nyáron Vihnyére mentünk. Ez is olyan csendes nyaralóhely volt, amilyeneket apám szeretett. A felvidéki falucska valaha ezüstbányáival büszkélkedhetett. Az ezüstjét talán a közeli körmöcbányai pénzverdébe szállították. Kétszobás lakást béreltünk magánháznál. A szomszédban szintén egy törvényszéki bíró, Benda Bertalan nyaralt a családjával. Apám és Benda Bertalan hamarosan összebarátkoztak. Apámnak két nagylánya, Bendának két felnőtt fia volt, akik lejöttek látogatóba: Jenő és Tibor. (Jenő később a *Pesti Hírlap* főszerkesztője lett; a második világháború alatt mint szabadkőművest elvitték a németek valamelyik koncentrációs táborba, ott pusztult el. Tibor – akkor még csak ludovikás – később katonatiszt lett.) A Jenő udvarolni kezdett

Bella nővéremnek, de úgy látszik, nem jól fogott hozzá, mert nem lett a dologból semmi. Később mégis rokonságba kerültünk...

Nyaraltunk délen is, Rohsauerbrunnenben, Zágráb mellett; meg Stájerországban, Judendorfban – de apám csak a Tátrában érezte jól magát.

Tizenhárom éves koromban kijártam a polgárit, s betettek a tanítóképzőbe. Kiderült, se képességem, se kedvem ahhoz, hogy tanítónő legyek. A tanáraim úgy látták, jó a nyelvérzékem, és a szüleim anyagi helyzete is megengedi, hogy a Sankt Pölten-i intézetükben folytassam a tanulást. Az angolkisasszonyoknak ugyanis Veszprémben, Pesten és Egerben volt zárdájuk, az anyaintézetük pedig Sankt Pöltenben. English Ladies – így hívták őket. Jó intézet, kitűnő iskola volt a Sankt Pölten-i, sokat tanultam ott. Ebben az intézetben szerettem lenni. Már hozzászoktam a bentlakóélethez, s ez a zárda összehasonlíthatatlanul nívósabb volt a veszpréminél. Az épület szebb, az ellátás jobb, a felszerelés korszerűbb, a higiénés viszonyok fejlettebbek, mint amott.

A nem német anyanyelvűeknek írásbeli felvételi vizsgát kellett tenniük. Az én írásbelimben egyetlen hibát sem találtak, ezért rögtön az „egyetemi előkészítő” csoportba tettek, amely háromévi tanulás után vizsgára jogosított. Ezt Salzburgban lehetett letenni, s ha sikerült, diplomát adtak. Tanultunk német irodalmat németül, a franciát franciául és az angol irodalmat angolul. Ezenkívül földrajzot, történelmet német nyelven. Amikor Sankt Pöltenbe kerültem, a németen kívül jól tudtam franciául és elég jól angolul. Nem okozott különösebb gondot az idegen nyelven való tanulás.

Gyarapítottam a zongoratudásomat is. Eleinte egy héten háromszor, később naponta bejárt hozzánk egy tanárnő. A nagyapám fizette az óradíjat, mert sokba került. Egyszer a reverende mère lakosztályának a fogadószobájába osztottak be gyakorolni. Beethoven-sonátákat játszottam, s közben hallottam a hátam mögött valami motoszkálást, de nem törődtem vele. Befejeztem a játékot. Mellém lépett egy alacsony, törékeny hölgy apácaruhában, és azt mondta: „Mein Kind, das war wunderschön. Komm noch wieder hier.” (Gyermekem, ez nagyon szép volt. Gyere el máskor is.) Kiderült, hogy a törékeny apáca nem más, mint a reverende mère, a rend legfőbb apácája, egy Castiglioni grófnő. A zene kicsalta az irodájából.

Az Osztrák–Magyar Monarchia szinte minden nemzetisége képviseltette magát a zárdában. Csak Margit volt vagy négy. Engem, a magyart hívtak Margitnak, a bécsi lányt Grélnék, a horvátot Marghinak, a dalmátot pedig Margharitának. Mind máshogy írtuk és ejtettük a nevünket.

Az egyik tanárnőnk – ma osztályfőnöknek mondanák – Vilmos császár udvarában volt udvarhölgy. Azt beszélték, valami szerelmi csalódás miatt hagyta ott az udvart, és lett apáca. Alma von Kaisertreunak hívták hivatalosan, de mi, magyarok magunk között csak „Császárhű Almának” neveztük. Illemtant tanított. Most is fülemben csengetnek az intelmei: „Eine Dame lacht nicht, sie lächelt.” (Egy hölgy sohasem nevet, csak mosolyog.) „Ne jamais se laisser épater.” (Sose csodálkozunk semmin.) A hálótermi felügyelőnk skót nő volt. Táncolni a bécsi opera nyugalmazott balerinája tanított bennünket. Valcer és francia négyes – ez volt a tananyag. Az idő nagy része azzal telt el, hogy megtanuljuk, hogyan kell illedelmesen mozogni, járni, ülni, kezet nyújtani, meghajolni. Leginkább az irodalom-tanárnőnket kedveltük. Nálunk alig idősebb, csinos, helyes apáca volt. Pár év múltán látogatóba mentem Sankt Pöltenbe, hallottam, elhagyta a köntöst, és férjhez ment. Okosan tette.

„Jetzt werden wir unsere Hymne singen” (Most elénekeljük a himnuszunkat) –

mondta egyszer Alma von Kaisertreu. Az Icával ketten – Kiss Ica kecskeméti lány, a másik magyar a csoportban – nem énekeltünk, és pléhpfával ülve maradtunk. Tizenhét évesek voltunk, tudtuk, mit csinálunk, sejtettük, ebből botrány lehet. Alma azonban csak azt kérdezte, miért nem énekeltünk, és főként miért nem álltunk föl? Mi pedig ártatlan képpel azt válaszoltuk, hogy nekünk azt mondták, a mi himnuszunkat énekeljük el, ez pedig nem a miénk. A porosz nő ismerte annyira a magyar történelmet, hogy megértse, mi van az egész mögött, és csak annyit mondott: „Az illendőség azt kívánja, ha a hottentotta himnuszt játsszák, akkor is föl kell állni.” Erre összenéztünk az Icával, és azt mondtuk: „Majd akkor föl fogunk állni.” Szerencsénk volt, hogy a tanárnő szeretett minket, és hallgatólagosan rokonszenvezett a magyarokkal, ezért nem lett botrány.

Sankt Pölten még messzebb volt Nagyváradtól, mint Veszprém. Innen sem mentem haza karácsonyra. Mindig maradtunk elegen az ünnepekre. Olvastunk, zenéltünk, kézimunkáztunk, táncoltunk, amihez éppen kedvünk kerekedett. Színielőadásokat is rendeztünk. Elszórakoztunk egymás közt.

Elröpült a Sankt Pölten-i három év is. Vizsgáznom kellett volna Salzburgban, csak hogy nem kaptam meg hozzá az engedélyt, mert még csak tizenhét éves voltam. Most derült ki, milyen rosszul tettem, hogy iskoláskorom előtt megtanultam olvasni. Minden iskolát egy évvel előbb fejeztem be a kelleténél. Így jártam meg a sok tudással! Nagyon bosszantott a dolog, de a tanárimat is bántotta, mert – nem akarok dicsekedni – engem tartottak a legjobb tanítványuknak, és akkor engem nem engednek levizsgázni. Mindent megpróbáltak, hogy megszerezzék az engedélyt, de hiába. A monarchiába tartozó, de mégiscsak magyar voltam, s nem akartak éppen velem kivételt tenni.

A probléma megértéséhez ismerni kell az ottani oktatási rendet. A zárának összesen százötven növendéke lehetett, életkor szerint nyolc osztályba sorolva. Mondjuk, a nyolcadikat húszan fejezték be évente, de közülük csak egy-két lány bírta tehetséggel és anyagilag a továbbtanulást, ezért egyetemi előkészítőt csak háromévente indítottak, ennyi idő alatt gyűlt össze a minimális létszám. Ezért vizsgázni is csak háromévenként lehetett.

Az irodalom-tanárnőm ajánlott egy jó elhelyezkedési lehetőséget: „Most indul a rádió – mondta –, Bécsben és környékén bemondóval mondják a mesét a játszótereken a gyerekeknek. Menj el ilyen helyre mesélni! Kellemes orgánusod, jó kifejezőképesség van.” Apám véleménye ez volt a dologról: „Minek mennél te állásba? Tanultál annyit, amennyihez kedved és lehetőséged volt. A tudást nem vehetik el tőled.” Apámnak adtam igazat, mert eszembe jutott, ha megkapom a diplomát, akkor cs csinállok vele semmit. Ki is nevettek volna, ha valami kenyérkeresethez fogok! Úgy döntöttem, hazamegyek.

A nagyváradi társaságban így-úgy elvegyültem, de igazán nem leltem meg benne a helyemet. Hamarosan kialakult az a véleményem, hogy a zárdában sokkal szabadabb volt az életmenet és a gondolkodás, mint Nagyváradon. Előbbre jártak a tanítás terén is, mint Magyarországon. Például nem tanítottak intoleranciára sem a más nemzeti-ségűek, sem a más vallásúak iránt. A hitoktatónk, amikor Lutherhez értünk, a Religion und Kirche (Egyház és vallás) vallástörténeti órán tárgyilagosan kifejtette, hogyan kezdődött a mozgalom, mi volt a lényege, s az értékelését így fejezte be: „Liebe Fräuleine, el kell ismernem, a kiindulási pont, amelyre Luther a tanait felépítette, helyes volt. Visszaélések történtek a gyónócédulákkal.”

Osszesen tíz évet tanultam zárdában, ha az elemit is számítom, s azért nem váltam bigottá, mert nem neveltek azzá. A családban sem. Apám mesélte, hogy Balassagyarmaton három pap volt a kártyapartnere: a katolikus, a református és a lutheránus. Amikor hallották, hogy gyermekáldás lesz, a három pap leosztás közben azon vitakozott, vajon melyikük egyházát gyarapítja az új jövevény, vagyis én. Apám annyira nem látogatta egyikük templomát se, pedig hívő ember volt, hogy még a papok sem tudták, milyen vallású.

Apámat nagyon szerettem, mindenki fölött állónak láttam. A kapcsolatunk felnőttkoromban is bensőséges maradt. Nagyon bántott, hogy anyám semmire se becsuli, s állandóan az orra alá dörgöli, hogy a vagyont ő hozta a családba. Úgy láttam, anyám nem méltó a férjéhez. Mesélték nekem, még Balassagyarmaton történt, hogy egy kereskedő csődbe ment. Apámat nevezték ki csödtömeggondnokká. S mikor hozzálátott az iratok tanulmányozásához, hogy a tartozásokat és követeléseket egyensúlyba hozza, az adósok listájának első helyén a saját feleségének a neve állt. Anyám nemegyszer csinált a férje tudta nélkül adósságokat, nem törődött vele, hogy ezzel kellemeden helyzetbe hozza apámat.

Anyámnak tekintélyes magánvagyonra és külön jövedelme volt. Nagypapámtól rendszeres havi apanázst, karácsonyra és nyaralásra jelentős összegeket kapott. Emellett minden évben egy huszonöt-harminc literes bödön zsírt és egy egész disznót küldtek Kalocsáról – feldolgozva, és ha kértük, részletekben. Apámnak is szép fizetése volt, de, érthetően, igyekezett eltitkolni a jövedelmét. Mikor kúriai bírói címet és jelleget kapott – ha csak címet és rangot kap, azzal nem jár fizetésemelés –, megkérdeztem tőle, „mennyit hoz ez a konyhára?”. Így válaszolt: „Neked megmondom, de anyádnak ezerral kevesebbet árulok el, mert ha négyezret mondok, ötöt költ.” Anyámnak minden pénz kifolyt a keze közül. Rengeteg ruhát csináltatott magának. Előfordult, hogy az új ruha, mikor először fölvette, már nem tetszett neki, vagy valamelyik barátnője azt találta mondani, hogy ez már nem neki való, inkább illene valamelyik lányára. Akkor odaadta valamelyikünknek, s magának csináltatott másikat. Ritkán kaptunk új ruhát, az ő megunt holmijában jártunk.

Mire végleg hazamentem a zárdából, a nővéreim férjhez mentek, sőt az egyik már dajkált is. Mindkét sógorom a hadapródiskolában tanított, ezért befogadott a hadapródiskola társasága. Akkoriban Nagyváradon, ha egy lányos házhoz katonák kezdtek járni, a civilek elmaradtak. És fordítva. Nem tudnám megmondani, miért, de így volt. A hadapródiskola tenisztársaságába nőtlen tiszték jártak, a nők közül azok, akiknek fiatal feleségük volt. Minden délután ott teniszeztünk a lakásunkkal szemben levő pályán.

Fogadásból megtanultam olaszul. Egy társaságban szóba került, hogy mennyi idő alatt lehetne elsajátítani az olasz nyelvet. Azt mondtam, ha két hónap múlva hoznak nekem egy olasz nyelvű szöveget, lefordítom. A fogadást megnyertem. Persze, könnyű dolog volt, mert az olasz rendkívül hasonlít a franciához.

Hangversenyeket, zenés-táncos esteket is rendeztek a hadapródiskolában. Gyakran fölkerétek zongorakísérőnek, és muzsikáltam trióban is. Gyakoriak voltak az úgynevezett „jótékonysági” rendezvények is. Egyre emlékszem azok közül, amelyeken én is részt vettem. A Bosznia-Hercegovina anektálásában részt vevő katonák mikulási megajándékozására rendeztek bazárt, ott segítettem kiszolgálni a sátrakban.

A legnagyobb sikere azonban a úszói jelmezbáloknak volt. Elmentem egypárszor.

Az ajtóban mindenkit igazoltattak, nehogy idegen bejusson a bálterembe. Volt ott mindenféle jelmez, Jancsi és Juliska, Mézeskalács, Tollseprű, Pattogatott kukorica. Én kalocsai parasztlánynak öltöttem. Jól illett a fehér ruha a barna bőrhoz, sötét szememhez, a párta a fekete hajamhoz. Az álarc nem volt kötelező, de aki akarta, föltehetette. Az álarc alatt sok mindent megengedhettek maguknak a férfiak, de a nők is. Ezért szerették a jelmezbálokat.

Általánosságban el lehetett mondani a nagyváradi társaságról, hogy inkább befo-gadtak egy zsidót, mint egy románt. Jelen volt az egyik bálon Lungocsa Joun tüzér-tiszt. Román, s ez elég ahhoz, hogy ne szeressék. A katonai szabályzat még azt is előírta, hogy a tisztek milyen sarkantyút viseljenek bálban. (Ebben volt némi logika, mert az a sarkantyú, amit lovagláskor használnak, csillag alakú, és mindenbe beleakad.) Lungocsa azonban hétköznapi sarkantyúban jött, s az beleakadt a táncosnője földig érő túllruhájába, majdnem teljesen lebontotta róla. Ezek után Lungocsával már senki nem akart táncolni.

Az év nagy részét Kalocsán töltöttem a nagyszüleimnél. Soha nem unatkoztam: zongorázhattam, olvashattam, amennyit akartam. Vagy elsétáltam az Érsekkertbe. Végigmentem a főutcán, és közben élveztem, hogy irigykedve les a függönyök mögül a többi lány. Ők se dolgoztak többet otthon, mint én, de az utcára nem mentek ki, ne lássák, hogy olyan haszontalansággal töltik az időt, mint a sétálás. Délelőtt elüldögéltem egyedül az Érsekkertben, és kézimunkáztam. Délután néha akadt partner is.

Nagyapám biztatott: „Gondoskodj magadnak társaságról!” Összeismertetett a Mándy fiúkkal. Az édesapjukat jól ismerte, kollégája volt, törvényszéki bíró, Kalocsán. Valamikor Mandlnak hívták, a felesége katolikus, ő maga zsidó vallású. Engem ez egyáltalán nem zavart soha. A kisebbik fiút, Ivánt is ismertem, de a nagyobbik, Ernő volt jó barátom. Akárcsak én, ő is rajongott a zenéért. Sokat játszottunk együtt négykezeset, vagy ahogy a cselédlány mondta: „négykézláb”. Kirándulni jártunk, összejöttünk a tenispályán. Azt is az egyik cselédlány mondta: „Ezek mindig a tenyészpályára járnak, még sincs egyiknek se gyereke.”

Egy alkalommal már úgy három-négy hónapja voltam Kalocsán, tavaszodott, a nagyanyám elé álltam: „Nagyanyus, haza kéne mennem.” „Aztán miért kellene neked hazamenni?” „Mert lassan nem járhatok téli ruhában.” „Ne siess annyira, maradj még egypár napot.” Másnap megjelent a szabó és a kereskedő egy halom ruhaanyaggal, hogy hármásban kiválasszuk, milyen ruhák felelnének meg nekem. A kereskedő ajánlotta az anyagot és a színt, a szabó a fazont. Felruháztak. Maradtam. A szüleim nem sürgettek, hogy menjek már haza.

Nagyanyám mindent megengedett nekem, csak hogy maradjak. Főként mikor megözevgyült, tartott volna állandóan magánál. „Hozattam egy csomag finom cigarettát – mondogatta –, ha látogatóid jönnek, megkínálhasd őket.” Tudta pedig, leg-alább a felét én szívom el, de még a dohányzást is megengedte.

Ha alkalom adódott, felruccantam Pestre. 1911-ben Bella nővérem férjének föl kellett mennie, ma úgy mondanák: „fejtágító” tanfolyamra. A nővérem a kisfiával elkísérte. Egy panzióban laktak. Üzentek, menjek fel én is, mert Széchenyi-bál lesz a Vigadóban. El is mentünk, katonai kísérettel. Nagyon szerettem táncolni, ma is szívesen dúdolom magamban az akkor divatos slágert: „Rendőrr áll a poszton, Legszebb tánc a boston.”

Akadt táncos bőven. Találkoztam egy nagyváradi barátommal is a Széchenyi-bálban. Egy jó módú morva gyáros fia, egy tüzér főhadnagy volt, azért ragaszkodott hozzám,

mert csak németül tudott. Pepi, így hívtuk, megkérdezte tőlem: „Nagyon akar táncolni?” „Nem nagyon” – válaszoltam. „Akkor fölviszem magát valahová, és meglátja, milyen jól mulatunk.” A Vigadó báltermének páholsora volt az emeleten, oda mentünk föl. A zenekar éppen csárdást játszott. Pepi rám szólt: „Dugja be a fülét, és úgy nézze a táncolókat!” Valóban pokolian komikus látvány volt. Majd megfulladtam a nevetéstől, látván: a férfiak a gyors táncritmusra úgy rázzák a nőket, mint a liszteszákot szokás.

Másik, Pepivel kapcsolatos felejthetetlen emlékem egyáltalán nem vidám, inkább tragikus. Egy csúnya, borongós novemberi napon találkoztunk a nagyváradi Körös-hídon. Nagyon fáztam, és végig kellett gyalogolnom a városon, hogy a nővéremhez jussak. Borzasztóan lehangolt voltam. Megpillantottam Pepit, jött velem szembe, megállt, és megkérdezte: „Was ist los?” (Mi a baj?) Elmondtam neki, hogy ez a szörnyű idő elszomorít. Meghökkenve nézett rám, és elkezdett azon filozofálni, hogy igen, az idő csúnya, de hogy élek, annak örülni kell. Örüljek hát, hogy szidhatom a rettenetes időjárást. Hamarosan elváltunk, ki-ki folytatta az útját.

A következő héten ismét a Körös-hídon járt Pepi, de akkor kocsival. Nem sok tiszt engedhette meg magának, hogy saját kocsit és lovat tartson, de ő igen. Ahogy kocsizott át a hídon, a lovai megbokrosodtak, és nekimentek a szembejövő fogatnak. Ott halt meg a Pepi, ahol engem így vigasztalt: „Lehet, egyszer majd szépen süt a nap, de maga annak nem örülhet, mert már nem él.”

Az újságok riportban számoltak be a Széchenyi-bálról, s közölték a résztvevők névsorát. A későbbi férjem – Pozsonyban szolgált akkor – felfedezte köztük a nevemet. Izgatottan fordult a bajtársához – ő mesélte el később nekem –: „Okvetlenül el kell oda mennem!” „Aztán hová mennél? A bálnak régen vége” – mondta a másik tiszt nevetve.

Régóta ismertük egymást a későbbi urammal, csak évekig nem találkoztunk. Ő is élte az életét, én is a magamét. Az ismeretségünk onnan származott, hogy fölkeresett bennünket Nagyváradon az a Benda Jenő, akit a vihnyi nyaraláson ismertünk meg. Elmonda, hogy másnap vizsgázik Kolozsváron, és kérne néhány jó tanácsot apámtól mint jogásztól. Búcsúzáskor megkérte a szüleimet, hogy elhozhassa bemutatni az unokatestvérét, akit Nagyváradra helyeztek a hadapródiskolába tanárnak. „Senkit se ismer itt, és olyan árva” – mondta Jenő. Visszaútban ismét ellátogatott hozzánk, és vele jött az unokaöccse, Gyula, az én későbbi férjem. Kislány voltam még akkor. Elhoztak egy másik tisztet is, akivel az uram együtt szolgált a pozsonyi ezrednél, és együtt került Nagyváradra. Ez a százados hamarosan feleségül vette Márta nővéremet. Gyakran tréfálkoztunk a családban azon, hogy az én uram „szállította” mindkét nővéremnek a férjet, s azok aztán, bosszúból elvetették vele a harmadikat.

Mind a hárman katonatiszthez mentünk feleségül. Apámat tréfásan hadseregszállítóknak nevezték. Három kauciót kellett letenni. A nővéreimnek nagyapám fizette ki az ötven-ötvenezer koronát. Mire én férjhez mentem, nem élt. Anyámra és a másik lányára hagyott százötvenezer koronát azzal, hogy anyám a maga részéből tegye le az én kauciómat. Anyám ezt nem akarta sehogy se, pedig akkor már leszállították negyvenezerre a kauciót. Nagy nehezen aztán mégis kiadta.

Az eljegyzésem három hónappal a Széchenyi-bál után volt. A leendő vőlegény, ha a bálba nem tudott is eljönni, az első adandó alkalommal meglátogatott bennünket Nagyváradon. A lánykérés elég prózaian történt. Zongoráztam neki – ő is szerette hallgatni a játékomat. Mikor befejeztem, azt mondta: „Elhallgatnám egy életen át.” „Még

meg is fogja unni” – válaszoltam, s ezt biztatásnak vette. Teljes joggal. Elmúltam huszonegy éves, túl voltam az első szerelmi csalódáson, mire vártam volna? Később nagyon megszerettem az uramat, ha kezdetben nem voltam is szerelmes.

1912. október 8-án volt az esküvőnk. Az esküvői ebédet a Sas-passage-ban tartottuk. Miért bajlódtunk volna vele otthon? Adtak egy különszobát, ahol átöltözhettem. Onnan egyenesen mentünk Bécsbe, nászútra, három hétre. Munkácson volt az első otthonunk: a férjem szoba-előszoba-konyha-fürdőszobás legénylakása. Addig laktunk ott, amíg a bútoraim meg nem érkeztek. A férjem akkor századparancsnok volt. A tényleges tiszteknek csapatszolgálatot is kellett teljesíteniük. Néhány hét múltán átköltöztünk a vár alá, a katonatisztek számára épített kertvárosba, egy olyan házba, ahol mi voltunk az első lakók. Munkácsnak gyönyörű a környéke, szép a vára is, mégsem szerettem ott lenni. Nagyobb városhoz, pezsgőbb élethez szoktam. A lakhelyünk eléggé elkülönült, s ha bementem a városba, ott se találtam semmi különösöt. Társaságom volt éppen, rengeteg garnizont telepítettek oda. Kötöttünk ismeretségeket bőven. A férjemnek rokonai is éltek Munkácson. Összeszámoltam, hetven első vizitet tettünk. A rokonokon, ismerősökön kívül el kellett mennünk a közös hadsereg és a honvédség tiszti családjaihoz is. Aztán haptákban vártuk, hogy visszaadják a látogatást.

Betanított szakácsnőt kaptam a kelengyével. A férjemnek mint századparancsnoknak tisztiszolga és lovász járt. Az uram csak úgy nevezte őket, hogy „a maga testőrei”. A tisztiszolga jámbor rutén fiatalember, a lovász pedig a tiszaháti csirkefogók királya, csinos, ügyes, talpraesett fiú volt.

Demeter, a tisztiszolga, mielőtt a szolgálatunkba lépett, három hónapig tanulta a tisztí étkezdében, hogyan kell felszolgálni. Anyám és nagyanyám látogatóba jött hozzánk. Azt kértem, az ünnepi terítéket tegyék föl a tiszteletükre. Harmadnap jövök haza, és látom, Demeter hétköznapra terített. Kérdésemre ezt mondta: „Aki három napig marad vendégségben, az már családtag.” Jól megtanították az illemre.

Semmiképpen nem tudtam megszokni Munkácsot, az első adandó alkalommal, 1913 júliusában, amikor a férjemet hívták vissza a hadapródiskolába tanítani, visszaköltöztünk Nagyváradra. A szüleim házától nem messzire, a Rulikovszky út 16. szám alatt béreltünk lakást. A gyerekeim ott születtek.

1914 júniusában meggyilkolták a trónörökösöt, augusztus végén kitört a háború. Márta nővérem férje már szeptember 9-én elesett. Nem tudjuk, pontosan hol. A gyerekeit azonnal katonai árvaházba vitték, hogy segítsék a neveltetésüket. A nővérem teljesen magára maradt. Hol nálam, hol a nagyanyámnál lakott Kalocsán.

De nem Ödön sógorunk volt a család első háborús halottja. Lenke nagynéném nagyobbik fia, Géza, Münchenben tanult, ott is telepedett le. Utoljára az én esküvőmön láttuk a feleségével, egy szépséges, állítólag orosz származású nővel. Géza '13–14-ben jött haza ismét látogatóba, s állítólag fényképezett a vonaton, ezért kémnek nézték. Elvitték. Hiába kerestettük a Vöröskereszt által, többé nem került elő.

Bella nővérem férjét mint műszaki tisztet az elsők között vezényelték ki a frontra. Előfordult, hogy hónapokig nem jött hír felőle. Október végén, november elején az én férjem is elment a 7/2-es hadtápszázalajjal Szerbiába. A hadapródiskola környéke állandóan teli volt bevonuló katonákkal. Egyszer apámmal jöttem valahonnan hazafelé, megálltunk, és hallgattuk az éneküket:

*„Verd meg Isten a gőzkocsi kerekét,
Mert elvitte a legények elejét.
Maradt itthon kettő-három nyomorult,
Rátok, lányok, még az ég is beborult.”*

„Gyere be hozzám, mutatok neked valamit”, mondta apám. Ennek a dalnak a szövegét mutatta meg. Ő írta, Bosznia-Hercegovina okkupációja idején. Sok ehhez hasonló bakanótát írt akkor, népdalra. Még az első világháború idején is népszerűek voltak.

Amikor Ödön sógorom elesett, Kozáry Pált, a hadapródiskola papját bízták meg, hogy közölje a szomorú hírt a nővéremmel, aki éppen nálam lakott a gyerekeivel. A hadapródiskolában volt lakásunk akkor, természetbeni lakás. A kisfiam betöltötte a két évet, én a második gyermekemet vártam december elejére. November közepén történt, hogy a szobalány bejött, és jelentette, hogy megint itt van a Kozáry tisztelendő úr, éreztem, minden vér kifut az arcomból. Amikor belépett, és ijedtiben elkezdett dadogni, s alig tudta kinyögni, tulajdonképpen miért is jött, olyan rosszul jött rám, alig tudtam lábon maradni. Végre nagy nehezen elhadarta azt is, hogy itt volt a Bielik tábori püspök úr a hadapródiskolában, és a férjem azt üzent a püspök által, hogy jól van, és mindenkit csókol. Mikor Kozáry a végére ért mondókájának, kitámolyogtam a szobából. Nem telt el fél óra, megszülettem a gyereket. Állítólag ivott a magzatvízből, s ezért nem maradt életben. Ott kellett hagynunk a hadapródiskolai lakást, mert mindig csak azt a kis ravatalt láttam magam előtt. Soha többé nem zongoráztam.

Az események labilis idegrendszerű apámat viselték meg a legjobban. Éjjel felébredt, és mivel a bicskáját mindig magánál tartotta, nem lehetett tőle elvenni, azzal hadonászott. Ijesztgetett bennünket, mi meg féltünk tőle. Imrus bácsi, a házi orvosunk talált egy megfelelő szanatóriumot számára Ausztriában, a Semmeringen. Három hónapig volt apám szanatóriumban, és meggyógyult. A betegségét nemcsak az okozta, hogy aggódott a lányai sorsáért, a bíróságon is kellemetlenségei voltak. Egyre kevésbé szerette a foglalkozását, szívesebben élt volna irodalmi hajlamainak, de ezt nem engedhette meg magának.

A sors iróniája, hogy pont ekkor, a háború vége felé nevezték ki a tábla elnökhelyettesévé. S mivel az elnök, báró Szentkereszty egy szép napon hazament Erdélybe „szétnézni”, a tábla vezetése apámra maradt. Mint magas rangú állami hivatalnok került a háromszáz tús közé, akiket '19-ben a vörösök összeszedtek, és ki akartak végezni húsvét vasárnapján a Rulikovskij temetőben. Erre csak azért nem került sor, mert bejöttek a románok. Olyan boldogan fogadtuk a toprongyos román hadsereget, hogy sírtunk örömmünkben, mikor elvonultak a házunk előtt a hadapródiskolába. Annak örültünk, hogy nem végzik ki az apámat.

Apámat megmentették – a férjemet pedig elhurcolták a románok. A brassói fogházba vitték a hadapródiskola egész tanári karát, mert volt valaki közülük olyan okos, hogy az iskola tanulóit kivezényelte a román hadsereg ellen Csucsára. A hadapródiskola akkori parancsnokának, Kapa Ödönnek a felesége, a horvát származású Danica Krajh, jó barátóm volt. Elhatároztuk, kiszabadítjuk a férjeinket. Azt mondták, Mosunyiét, a román hadsereg legfőbb parancsnokát kell keresni; valahol a Tiszánál ül, onnan intézkedik. De én megkaptam a spanyolnáthát, nem tudtam nekivágni. Dana elment oda egyedül, és sikerült a parancsnok színe elé jutnia. Kérte, adjon ki neki

két tisztet. Mire a parancsnok megkérdezte tőle: „Magának egy férfi nem is elég, mindjárt kettőt akar elvinni?” A barátnőm igen szellemes, talpraesett nő volt, s a kérdésre csak ennyit válaszolt: „A változatosság gyönyörködtet, mon général.” A generálisnak tetszett a felvágott nyelvű menyecske válasza, felállt, meghajolt, kezét csókolt, és azt mondta: „Asszonyom, ön nagyon bátor, ezért mindent megteszek, amit kíván.” És engedte mindkét férfit.

Egyre-másra jöttek az üzenetek Pestről a férjemnek, hogy menjen a Ludovikára tanítani. Minden készen van hozzá – üzenték –, hogy meginduljon az oktatás, de nincs tereptanárunk, térképésztanárunk. Az uram meg éppen ezt tanulta három évig a bécsi Katonai Foldrajzi Intézetben a század elején; Nagyváradon meg tanította is. Menni kellene, menni kellene – hajtogatta. Ment volna, akár négykézláb is. Munkát, megélhetési lehetőséget nem adtak, de mégse engedték ki Váradról.

Gondolt egyet, elment Jánossy főkapitányhoz, és elmondta neki, mi a helyzet. A segítségét kérte. „Gyuszikám – mondta Jánossy –, mit tudnék én segíteni rajtad? Legszívesebben én is megszöknék, de nem lehet!” A Steiner őrmester végig jelen volt a beszélgetésen, és egyszer csak megszólalt: „Kapitány úr, van egy ötletem! Állítsunk ki körözési parancsot valamilyen névre, és az őrnagy úr személyleírásával. A rendőrök majd elfogják, és kitoloncolják.” Úgy is lett. Kiállították a parancsot, nem tudom, milyen nevű rovott múltú fogtechnikus elfogatására. Minden a terv szerint történt; két rendőr a megbilincselte „fogollyal” és az iratokkal fölszállt a Magyarországra menő vonatra. Lezajlott előbb a román, aztán a magyar vámvizsgálat, megnézték a két nyelven kiállított iratokat – mindent rendben találtak, és elmentek. A vonat lassan megindult, a két rendőr pedig fölugrott, haptákba vágta magát, és azt mondta: „Őrnagy úr, szabad az út!”

Az uram rendszeresen küldött nekem levelet, hogy kivel, máig nem sikerült megtudnom. Minden reggel megnéztem a levélszekrényt, s időnként találtam benne levelet az uramtól. Nem postán jött, az látszott rajta. Valahogyan a hatóságok is tudomást szereztek a dologról, mert ha levelet kaptunk, aznap este menetrendszerűen házkutatást tartottak. Az első még váratlanul ért. Éppen csak lefeküdtem a gyerekekkel a hálószobában, s máris hallom, kopogtatnak. A dada néni mondja: „Tessék kijönni, házkutatás lesz!” Gyorsan felkaptam valamit magamra, kimentem, megálltam az ajtóban, és azt mondtam: „Olyan hideg van itt, fázom, dada néni, legyen szíves, csináljon egy kis tüzet!” – s közben a kottatartó felé intettem a szememmel, azon volt ugyanis a levél. Jó öreg dadám mindent megértett, és a szemük láttára gyújtott be velem.

Ott maradtam három kicsi gyerekkel, egy fillér nélkül. Apámat nyugdíjazták, rá sem számíthattam. Megyek egyszer az utcán, gondokba merültem. A Grün úr kinn áll a boltja előtt, s nagyon udvariasan köszön. Fogadom a köszönését, és mennék tovább, de megállít: „Mostanában sose jön be hozzám a kisasszony, bocsánat, asszonyom, hiszen tudom, hogy férjhez ment.” „Igen – mondom –, már gyerekeim is vannak.” „És miért nem szokott jönni hozzám mostanában?” „Ugyan minek?” – viszonzom a kérdést. „Hát vásárolni.” „S ugyan miből?” „Hát, igen – mondja erre Grün úr –, mindent tudok, tessék elhinni, a kereskedő sokat lát és hall. Bejönne egy kicsit az irodámba?” Bemegyünk. „Tudom, az úri kisasszonyok mind tanulnak zongorázni meg nyelveket, de talán varrni is megtanítják őket. Mi lenne, ha összefognának? Hányan is vannak itt hasonló helyzetben?” „Csak akikről én tudok, öten.” „Adnék anyagot, varrjanak az üzletem részére ingeket.”

Összehívtam az asszonyokat. A vezérkari százados feleségét, Böcklnét, Lőrinczynét,

egy főhadnagy feleségét, a másik háromnak nem emlékszem a nevére. Megkérdeztem tőlük, vállalnának-e varrást. A Lőrinczyné azt mondta, ő szívesen varr gatyát, mert annál csak két varrást kell csinálni és be kell szegni, bonyolultabb munkára nem vállalkozik. A Böcklné azt mondta, szépen tud gomblyukazni. A többiek is vállaltak valamit, én lettem a szabász. Egész jól ment a munka, és megkerestük a legszükségesebbre valót. Nyolc hónapig tartottam el ily módon magamat és a gyerekeimet.

Mikor megkaptuk a távozási engedélyt – mondhatjuk úgy is, megunták, hogy ott vagyunk, és kitelepítési engedély volt inkább –, bementem Grün úrhoz, és szépen megköszöntem a segítségét. Azt mondta, nagyon sajnálja, hogy elmegyünk. „Mondja, mennyit fizetett rá erre az üzletre?” – kérdeztem meg búcsúzóul. „Én???” „Igen, maga. Ne tagadja, úgyis tudom... És érdemes volt?” „Vagy az én Jehovám, vagy a nagyságos asszony Krisztusa engem is megsegít majd, ha rászorulok...”

Az engedélyt megkaptuk az elmenetelre, azt is megengedték, hogy vagonot béreljünk a holminknak, de a szállítási költségeket magunknak kellett előre befizetni. Semmi pénzem nem volt. Amit a varrással kerestem, csak ennyivalóra volt elég. Mit csináljak? – töprengtem. Valami olyat kellene eladnom, amit úgysem tudok magammal vinni, és jelentős összeget kapok érte. Eszembe jutott a zongorám. Szóltam az összes ismerősnek, hogy eladó. Fischer Sándor, ha nem csal az emlékezetem, a zongoraművészné apja vette meg. Talán Fischer Annie az én hajdani zongorámon tanult meg játszani: úgy tudom, a művészné is nagyváradi? Tizenhatezer koronát fizetett az apja a zongoráért. Szép pénz volt ez akkor, különösen annak, akinek csak tíz korona árvalkodott a zsebében.

Készülődtem az útra. Apám egy szót se szólt... Nem akart se befolyásolni, se visszatartani, pedig nagyon fáj a válás. Őt család ment el azon a napon Nagyvádról. Kettőnek volt három vagonja. Egyben-egyben laktunk, a harmadikba pedig beraktuk, amit a holminkból el tudtunk vinni.

Már bevagóníroztuk, indulásra készen állt a tehervonat. Búcsúzni kellett. Álltam a még nyitott vagonajtóban. A dada néni úgy zokogott, mintha a saját gyerekét búcsúztatná. Apám le-föl sétált. Mikor megindult a vonat, szembefordult velem, és fel-emelte a jobb kezét, mintha azt mondaná: „Isten áldjon!” Soha többé nem láttam.

Lejegyezte: Sebők Magda

Szentkuthy Miklós

A TÍZÉVES MIKES AKADÉMIA

Tíz évvel ezelőtt jutott eszébe Horváth Bélának meg Füsü Józsefnek és velük együtt vagy tíz-húsz fiatal írónak, hogy társaságot (clubot vagy akadémiát) alakítsanak – miért? Hogy együtt érezzék magukat és erőt merítsenek egymásból azok, akik fiatalok, telve vannak nyugati városok és konyvek szellemével, de úgy, hogy a gyermekes vagy

sznob műveltségimádásnak nyoma sincs bennük – viszont Eötvös-kollégiumban, Egyetemen, párizsi és londoni főiskolákon kiélezett értelmük magánosnak érezte magát az elgiccседett, moziregényekbe és rossz zsurnalizmusba süllyedő irodalmi élet közepette –, hidat keresett a legspontánabb költészet és a kemény intelligencia között – ugyanakkor ezt nem nagyképű folyóiratprogramokkal akarta megvalósítani – ennél már sokkal kiábrándultabbak voltak –, hanem a barátságos emberi érintkezés sokkal biztosabb és hatékonyabb vonalán. Tehát: fiatalság, szigorú műveltség, tudósok és művészek kedélyes barátsága, a szabad intelligencia üldözöttségének vállalása: ez hozta össze a Mikes Akadémiát, melynek neve onnan származott, hogy aki a legmagasabb költői és értelmi célokért dolgozott ebben az országban, annak gyakran hazája szívében is olyan száműzöttnek és elszigeteltnek kellett éreznie magát, mint Mikesnek Rodostóban. Társaságunk címe kiáltó szemrehányás volt az úgynevezett művelt középosztályt játszva meghódító műveletlen és banális irodalom ellen.

Társaságunk tagjai sohasem fogják elfelejteni tiszteltbeli idősebb tagunk, Hunyady Sándor kedves cikkét vagy nyolc-kilenc évvel ezelőtről egy délutáni lapban, melyben a Mikes Akadémia clubszelleméhez illő módon jellemezte ezt a társaságot. Ő, az öreg, ha tetszik, régi típusú bohém, milyen jól megérezte, hogy mi a különbség a század eleji irodalmi fiatalság és a mi fiatalságunk között. Szintén igazi Mikes akadémikus dolog, hogy ezeket a novellisztikusan szellemes karcolatokat többre becsültük, noha nyugat tudományával voltunk boldogan teli, mint egy nehézkes irodalombölcseleti szóhalmazt a „generációk problémájáról”. A régi bohémek betegségekkel hivalkodtak, feketekávé és morfint faltak, a züllésben és a műveletlenségben kéjelegtek: az újak, ha ugyan érdemes még itt használni a bohém szót, tele voltak tudással, könyvekkel, nyelvekkel, tanulmányutakkal – tudták, hogy az értelem *nem* ellensége a nagyköltészetnek, és a tudás csak olaj a művészi mámor tüzeire. Itt az írók nem szecessziós pamlagokon heverésztek, hanem a legnehezebb (mert Valéryvel együtt, a könnyű nem imponált nekünk) francia és angol írók könyvein: könyvespolcunk sem volt, székeink is alig (ami a székfogalókat eléggé meg is nehezítette): tehát úgy segítettünk magunkon, hogy könyveink tornyára guggoltunk, mint kissé ingatag oszlopszettek a pusztában.

A puszta szó nyugodtan megállhat itt egyébként is: a Benczúr utcai clubhelyiség három szobája nem látott soha bútorokat. Ellenben fényűzőbbnek éreztük magunkat, mint a londoni Athenaeum club, mivel volt – nem is egy, hanem két telefonunk, persze csak úgy a földön – szegény telefonok se kaphattak volna más asztalt, mint egy teljes Proustot vagy egypár vaskos ókori lexikont.

Hunyady Sándor bácsinak még az is tetszett, hogy ezek az új költők és racionalisták bort isznak és nem a századvég bután kötelező éjjeli feketéjét. – Talán szellemünkre legjobban jellemző, amit egyik alapító tagunk írt a könyvekről és az ifjúságról szóló Elégiájában, ahol észreveszi, hogy az úgynevezett bolondos vagy frivolnak látszó modern írók, a Giraudoux- és Joyce-fajta, épp azért bolondosak, mert végtelen tudással és lírai mélységekből nézik a számukra nagyon is komoly életet: Szent Ferenc is szeretett cigánykereket hányni és tótágasból nézni a világot – és innen vezet az egyenes út az onmegtagadáshoz, az értelem szigorához és a szegények szerelmes megváltásához. Mi, Mikes akadémisták, társas életünkben pontosan azok voltunk, itt a nyugattól annyszor elfelejtett Magyarországon, mint ami az irodalomban egy Giraudoux-rege ny: vallottuk az értelem elsőbbségét, de fölényesen játszottunk vele – a régi rossz bohém tragikus kirakathervadásokat rendezett a rossz kávéházakban, és közben egy

értelmetlen vicc volt az élete: ez az Akadémia fordítva csinálta – gyakran látszott maszkarazónak és színészkedően kalandosnak, de mindenki fájdalmat, tudást, a háborútól fenyegetett szellem Babits típusú szorongását és az aszketikus alkotásvágyat hordozta magában. Egy akadémista vacsora vagy bál után, jól emlékszem, már hajnal felé járhatott, mindenki fáradt volt már – se tánclemez, se bor nem segített, mikor elővettem Akadémiánk akkori kiadványát, Jékely Zoltán *ÉJSZAKÁK* című verseskötetét. A leg-sötétebb borúlátó verseket olvastam fel abban a szobában, melyet másik tagunk, Sötér István írt le *FELLEJÁRÓK* című regényében (ahol ki-be járnak az Akadémia és az azt megelőző Eötvös-kollégium plasztikus kísértetei): és íme, amit se rúzs, se pálinka, se tangó nem tudott elérni, azt ezek a keserű halálversek varázserővel megcsinálták. Milyen jelképesek voltak az organdi estélyi ruhák és hazajáró lelkeknél sápadtabb borospoharak között ezek az életadó sorok: „*Gerincemel, melyben csak úgy ropogtak – A csigolyák és lüktetett a vér, – Ha majd odvából a velő kirothadt, – Felfűzi egy kígyó, vagy egy gyökér.*” Joyce haladzsái mögött nem éppúgy a haláltáncot érzi-e az igazán értő olvasó?

Vagy a másik emlék, mikor Horváth Béla, az Isten bohóca – vagy ahogy Kolozsvári Grandpierre nevezte el találóan: „a mennybeli kalandor” – egyszerre csak odaugrott a zongorapódiumhoz, színpadias ínyencséggel helyezve el magát a benyíló ívében, a faligyertyák között, és széttárt karral elkezdte szavalni *A SZEGÉNYEK KÖNYÖRGÉSÉ*-t abból a verseskötetéből, melynek címversét a Mikes Akadémiának ajánlotta: „*Nincsen cipőnk, a lábunk megdagadt, – hát jőjj közénk és szólj már a gonoszoknak. – A kartelleknek mutasd meg Magad, – Mert látod, tőlünk mindent elkoboztak... – A tőzsdén játszanak velünk a bankok – És mérszárolni készülnek a tankok...*” Ez így együtt volt szép: a farsang és Jékely csontváz-realizmusa, Horváth Béla gyermekesen pompakedvelő bohémsége és középkorisan csökönyös szocializmusa.

Az a társaság, melyet összegyűjtött, ott alakulgatott már az Eötvös-kollégiumban, erősebben tudósjelleggel a Szerb Antal és Kerecsényi Dezső-féle Irodalomtudományi Társaságban, majd éppen Horváth Béla politikai szelleme miatt a *Szép Szóval* jutott kapcsolatba; a *Nyugat*, később *Magyar Csillag* esszéírói a Mikes Akadémia tagjai voltak: Halász, Szerb, Cs. Szabó – bárhová dolgoztak, bármily csoportosulásokkal kereszteződött az Akadémia, a kezdetben jelzett szellemhez egyetlen tagja sem lett hűtlen: szabad, nyugati távlatú, tudáson alapuló irodalmat művelni, olcsó hírnévért az irgalmatlan magas szempontot nem feladni, és közben könnyednek, franciásan mozgékonyak és angolosan nemtörődömnek lenni. Ennek a nemzedéknek, Szerbnek, Hevesi Andrásnak, Cs. Szabónak vagy Fűsinek, hogy egypár esszéíró társunkat említsuk, nem volt már szüksége és oka olyan delíriumos lázzal nézni Párizs, London vagy Róma felé, mint nézett vagy húsz évvel előlőt a *Nyugat* folyóirat író-társasága: ők a felfedezés romantikájában éltek, mi már a tárgyilagos feldolgozás nem kevésbé fehéren izzó romantikájában. Milyen két világ az Ady korabeli Párizs-kép vagy például az, amelyet Halász vagy Hevesi dolgozott ki magának: itt aztán turkálhat, akit a generációkülönbségek izgatnak az irodalom életében.

Hevesi András egyébként *PÁRISI ESŐ* című könyvének egy részletét olvasta fel Akadémiánkban székfoglalóképpen: kerítettünk egy kis virágállványt, ez lett az asztal, rajta egy kis lámpa, az a fajta, mely úgy hajtja a nyakát a papír fölé, mint a kacska, ha csőrét beledugja a vízbe.

Halász Gábor és Tolnai Gábor, a múzeumi könyvtár ifjú tudósai, egy novemberi szombaton a századvégről tartottak előadást: azóta divat lett a szecesszióval foglalkozni, és disszertációkat készítenek Krúdy Gyuláról és az 1900-as évek szalonjairól, de a

komoly alapvetést Halászné kezdtek: itt született meg a gondolat, hogy Justh Zsigmond NAPLÓI-t ki kellene adni, ami meg is valósult: Halász adta ki, és a hozzá írt bevezetés – akadémiai székfoglalójának kibővítése – egyik legsikerültebb tanulmánya lett. Egyébként Jékely Zoltánt is izgatta a századvég: séta közben, vendégségben mindig a századvég villái és ezüstkanalai vonzották – a haláltól nyugtalanított képzelete ezekben a házakban kísértetiesebb múltat látott, mint a kétszáz éves dolgokban. Egyszer álarcosbált rendeztünk Makkai tagtársunknál: Jékely és Tolnai mint századvégi gavallérok jelentek meg, kockás nadrágban, kályhacsó hosszúságú cylinderben és a szeladonhoz illő vékony bambuszpálcával. Talán még akkor nem is tudtuk pontosan, hogy ebből a szecessziómaskarázásból fog megszületni a pompás Justh Zsigmond-kiadás vagy akár a magyar viktoriánusokról szóló *Magyar Csillag*-beli Halász-tanulmány. Makkai házigazda egyébként mint kínai ópiumbarlang tulajdonosa sündörgött alatomos léptekkel a vendégek körül – az egyik lány Mozart Don Juanjának jelmezébe bújt, tudva jól, hogy a Mikes Akadémia zeneszerető tagjai Mozartban látták a művészi ideált: úgy, ahogy megtanultuk, hogy Racine szigorú formáiban több a tűz, mint a fecsegő romantikusokban, ahogy Párizs örökszürke egyforma házsoraiban valami sötétebb mágia van, mint minden tarkaságban, úgy jól tudtuk – hiszen ez volt a Mikes Akadémia esztétikájának alapja –, hogy a kecses rokokó formák mögött valami sokkal végtetesebb démonia él, mint Wagner trombitáiban.

Közben az az érdekes, hogy egy álarcosbálon nem voltak olyan különbözőek az emberek, mint egy triviális szmokingos akadémiai vacsorán: majd ha valaki a tagok közül megírja emlékiratait, és véletlenül az Akadémia háború előtti évei éppolyan fontos korszakot jelentettek életében, mint nekem: akkor a szmokingok formájából és viselési módjából remek lélektani arcképeket szerkeszthet. Hunyady Sándort látom, amint az asztal fölé hajolva írja töltőtollával az ajánlást a GÉZA ÉS DUSÁN című könyvébe: inge, szmokingja gyűrött, harmonikás – a kényelmes, fölényes öregedő „gentleman-bohém” klasszikus mintaképe. És a szmokingtól eltekintve: nehezen tudok kedvesebbet és humánusabbat elképzelni az annyi aljassággal színezett irodalmi életben, mint mikor lényegében *különböző* irodalmi eszményeket követő írók meleg és lojális megértésben találkoznak. Egyformán dicséretet érdemel az öregedő, anekdotázó Sándor bácsi, hogy megértette a Halász Gáborok radikálisan értelmi magatartását, de egy kicsit magunkat is megdicsérhetjük, hogy a legnagyobb melegséggel fogadtuk egy *másik* irodalmi világ művészi képviselőjét. Nem akkor volt-e a Mikes Akadémia a legméltóbb önmagához, mikor Hunyady Sándor bácsi úgy tartotta meg a üszteletbeli tagsági székfoglalóját, hogy szivarozva *elmesélte* – nem felolvasta – azt a novelláját, mely A VÖRÖS LÁMPÁS HÁZ címen aztán közismert lett a magyar olvasóközönség előtt.

Ez volt hát az egyik szmoking. Ott a másik: Kerecsényi Dezső, akiről jól tudtuk, hogy hamarosan egyetemi professzor és a *Protestáns Szemle* szerkesztője lesz. Úgy viselte a szmokingot az Akadémiában, mint egy angol tudós az oxfordi tógát, szerényen, ünnepélyesen, mintha legalábbis Ferenc József-kabát lett volna. Megint ugyanaz a jelenség, mint a lóverseny után matematikus agyak között vendégeskedő Hunyady Sándor. Kerecsényi Dezső a maga puritán, protestáns, régi magyar, szigorúan tudós izlésű gondolkodásával nagyszerűen össze tudta egyeztetni a legmodernebb irodalom megértését – ez a lelkiismeretes pedagógus nagyszerűen érezte magát a maskarázó bolondosok között; és az avantgárd merészebb írói nagyobb megértést találtak a *Protestáns Szemle* kritikai rovatában, mint esetleg magukat haladónak nevezgető lapokban.

És egy harmadik szmokingváltozat? – A FELLEGJÁRÓK szerzőjéé? A hideg, akartan

merev dendi, XVIII. századi magasságokat elérő gallérjával és tüntető feszeségével: amiben csak az a szép, hogy mögötte egy végtelenül rezdülékeny, hangulatgazdag, lírikusan lélekelemző kedély éli a maga romantikus ábrándvilágát. Egy akadémiai összejövetel után együtt mentünk haza taxival a Benczúr utcából a dendivel: szépek életünkben a lányokkal való taxizások a Lánchídon, ahol nem látnak be a gyalogjárók: de mi az ahhoz képest, ahogy Proustot, önmagunkat, Párizst és akadémista társainkat beszélünk meg az éjjeli szürketaxiban! A rákövetkező világháború után soha ilyen hittel nem fog egyetlen akadémista sem beszélgethetni emberi műveltségről, bár Sótér már akkor is keserű biztonsággal érezte, hogy Nietzsche nemzete mire készül.

Talán épp ezért, a világvégéhangulat nyomása alatt akartunk utazni, utazni mindenáron: a Mikes Akadémia át meg át van szöve tagjainak nagy utazásaival, amelyek ott élnek könyveikben: Szerb Antal az UTAS ÉS HOLDVILÁG-ban életfordító Itália-élményét dolgozta fel (kedvence volt különben is a Rilke-sor: „*ez után meg kell, hogy változzék életed*” – ahogy Füsi József vaskos Cellini-fordításokkal és Boccaccio-kommentárokkal jött haza – Képes Géza meg valahol északon pontosan ott járt, ahol még a madár sem szokott, kiejthetetlen nevű költőik fordításával akadémikus táskájában – Cs. Szabó a DOVERI ÁTKELÉS-ben az örök-izgalmas angolokról írt a többi kontinentális „izgulóhoz” méltó értelemmel – Sótér a mi velencei és firenzei élményeinket varázsolta költészetté és iróniává a FELLEGJÁRÓK-ban – Weöres Sándor ceyloni és indiai emlékeket szőtt tovább mitologizáló képzeletében: madárfejből kiszűrő madárszeme hogy ragyogott, mikor a nagy, zöld kályha mellett egy asszír hősköltevény fordítását adta elő, vagy szanszkrit sorok ritmusát élvezte szenvedélyes ízeleléssel.

Hányféleképpen szavalták műveiket költőtársaink! Jankovich Ferenc a basszusénekes meleg szomorúságával, bölcs jóságával – ha valami magyar lejtés volt, hát akkor ez az. Jékely Zoltán mindig sápadtan, soványan, átlátszóan, mint a papír, rendszerint fejfájásról panaszkodva és teát szörpölgetve, hol gunyorosan, hol meg átszellemülve, mintha legalábbis a Szentleket játszáná egy ütökzatos színdarabban. Devecseri hol Kosztolányit figurázva, hol meg az oktató verseket nagyon is oktató tanítómestert karikírozva, cigányosan rábeszélő kamaszszemmel – no és Horváth Béla? a bolgár balekinákról vagy a spanyol aszkétákról? Kitárt karral, krétafehér arccal és szénfekete szemmel, mint egy mámoros örült komédiás: naiv emberek azt hitték, hogy ripacs, pedig csak azt fejezte ki ezzel, amit Shakespeare mondott el a MACBETH-ben az életről, hogy az nem más, mint egy nyomorult komédiás, aki végigordít egy fél órát a színpadon, és aztán már a kutya sem hallja.

Egyébként Horváth Bélának köszönhetjük tagtársaink egyik legszellemesebben megrajzolt arcképcsarnokát – nem tudom, vajon leírta-e: Egyszer egy „irodalomkedvelő” társaság vendégei voltunk Gresham-palotabeli klubhelyiségükben, és ott tartott felolvasásainkhoz bevezetőt – emlékszem, akkor mondta, hogy Szerb Antal úgy néz ki, mintha csak álmosan pislogatna a szemüvege mögött, pedig akkor találta meg VILÁGIRODALOM-TÖRTÉNET-e számára a legklasszikusabb Goethe-arképet! Kolozsvári Grandpierre éppúgy el tudta titkolni francia pikáns viccek mögé morális és lélekelemző érzékenységet, ahogy Szerb az irodalomtörténeti éleslátását a vastag dioptriák mögé – vagy ahogy Tolnai Gábor, akivel mindig csak bizánci érsek vagy konstantinápolyi pátriárka címen telefonálgattunk kétségbeesett szerepjátszó kedvünkben, Tolnai Gábor is burleszkpatriárkasága mögött Erdély történelmét kutatta fel a legagályosabb tudományos módszerekkel: de ez volt mindnyájunk lényege: a karnevális külső mögött szolid munkával tartani az igazi európai színvonalat.

Ezt csinálta a tízéves Mikes Kelemen Akadémia, és feladata éppolyan időszerű, mint volt tíz évvel ezelőtt: szerencse, hogy tagjai munkakedve éppoly erős, mint ahogy a rá váró feladatok aktuálisak: tovább is dolgozik az értelem elsőbbségeért, éppen a művészi szenvedélyesség érdekében – önbizalma joggal van, hiszen tagjai a legkomolyabb könyveket adták az irodalomnak, nem pedig kódos célkitűzéseket és más efféle selejteit a terméketlen önképzőkörösöknek – kötelez bennünket az is, hogy példaképként kell szolgáljunk azon fiatal írótipus számára, amik magunk is vagyunk, kissé megöregedve ugyan a jubileum napján: és ez az az írótipus, amelyik a lehető legteljesebb európai műveltséget elengedhetetlen feltételnek érzi elemi szenvedélyének művészi kifejezéséhez.

Budapest, 1946. november 18.

Zádor Anna

ARCKÉPVÁZLAT HOFFMANN EDITHRŐL

1888–1945

Kevesen vagyunk már, akik ismertük őt, és személyes kapcsolatban álltunk vele, így nem meglepő, ha neve igen ritkán merül fel. E tekintetben nem szűkebb szakmájára gondolok, hanem a kultúra egészére, hiszen Hoffmann Edith számos más kulturális területtel állt kapcsolatban. Amikor megpróbálom felidézni azt a gazdag és rendkívüli egyéniséget, aki Hoffmann Edith volt, elsősorban nem a tudásra gondolok – ehhez nincs is kompetenciám –, hanem az emberre, erre a rendkívülien gazdag egyéniségre. Ez a felidézés elkerülhetetlenül szubjektív és elfogult lesz, hiszen noha egymástól nagyon eltérő művészettörténeti területen dolgoztunk, egyik mesteremnek, példaképemnek tekintetem.

Edith tizenhat évvel volt idősebb nálam. Ez fiatal korban nemzedéknyi különbséget jelent. Amikor megismertem, már neves tudós volt, és vezető állásban az ország első múzeumában, én meg kezdő és állástalan művészettörténész. Ezek a körülmények, meg az akkori, a maitól merőben eltérő viszony mester és tanítvány között azt eredményezhette volna, hogy áthidalhatatlan távolság, valóságos szakadék tátong kettőnk közt. Hogy ez nem így alakult, teljesen Edith érdeme.

Nem tudom, mikor és hogyan kezdődött ez a barátsággá vált kapcsolat. Talán úgy, hogy ahhoz a szakmai körhöz tartoztam (Hekler Antal, Majovszky Pál stb.), akiket Edith a barátainak tekintett. Elég sűrűn találkozott velük, főleg Majovszkyval, aki gyakran járt nála a múzeumban. Másrészt én is, mint minden valamirevaló diák, jártam a Szépművészeti Múzeum könyvtárába, amihez akkor külön és nem könnyen adott engedély volt szükséges. Nyilván az is elősegítette kapcsolatunkat, hogy alig százlépésnyire laktam Edithről. Ha ő a Buday László utca és Kút utca sarkán álló ház második emeletének nyitott ablakából fűtyült egyet, én azt meghallottam, és siettem hozzá. (Télen meg telefonált.) Mindig Edith nyitott ajtót, noha a család együtt lakott: a

Hoffmann szülők, Edith nővére, Mária, és férje, Rédey Tivadar. Az ilyen „füttyszó” azt jelentette, hogy Edith közölni kíván velem valamit: új könyv, fénykép vagy attribúció adódott, amit meg akart mutatni, talán mert így saját maga előtt is valahogyan megvilágosodott a kérdés. Vagy már beszélt a dologról a múzeumban, és azt akarta továbbvinni. Sajnos részletesen nem emlékszem ezekre a beszélgetésekre, inkább a hangulatuk maradt meg bennem. Edith ilyenkor felszabadult kedvű, otthonos külsejű volt, tornacipőszerű cipőben, agyonmosott, mindig tiszta fehér köpenyben. Nem lehetett rajta olyan régi holmi, hogy ne hatott volna elegánsnak, sőt szépnek: ez lényéhez tartozott. Ezek a kötetlen találkozások nem tartottak soká, fél óra, legfeljebb egy óra volt leggyakrabban, hiszen Edithnek ezek a délutáni órák sok mindenhez szükségesek voltak. Akkoriban a múzeum elég korán reggel indult, és ebédszünet nélkül voltak bent, de két óra után, rendszerint három óra előtt a legtöbben hazamentek. Edith odahaza ebédel, utána lepihent, és valamikor négy óra után következtek a délutáni tennivalók, a velem való olykori találkozások is. Sokat járt színházba (Rédey sznikritikus is volt), sokat volt meghíva, és barátnőivel is délutánonként találkozott.

Hoffmann Edith a „tudós nők” első generációjához tartozott, művészettörténet téren, azt hiszem, Magyarországon az első volt. Ekkor már sok nő szerzett bölcsészkar diplomát, de a legtöbb vagy pártában maradt, vénkisasszony lett, vagy családot alapított, és hátat fordított a tudománynak. Hoffmann Edith ízig-veéig nő volt, elegáns és szép jelenség, magas és karcsú alak, gyors mozgású, kék szemű, szőke hajú. Soha nem keltette magányos nő benyomását, nyilván nem is érezte annak magát. A kapcsolatairól terjedő hírek és anekdoták, azt hiszem, jórészt légből kapottak, soha nem sikerült bármelyiket hitelt érdemlően bizonyítani. Legfontosabb társa és barátja a Szépművészeti Múzeum volt, az emberek közül pedig nővére, Mária, akit mintaképének tekintett, és akivel minden vasárnap – ha az időjárás engedte – bakancsban és hátizsákkal hosszú gyalogutakra indult. Nem hiszem, hogy bárki ennél közelebb kerülhetett volna hozzá, noha igen sok barátja volt. Nemcsak kritikusokkal és műgyűjtőkkel tartott kapcsolatot, hanem a *Nyugat* különböző generációinak tagjaival is, akik szerdánként gyűltek egybe a Hoffmann-lakásban. Babits Mihály és felesége, Török Sophie, Schöpflin Aladárék éppúgy a baráti körhöz tartoztak, mint a fiatalok közül Halász Gábor, Szerb Antal, Péter András vagy Tolnai Gábor. Erről a baráti társaságról tájékoztat minket az a vonzó kis kiadvány: ARNYÉKBÓL SZÓTT LELKEK (Corvina, 1988), amely Hoffmann Edith árnyképeit közli, a kötethez Tolnai Gábor írt hasznos bevezetést, míg a műfajt és ezen belül Edith kis képeit Rózsa György szakavatott utószava ismerteti. Jellemző Edithre, hogy nekem sohasem említette ezeket az árnyképeit, azt hiszem, annyira a *Nyugathoz* tartozónak érezte, hogy nekem ehhez kevés közöm lehetett.

Edithet nagy energia és hihetetlen munkabírás jellemezte. Ez minden téren megmutatkozott. Több mint harmincéves múzeumi állása alatt majd harminc kiállítást rendezett a grafikai osztály anyagából, számos új megállapítását közölve. A szerény külsejű és méretű katalógusokat is többnyire egyedül írta. Ezenkívül húsznál több tanulmánya foglalkozott a grafikai osztály anyagával, és ugyanennyi dolgozat késő középkori és reneszánsz kori kódexeink miniatúráinak művészettörténeti kérdéseivel. Sok más természetű írásán kívül elég nagy számban írt ismeretterjesztő dolgozatokat, mert a vizuális kultúra kérdése mindig foglalkoztatta, és igyekezett ennek oktatását is előmozdítani. Ha figyelembe vesszük, hogy a múzeum „osztályai” ekkor többnyire egy személyből álltak, időnként egy-egy fiatal gyakornok csatlakozott a tapasztalt vezetőhöz, akkor mennyiségileg is szinte döbbenetes teljesítmény.

szettörténész, művész és műgyűjtő ellátogatott egy-egy magyar magángyűjteménybe. Edith révén én is többször részt vehettem ilyen kora délutáni órákra időzített látogatásokon. Többször jártam például a Tigris utcai Fruchter-gyűjteményben, amelynek igen barátságos gazdája mindig szívesen látta az érdeklődőket. Arra is emlékszem, hogy egyszer Farkas István, egyszer Pekáry István volt velünk, olyan művészek tehát, akik a Fruchter-gyűjteményben nem voltak képviselve. Ezeknek a látogatásoknak talán az volt a céljuk, hogy a művészt és esetleges gyűjtőjét összehozzák. Mindez sohasem említődött, az egész megmaradt a műértő-látogatás szintjén, és ebben eltért azoktól a Bajor Gizi által sikerrel szervezett műterem-látogatásoktól, ahol egy előre kiszemelt alkotás sorsolása volt a végcél. Tehát ez esetben a művész anyagi támogatása is szerepet játszott.

Külön kell említenem Edith érdeklődését a XIX. század hazai művészete iránt. Azt hiszem, ebben főleg a magyar művészet nagyobb értékelése, az európai fejlődésbe való beágyazódása volt a fő cél. Elsősorban két olyan művész foglalkoztatta, aki Edith szerint alkalmas volt és elég közismert ahhoz, hogy hatásos példát szolgáltatson. Ez a két művész Barabás Miklós és Szinyei Merse Pál volt. Noha ez a két alkotó erősen eltért egymástól, Edith úgy érezte, hogy sok a közös bennük, sokszor és szívesen beszélt erről a nézetéről. Főleg Barabással foglalkozott sokat és sokszor. Az is érdeme, hogy elsőként tért ki a Barabással foglalkozó kritikai fogadtatásra, és először tett közzé néhány Barabás-levelet. A Barabással való foglalkozás első mélyebb eredménye az a nagyobb tanulmány, amely BARABÁS MIKLÓS címen 1923-ban jelent meg, záróköve pedig a posztumusz megjelent nagyobb kötet. Barabáson kívül nem csupán a nagyobb terjedelmű Szinyei-monográfia bizonyítja a XIX. század nagyjai iránti érdeklődését, hanem az az érdekes tanulmány is, amelyben Ferenczy István Kisfaludy Károly-szobrának eredeti kompozícióját rekonstruálta. E művészről Edith első múzeumbeli főnöke, Meller Simon írt értékes és alapvető monográfiát, lehet, hogy innen eredt Edith érdeklődése, Meller ezt a kérdést nem tárgyalta, és Edith, aki igen sokra tartotta őt, talán az ő munkáját is folytatni kívánta. Azt is hozzáteszem ehhez, hogy ezek olyan alkotók, akikről a megnyugtató igazságot – ha van ilyen – fél század után sem sikerült megtalálni.

Nem emlékszem, kinek az ötlete volt, de egyszerre csak megszületett az az elhatározás, hogy hazai műemlékek megtekintésére indulunk. Ezt dr. Delmár Emil, a neves műgyűjtő és lelkes múzeumbarát tette lehetővé, aki lelkesedett ezért a gondolatért. Az ő kényelmes autója és gyakorlott sofőrje állt rendelkezésünkre. Delmár felkérésére barátja, Csányi Károly műegytemi professzor és az iparművészet gyakorlott szakértője csatlakozott hozzánk. Az útütervet mindig Edith állította össze, ami azért is figyelemre méltó teljesítmény, mert a harmincas évek derekán sem kis, sem nagy műemléki topográfia nem állt rendelkezésre, és a műemlék kérdése nem tartozott Edith szakterületéhez. Ez is tudásának és ismereteinek tág körét bizonyítja. Én ekkorra már befejeztem azt az „országjárást”, amit a klasszicizmus építészeti emlékeinek megismerésére folytattam, és azt hittem, hogy ismerős emlékeket fogunk látni. Nem így történt: társaimat a középkor és a reneszánsz érdekelte, földrajzi tekintetben pedig a Tiszántúl és a Felvidék: tehát számomra is jórészt új területek.

Ezek a többnyire hétvégi, két-három napos utak tanulságosak és igen kedélyesek voltak. Az iparművészeti anyagra mindig Csányi professzor hívta fel a figyelmet, és nem volt olyan elrejtett tárgy, amit ő elő ne teremtett volna. A többi tudnivaló Edith fejében volt. Sajátos módon senki sem fényképezett, sőt Csányi professzor sem rajzolt, noha gyors és briliáns rajzoló volt. Igaz, az utak és a szállások egyaránt igen kényei-

medlenek voltak, lassan kellett haladni, mert még sok volt a lóvontatású jármű, tehát sohasem volt elegendő idő. Mégis ezek a kirándulások mindegyikünknek sok derűs és tanulságos órát szereztek. Az egyre sötétedő politikai égbolt miatt Delmár Emil 1939-ben külföldre távozott, és ezzel a szép utak befejeződtek. Utólag derült ki, hogy nemcsak számunkra voltak hasznosak, hanem az ország műemléki anyaga számára is. Delmár Emil a háború alatt az USA-ban tartózkodott, és ott is sokat tett a hazai múzeumok és műemlékek érdekében. Így a nála lévő sokféle jegyzet segítségével felhívta az illetékesek figyelmét, hol és milyen műemlékek állnak, és ezzel elérte, hogy a bombázások során sokkal kevesebb semmisült meg, mintha ezeket az adatokat nem ismerték volna.

A Hoffmann Edith által összeállított és gépelt (mindent egyedül gépelt) útitervek sillabuszát sikerült megőrizni, és ezt a pár lapot már évekkel ezelőtt átadtam a MTA Művészettörténeti Intézete Adattárának, hogy Edith munkásságának ez a „mellékterméke” megőrződjék.

Mindezek alapján érthető, hogy én csak mint ragyogó és gazdag egyéniségre emlékszem rá. Biztosan voltak olyanok, akik másként vélekedtek róla, bár nem hallottam sok ilyen esetet. A negatív véleményű kortársak sorából jelentősége és szerepe miatt kiemelkedik Gerevich Tibor professzor, akit valamilyen ősi ellenszenv töltött el Edith iránt. Mikor és miért alakult ki ez az ellenszenv, soha nem tudtam rájönni. Gerevich professzor „vörös svábnak” titulálta Edithet, noha soha nem volt vörös, csak liberális. Amikor csak tehetette, nehezítette és gáncsolta útját, és amikor a Szekfü Gyula szerkesztésében megjelent *MI A MAGYAR?*-kotet művészettörténet-tanulmányát írta (1939), Edithet meg sem említette. Edith soha nem beszélt erről – pedig nekem is sok bajom volt a professzorral –, de került minden találkozást vele és körével.

Szándékosan nem tárgyalom, még kevésbé értékelem Hoffmann Edithet mint tudóst. Csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy sokkal több volt, mint valamely tudományterület tudósa. Olyan gazdag egyéniség, annyira otthonos a kultúra szinte minden területén, olyan rendkívüli munkabírással rendelkezett, hogy ezt a teljességet ritkán találja meg az ember. Kiegyensúlyozott és derűs egyéniség volt, igen egészségesnek tűnt. Biztos voltak letörései, csalódásai, de ezekről nekem sohasem beszélt, noha több ilyen „zökkenőről” én is hallottam. Öntudata, szilárd fölénye és nyugalma átsegítette a kisebb-nagyobb fricskákon. Csak egyszer mutatkozott előttem is feldúltan és szinte szenvedőn: amikor Németh László *KISEBBSÉGBEN* című munkája megjelent (1939). Minthogy sokan mások – így főnököm, Schöpflin Aladár is – hasonló szenvedélyességgel reagáltak, nem csodálkoztam Edith felindultságán. Nem tudom, hogyan intézte ezt el az íróval, aki baráti köréhez tartozott, de bizonyos, hogy sem ő, sem Schöpflin nem voltak többé olyan meghitt barátai Németh Lászlónak, mint azelőtt.

A német megszállás és mindaz, ami ezzel járt, nagyon izgatta Edithet. De ha ezekben a számomra különösen nehéz hetekben hozzá fordultam segítségért és tanácsért, mindig változatlan kedvességgel és segítőkészen fogadott. Amikor pedig családommal együtt „csillagos ház”-ba zsúfolódtam, ahol szinte bezárva töltöttük ezt a minden tekintetben forró nyarat, Edith és nővére kétszer is felkeresett minket. Most egy teljesen megváltozott Edithtel találkoztam, és nem csupán azért, mert feszélyezte az a helyzet, amiben minket talált: egyébként is tele volt szorongással és idegességgel, meg is említette ennek okát. A Pest környékén dolgozó munkaszolgálatosok közül azok, akik baráti köréhez tartoztak, így Halász Gábor és társai, kimenőjükkor nem saját lakásukba mentek, hanem Hoffmannékhoz: ott pihentek, étkeztek, tisztálkodtak. Ezt a ház-

beliek közül többen észrevették, és feljelentéssel fenyegették meg Edithet, aki érhetően félt ettől. Azt is meg kell említenem, hogy Edith és Mária voltak az egyetlen látogatók, akik nem „csillagos ház”-ból jöttek. Természetesen gondoltam arra, hogy életveszély vár rám, és el fogok pusztulni. Másként történt. Mielőtt még visszaköltözhettem volna Edith szomszédságába, 1945 márciusában tragikus baleset áldozata lett. A tudós talán pótolható, az ember és a barát soha.

Fabó Kinga

A FÜL

Mintha egy szentélyhez járulnának, úgy
jönnek, jönnek a füleimhez. Még jó,
hogy szép nagy füleim vannak.
Mélyek, öblösek.
Jönnek a csípő- és kebelméretek.

Jön a magányos. Neki a férjem kell.
Jön a családanya. Ő férjezett, frigid.
Ha éppen nem jön, nyelveket
tanul, meg utazik.
A leszbikus? Ő el se jön. Pedig őt

elcsábítanám. Jobb híján a fülem
hegyezné önmagát. (Jó nagy.)
Nőies nőt elvből nem hívok meg.
Férfiakat sem. Hozzájuk
én megyek.

De nekik is csak a füleim kellenek.
És a szájak? Be nem állnak.
És a fülem? A fülem, az néma.
Csak a fülbevalómat cserélem néha.
A fülemet, azt nem hagyom.

Kuczi Tibor–Vajda Ágnes

PRIVATIZÁCIÓ ÉS MÁSODIK GAZDASÁG

Privatizáción a sajtó mindennapi szóhasználatában leginkább az állami vagyon magánkézbe adását értik. E szónak ugyanakkor létezik általánosabb jelentése is: az állammal szemben a magántulajdon térhódítását jelöli; a gazdaság priváttá válásának részint irányított, részint spontán folyamatát.¹ Ez utóbbi értelmezéshez kapcsolódva tesszük fel kérdésünket: támaszkodhat-e valamilyen előzményre nálunk a privatizáció, vagy az állami tulajdon nemrég elkezdődött magánkézbe adása jelenti e folyamat tulajdonképpeni kezdőpontját?

A kérdés (ha nem is ebben a formában) régről ismerősünk, a rá adott egyértelműen igenlő választ pedig elsősorban Szelényi nevével társíthatjuk: az elmúlt húsz-harminc évben a lakosság bizonyos része folyamatos erőfeszítéseket tett a javak magánkézbe (vissza-) vételére s ezeknek az államiétól eltérő logika szerinti kiaknázására.

A mi válaszunk szintén igenlő lesz, bár eléggé bizonytalan, alkalmanként egy nemmel is felérő.

Az elmúlt évtizedekben kétségtelenül a második gazdaság volt úgyszólván az egyetlen erőforrása annak a reménynek, hogy az állam nem képes minden életesélyt ellenőrzése alá vonni, hogy van kiharcolt tere és lehetősége az önálló cselekvésnek. Jó volt tudni, hogy a redisztributív gazdaság mellett, a hatalom akarata ellenére, létezik egy *második*, amelynek a kalkuláció, a körülményekhez való racionális alkalmazkodás a vezérlő elve.

Most viszont, hogy a magántulajdon elvének megvalósulása közakarattá, a privatizáció pedig állami programmá vált, másként tekintünk a második gazdaságra. Elvezítette a szembenállás pátoaszát, sőt létezése egyértelműségét is. (Tényleg: van még egyáltalán?) A tervgazdaságban volt jelentése, vajon a piacgazdaságban is értelmezhető?

Mit örökölhet a most formálódó piacgazdaság a hajdanvolt (?) második gazdaságból? A kérdésre nincs egyértelmű válasz. Nem tudjuk még, hogy valóban létrejön-e nálunk is a modern piac, vagy pedig fennmaradnak azok a személyközi viszonyok, amelyek a javak csereforgalmát kiváltságokhoz, korrupcióhoz, monopóliumokhoz kötik, s közben mindössze a legitimáció erőforrása változik meg: a politikaiakat a tulajdoni kiváltságok váltják fel. Kérdésünkre a választ az elkövetkező évek társadalmi történései adják majd meg. Annyi azonban bizonyos, hogy a kereslet-kínálat szabályozta piac a második gazdaság szereplőinek más készségeire tart igényt, mint a monopóliumokon nyugvó. Egyik esetben az ökonómiai racionalitás lehet előnyös, a másikban a gazdasági előnyök és hátrányok politikai aritmetikája.

Bárhogy alakuljanak is a dolgok, érdemes számba venni, mi az, ami a második gazdaságból hatást gyakorolhat jelenünkre? Mit öröklünk innen, örökségünknek ebből a semmiképpen sem átkos szegmenséből?

Először: a második gazdaság „személyi állományát”; a már korábban is vállalkozók, mezőgazdasági kistermelők egy része ma is a magángazdaságban keresi boldogulását. Rajtuk keresztül a feleségek, segítő családtagok népes tábora érintkezik e szférával.

Másodsor: sokat panasztolt tőkehiány közepette: tőkét. Egyetlen példát említve: a hetvenes-nyolcvanas években falvaink jelentős hányada átformálódott. A családi házakkal egy időben százezrével épültek műhelyek, csűrök, ólak, készültek rotációs kapák, traktorok, keltetők. A városi lakásokhoz tartozó garázsokban, alagsorokban, pincékben, erkélyeken megszámlálhatatlan mennyiségű apró boltot, tenyérnyi műhelyt rendeztek be.

És végül harmadszor: átmentődtek a két háború közötti időszakból bizonyos gazdálkodói, vállalkozói magatartások, illetve a régiék átalakultak, újjászerveződtek a második gazdaság ismert működési körülményei között. Ily módon ma „rendelkezésre áll” a magántulajdonos gazdasági viselkedésformáknak egy meghatározott repertoárja.

Vegyuk szemügyre a fentieket először két, korábban sikeresnek ítélt ágazatban, a mezőgazdasági kistermelésben és a magáneros lakásépítésben.

Mezőgazdasági kistermelés

A második gazdaságnak ez a legterjedelmesebb része: Magyarországon 3,8 millió háztartás és 1,5 millió kisgazdaság van. Az e tevékenységben való részvétel arányairól, illetve a résztvevők összetételéről az időmérleg-felvételekből tájékozódhatunk. Eszerint például a felnőtt lakosság bő harmada dolgozott legalább évi egy napot a kistermelésben. Ez az arány stabilan, a kialakult és megrögződött népszokásokhoz hasonlóan ismétlődött évről évre (az 1977-es és az 1987-es adatok között egyszázaléknyi az eltérés). Az ismétlődés ugyanakkor jelentős változást is takar: a férfiak és nők aránya az elmúlt évtizedben megfordult. Míg jó tíz évvel ezelőtt a nők játszottak domináns szerepet a mezőgazdasági kistermelésben, addig ma a férfiak. (1987-ben a férfiak negyven százaléka kapcsolódott be a „háztájiba”.⁴ Ez nem pusztán alkalmi, a betakarítás szüksége diktálta találkozás, hiszen nincsenek sokkal többen a nyári csúcsidőszakban sem, mint „apályosabb” időkben!) A férfiak tömegesebb, a nőket háttérbe szorító részvétele a kistermelésben a jövedelemszerzési lehetőségek javulását jelzi.

A kisgazdaságokban dolgozók „törzskarát” azok adják, akik főmunkaidős munkájuk révén egyébként is a mezőgazdasághoz kötődnek. Ennek megfelelően elsősorban a községi lakosok kapcsolódnak ide, s főként az idősebb korosztályok.

Adva van tehát egy „mag”, amely főleg idősebb falusiakból áll, de mellettük viszonylag nagy a városiak és/vagy a fiatalabbak hányada, akik akár rendszeresen, akár alkalmi bekapcsolódásaik révén a mezőgazdaságból kiegészítő jövedelemre tesznek szert. A magas részvételi arány jórészt abból adódik, hogy a kistermelés technikai színvonala meglehetősen alacsony: a gazdálkodás hagyományos eszközökre, zömmel az élőmunka felhasználására alapozódik. Az a viszonylagos élelmiszerbőség, ami közelmúltunkat jellemezte, tömérdek kétkezi munka eredménye. A fontosabb élelmiszerek fogyasztásában (hús, tej) megközelítettük az európai átlagot, de jórészt azon az áron, hogy alacsony színvonalú mezőgazdasági technika konzerválódott.

A hatvanas évek második felétől a magyar mezőgazdaság kettévált. A nagyüzemekben modernizálódott a gazdaság: viszonylag gyors ütemű gépesítés zajlott le, a termelésben a családi alapú munkakapcsolatokat modernnek tekintett szervezeti formák váltották fel, a tradicionális, átfogó paraszti ismereteket – legalábbis a vezető posztokon – specializált mérnöki tudás szorította ki. (Tekintsünk most el e folyamat gazdasági, társadalmi költségeitől.) A mezőgazdasági kistermelés viszont részben éppen azért őrizte meg életképességét, hogy a gazdálkodók nagy része megtartotta, használta a

hagyományos eszközöket, épületeket is; a tudás – legalábbis, ami közvetlenül a gazdálkodás „technikai” részét illeti – a tradicionális paraszti ismerethorizonton belül maradt. A munka szervezése, elosztása is természetes módon támaszkodott a készen talált formákra. A kistermelők jelentős része keveset ruházott be a gazdaságba; az épületek, felszerelések a hatvan-nyolcvan évvel ezelőtti gazdaságok technikai színvonalát tükrözték. A gazdálkodás „ötletét” nemegyszer a már meglévő, esetleg évtizede használaton kívüli telephelyek adták: a nagyszülőktől, szülőktől örökölt ólak, istállók. A kisüzemek tizedrésze szakított egyértelműen a tradíciókkal, s törekedett arra, hogy modern vállalkozássá váljék.⁹

A mezőgazdasági kistermelés tehát a modernizáció alá volt leszorítva-szorulva, ugyanakkor éppen tradicionalitása jelentette az erőforrását is. Annak köszönhetőe létét, alkalmazkodóképességét, hogy gyakran hiányzott a gazdasági kalkuláció (a munkaráfordítást senki sem tartotta számon); a hagyományos családi szervezetre támaszkodhatott (a nőekkel például néha teljes egészében a család (fő) rendelkezett: ha a kisgazdaság érdekei úgy kívánták, feladták munkahelyüket, s egy tradicionális nőszerephez tértek vissza); a családtagok fogyasztása nem emancipálódott, s nem egy esetben teljes egészében alárendelődött a termelés szükségleteinek, azaz a háztartás és a gazdaság nem vált el egymástól; alkalmanként vagy rendszeresen gyermekmunkát is igénybe vettek (ami persze nem tévesztendő össze az iparosodó társadalmakban tapasztalható gyermekmunkával, mivel esetünkben a kiskorúakat teljes mértékben a család szervezetén belül foglalkoztatták, s bért sem fizettek nekik).

Az érdekvérvényesítés archaikus formái (a színlelt lojalitástól a dolgok „csendes elszabotálásáig”) szintén hozzájárultak a kisüzemek működőképességének fenntartásához: a szeszélyesen változó s nemegyszer a hivatalnok kedélyén is múló beszerzési, felvásárlási körülményekhez való eredményes alkalmazkodás feltétele például a kisebb családok, igaztalanságok elnézése, illetve „vizontcsalásokkal” történő kompenzálása volt. A kollektív érdekvérvényesítést a kis, alapvetően aszimmetrikus megegyezések sokasága helyettesítette.

A kistermelés persze nem volt tisztán tradicionális. A sarkított szembeállítással inkább arra törekedtünk, hogy egy kétségkívül meglévő oppozíció tényét világossá tegyük. A valóságban a gazdálkodás – tárgyi és magatartásbeli mozzanatai egyaránt – az első és a második gazdaság lehetőségeinek sajátos összeszővődésén nyugodtak.

Az elmúlt évtizedekben a hiánygazdasághoz való alkalmazkodásnak nagyon változatos formái jöttek létre. Így például a hetvenes-nyolcvanas években a kisgazdaságok szinte mindegyikébe került valamilyen gép. Ezrével készültek a falusi lakatosműhelyekben, színekben a rotációs kapák, kistraktorok (vagy ahogy nyelvünk nagy megjelenítő erővel nevezte: *csotrogányok*), sőt ezeknek számtalan helyi változata is kialakult. Valóságos folklorizáció ment végbe; bizonyos falvakban a traktorok készítésénél olyan speciális, csak arra a vidékre jellemző műszaki megoldások alakultak ki, amelyeknél a környék üzemeiből „elhozható” alkatrészekkel is számoltak. Akadt ember, aki ezeket folyamatosan szállította, és volt mester, aki némi bütyköléssel átalakította a kívánt célra. Egy-egy vidék csotrogánya a kistermelők kiharcolt-kiügyeskedett lehetőségeinek, leleményének igazi múzeuma.

Kétségkívül sok olyasmi született meg és halmozódott fel tehát az elmúlt évtizedekben, ami a vállalkozások tárgyi, magatartásbeli megújulásának irányába mutatott. A kollektív találékonyság, innovációs készség a tradicionalitás és a modernizáció erőterében alakult, itt nyerte el azt a változatos formavilágát, amellyel most a privatizáció-

nak is számolnia kell. Nem tudni, hogy piaci körülmények között e féltradicionális, félmóderen világ mennyire lesz majd működőképes. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a kistermelés tradicionális oldala továbbra is komoly erőforrás lesz, hiszen a jövőben a nagyüzemi szervezetek helyett a család kerül a gazdálkodás centrumába, sőt bizonyos termelési ágak esetében éppen a nagyüzemek által elpusztított hagyomány újraélesztése számít gazdaságilag racionális lépésnek (ez a helyzet például a történelmi borvidékeken).

A családi munkaszervezet nemcsak az élelmiszer-termelésben bizonyult „eredményesnek”, de a falvak, kisvárosok arculatának átalakításában is. A kistermelésben felhalmozott jövedelmek jó része lakásokban tárgyiasult.

Lakásépítés, ingatlanhasznosítás

A magántulajdonú lakások aránya töretlenül emelkedett az elmúlt évtizedekben, aminek – mint ismeretes – egyik legfontosabb forrása a magánérs építkezés volt. Az 1970–1980-as évekre vonatkozó adatok szerint a szűkülő volumenű lakásépítésen belül a magánérs forma lényegesen kisebb utemben csökkent, mint az állami. A hetvenes évek első felében az összes építés kétharmadát tették ki a magánérsök, 1989-re ez kilencven százalék fölé emelkedett – 1990-tól pedig az állami lakásépítés gyakorlatilag megszűnt.⁴ (Igaz, a magánérs építkezéseket is visszavetette a válság.)

Számításaink szerint 1987-ben a lakosság 432 millió órát fordított lakásépítésre és -felújításra (kétharmad-egy harmad arányban), s ezt főmunkaidején kívül tette. Ez az összes építőipari munkaóra nyolcvanhárom százaléka. Becslések szerint mintegy kilencszáz ezer ember foglalkozott évente lakásépítéssel és karbantartással. Mindez azt jelenti, hogy a második gazdaságban tízszor annyi ember ötször annyi időt fordított építkezésre, mint az állami építőiparban.⁵

A legkülönbözőbb foglalkozásúak kapcsolódnak be a magánérs építkezésekbe, csakúgy, mint a mezőgazdasági kistermelésbe, bár van egy lényeges különbség is. A kisgazdaságok tulajdonosainak magvát a kevésbé tehető, idősebb, egyébként is a mezőgazdaságban dolgozó kétkezi teszik ki. Az építkezésben való részvétel viszont általában véve nem köthető egyértelműen a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyhez; a falusi középvezetők vagy iskolaigazgatók éppúgy tevékenyen részt vesznek családi házuk kivitelezésében, mint a segéd munkások. A hiánygazdaság természetéből adódóan persze az építőiparhoz kapcsolódó foglalkozásúak szaktudásuk, kapcsolataik és „beszerzési” lehetőségeik miatt helyzeti előnyben vannak.

Bár megbízható adataink nincsenek a különböző minőségű lakásokban lakó családok társadalmi összetételéről, annyi azonban a hozzáférhető információk alapján is megállapítható, hogy a családok jövedelme és lakásuk minősége többé-kevésbé független egymástól.

A mezőgazdaságban és a lakásépítések terén az elmúlt évtizedekben történtek sok rokon vonást mutatnak. Az előbbi területhez hasonlóan az utóbbiban is hasadás történt. Az állami építőipar modernizálódott; itthon korszerűnek számító technológiák, munkaszervezeti formák jöttek létre. Az épületek kivitelezéséhez hagyományosan szükséges hozzáértést (három-négyféle mesterséget) egy sor specializált szakértelem (harminc-negyven szakma) váltotta fel. A magánérs lakásépítés viszont a felhasznált anyagokat, gépeket, munkaszervezeti formákat tekintve tradicionálisabb maradt. A kaláka, a munka- és szívességcsere ezek az archaikus intézménye volt például a legelterjedtebb formája a munkaerő biztosításának.⁶

Ugyanakkor ismeretes, hogy az állami építőipar kis alapterületű, zsúfolt, uniformizált lakásokat kényszerített a lakni vágyókra, az önerős lakásépítési formában viszont tágas, gyakran többszintes házak épültek. Az a paradox helyzet alakult ki tehát, hogy lakásállományunk modernebb részét, e század utolsó harmada kívánalmainak inkább megfelelő otthonokat azok a modernizáció alá szorított önerős építkezések termeltek ki, amelyeknek a tradicionalitás volt az egyik legkomolyabb erőforrásuk. Ugyanaz történt tehát itt is, mint a mezőgazdaságban: a minőségibb szükségletek kielégítését a magángazdálkodás tette lehetővé, noha a benne részt vevők az anyagellátást, az alkalmazott technika színvonalát, a hitelekhez való hozzájutást tekintve lényegesen hátrányosabb helyzetben voltak, mint az állami, szövetkezeti egységek; kényelmes lakáshoz, friss gyümölcsökhöz, primőrhez a lakosság a második gazdaság jóvoltából juthatott.

Már az imént mondtak is sejtetik, hogy a tradicionalitás és a modernitás fogalmának jelentése a lakásépítést illetően még viszonylagosabb, mint a kistermelés esetében. Valójában a magánönerős lakásépítés is az első és a második gazdaságban adódó lehetőségek sajátos összeszövődése. Ennek belátásában egy-két példa segítségünkre lehet.

A Hajdúságban például a rokonok kisebb-nagyobb köre kerekedett fel, hogy az építkezéshez szükséges faanyagot biztosítsák. A cél egy hegyvidéki erdőgazdaság volt. Pár napot ott töltöttek, s ha kivágták a kívánt mennyiségű fát (amit szinte fillérékért vásároltak meg), akkor jöhetett az ugyancsak nagyon olcsó hazaszállíttatás. Ez utóbbiból egyébként a tsz vette ki a részét: rendkívüli alkalmakkor (költözés, építkezés) legális lehetőséget adott a tagoknak a kedvezményes járműhasználatra.

A hiánygazdaság mostoha körülményeihez való kollektív alkalmazkodás jó példája az is, hogy a falvakban „beszerzési térképek” alakultak ki; aki építkezni kezdett, annak nem kellett fáradságosan végigpróbálgatnia az összes számba jöhető helyet, ha téglához, kavicsához, cementhez, épületfához, kádhoz stb. akart hozzájutni, hanem ráhatározhatott a közösség ez irányú – mindig naprakész – ismereteire. A kollektív ismeretek magukban foglalták a legelőnyösebb beszerzési útvonalakat, s ezekről részletesebb információk is rendelkezésre álltak, beleértve olyanokat is, hogy hol, mihez, milyen áron lehet hozzájutni; kihez kell fordulni, kit, miként kell megvesztegetni; adott helyen melyek a legelőnyösebb szállítási lehetőségek (persze itt is figyelemmel a legális és a nem legális megoldásokra).

E két kiragadott példa talán érzékeltette, hogy a „szocialista körülményekhez” való alkalmazkodás az egyéni és a kollektív készségek színes, sokrétű formáit teremtette meg. Az önerős építkezők tőketeremtő ereje abban volt, hogy sikeresen tudták ötvözni a hagyományos családi, rokonsági szervezet energiáit, az individuális alkalmazkodóképességet („a jég hátán is megélni” mentalitását) és az első gazdaság rossz működéséből (laza ellenőrzés, lógási lehetőség) következő, ez esetben hasznosnak bizonyuló előnyöket.

Az első és a második gazdaság, illetve a tradicionalitás és a modernitás előnyeinek valamilyen kombinálására viszonylag széles társadalmi csoportoknak volt alkalmuk; az időseket és a nagyon szegényeket leszámítva minden réteg törekedett lakáshelyzetének javítására. A hetvenes évek növekvő jövedelemszerzési lehetőségei természetes módon hatottak a lakások színvonalának emelésére, ugyanakkor a vagyonszerzésnek is a házépítés volt a legkézenfekvőbb módja.

A ház, a hozzá tartozó kerttel és melléképületekkel a családnak bizonyos fokú egzisztenciális függetlenséget nyújtott; biztosította az önellátást, illetve a boldoguláshoz

szükséges „tartalék” lehetőségét is jelentette. Kedvezőbb vagy éppenséggel kényszerű körülmények esetén vállalkozó tevékenységnek is otthont adhatott. Baranyában például a munkanélküliséggel fenyegetett bányászok közül sokan, akiknek erre alkalmas pincéjük volt, gombatermesztéshez fogtak.

A lakóházak és melléképületeik, kertjeik valódi jelentőségét (azt, hogy mekkora gazdasági potenciált jelentenek, milyen mértékben vonhatók be a vállalkozásba) adatszerűen értékelni egyelőre nemigen lehet.

Kevés az információnk a lakásingatlanok nem lakáscélú hasznosításáról is, legfeljebb más adatokból következtethetünk erre. Az egyik forrást a láthatatlan jövedelmekre vonatkozó becslések jelenthetik; ezek szerint 1985-ben a 136–156 milliárd forintra tehető jövedelmeknek mintegy harmada származott ingatlanforgalomból, illetve bérbeadásból.⁷ A másik forrás a magánszemélyek 1988-as és 1989-es jövedelemadó-bevallása. 4,708 millió magánszemély nyújtott be adóbevallást, akik közül ingatlanok értékesítéséből származó jövedelme 7536, illetve 7106, bérbeadásból származó jövedelme pedig 82 082, illetve 89 348 adózónak volt.⁸

Az ingatlanforgalom növekvő gazdasági jelentőségét a mindennapi tapasztalatok is alátámasztják. Az apróhirdetéseket böngészve az a benyomásunk, hogy az utóbbi egy-két évben intenzívebbé vált a lakóingatlanok gazdasági hasznosítására irányuló forgalom; sokan kínálják lakásukat irodának, üzletnek, rendelőnek, aminek alapján azt a sejtést fogalmazhatjuk meg, hogy a lakásvagyon egy része átalakult vagy átalakulóban van termelő ingatlanná. A hajdani második gazdaság szereplői tehát tudva-tudatlanul „rendszer váltásra” spekuláltak.

A mezőgazdasági kistermelés és az önerős lakásépítés, -hasznosítás közös sajátossága, hogy alapvetően családi keretek között szerveződnek, s átmenetet jelentenek a háztartás és a tulajdonképpeni vállalkozás között. A múlt kedvezőtlen gazdaságpolitikai körülményei hatására visszahúzódtak az önellátás csigaházába. Viszont ha jobb lehetőségek kínálkoztak, vagy épp ellenkezőleg, ha a munkanélküliség miatt nem volt (itt talán indokoltabb a jelen idő használata: nincs) egyéb módja a jövedelemszerzésnek, akkor a vállalkozás alapjait képezték-képezhetik. A ház és a kert, a gazdasági épületek alkalmanként a család pluszjövedelmének a „befogadására”, tartalékolására: teaurálásra, esetenként pedig e jövedelmek megtermelésére szolgáltak.

A következőkben a második gazdaságnak azokat a formáit tekintjük át, amelyek közelebb állnak a tulajdonképpeni vállalkozáshoz.

Kisipar, kiskereskedelem, társas vállalkozások

A vállalkozók (önállóak, gazdasági társaságok tagjai) száma a KSH adatai szerint 1990-ben több mint kétszázharmincezer fő volt, és ők adták az aktív keresők 5,3 százalékát.⁹ Más statisztikák alapján számuk az előbbi kétszerese.¹⁰ Akárhogy vesszük is, részarányuk nem túl magas, bár a szocializmus története során a magánszektor sohasem érte el ezt a szintet. A mélypont talán 1960 volt, amikor a kisipar és a magánkereskedelem együttesen a keresők 2,5 százalékát foglalkoztatta. A hetvenes évek második felében volt némi javulás: nőtt a termék-előállítás iránti igény (igaz, a kisiparosok még akkor-tájt is csak szolgáltatási tevékenységre kaptak engedélyt, de a korlátozó rendelkezéseket a második gazdaságban szokásos leleménnyel a legtöbben sikeresen kijátsozták).

A magánszektor alakulásában az 1980-as évek elején életbe lépett kormányzati intézkedéssorozat hozott döntő fordulatot. A kisipar és kiskereskedelem mellett új vál-

lalkozási formák jöttek létre, nőtt e szféra létszáma, megváltozott a társadalmi összetétele, továbbá az itt folyó tevékenységek köre bővült és változatosabb lett. A hatvanas-hetvenes évek alapvetően tradicionális jellegű magánszektorát felváltotta egy modernebb; a vállalkozások ettől fogva korszerűbb szervezeti-jogi keretek között működtek, ide is beáramlottak az iskolázottak stb. A privatizáció egyik forrása az ily módon megújult magánszektor.

1988 a magánvállalkozások történetének újabb fordulópontja; 1990 szeptemberében már több mint tizenhatezer jogi személyiségű gazdasági társaság létezett, túlnyomó többségük korlátolt felelősségű társaságként.

Az önálló folyamatos számbeli növekedésének eredményeként létszámuk 1990-re megközelítette a félmilliót. A gyarapodás mértéke jelzi, hogy a vállalkozás 1982-től az ígéret – bár valójában nem túl nagy – földjévé vált. A gmk-k, PJT-k, új módon szerveződő-működő kissovetkezetek és szakcsoportok gyors szaporodása addig szokatlan távlatokat sejtetett. Mozgásba lendült a kisipar is, „személyi állománya” jószerével kicserélődött az utóbbi esztendőben. Nagy kapcsolati tőkével, szakmai tapasztalattal rendelkező, iskolázott emberek lettek a korábban még (talán általuk is) enyhén lenézett műhelyek, kis boltok tulajdonosai. A hetvenes években az iparoskodó mérnök kuriózum; egy ilyen különködőnek számítót döntést legfeljebb személyes kényszerek magyarázhattak. Tíz évvel később viszont az ambiciózus: önmegvalósító (és mellesleg meggazdagodni akaró) mérnök már egyáltalán nem Don Quijote-i figura. Persze nemcsak diplomások próbáltak szerencsét a magánszférában, hanem – s ők a többség – az érettségizettek és a szakmunkások is. Az iskolázatlanoknak viszont nem túl nagy az esélyük a vállalkozásokba való bekapcsolódásra, arányuk a magánszférában jóval alacsonyabb, mint az államban.¹¹

A magánszféra vonzerejének növekedését mutatja, hogy a hátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok tagjai fokozatosan kiszorultak innen. A nők, a kedvezőtlen helyzetű életkori csoportok (a fiatalok és idősek), a munkamegosztás alacsonyabb régiókban lévők és az iskolázatlanok kimaradtak az esélyek újraelosztásának-módosításának abból a folyamatából, amelyet társadalmunkba a nyolcvanas évek vállalkozásai hoztak.¹²

Kutatásunk szerint nemcsak a nők és az iskolázatlanok, hanem a kevésbé jómódúak sem reménykedhetnek abban, hogy a vállalkozás révén teremthetik meg egzisztenciájukat. Az önállóságot túlnyomórészt azok választják, akiknek házuk, berendezett lakásuk, autójuk van. Olyan alig akad, aki alapvető anyagi gondjainak megoldását éppen a vállalkozás kalandjától remélné.

Akik tehát a nyolcvanas években váltak önállóvá, azoknak az átlagnál amúgy is kedvezőbbek voltak a kilátásai a boldogulásra. Állításunkat meg is fordíthatjuk: az önálló szféra erejét mutatja, hogy éppen azok mentek oda, akiknek a „boldogulástökéjük”: az életlehetőségek közötti választási képességük egyébként is jelentékeny volt.

Semmi kétség, az önálló szféra presztízse tíz év óta többé-kevésbé folyamatosan nő. Más adatok is azt mutatják, hogy a magánvállalkozás tekintélyt parancsolóvá komolyodott; már a puszta gondolatával sem játszhat ki-ki egyformán. Egy nemrégiben végzett kutatás eredményei szerint a vállalkozóvá válás lehetőségét a városi lakosok negyede tartotta önmaga számára reálisnak, közöttük is – jellemző módon – közel kétharmad részben a férfiak. Az önállóság gondolatának az elfogadását (a vállalkozókhöz hasonlóan, ha nem is olyan szigorúan) döntően az iskolai végzettség, anyagi helyzet befolyásolta.¹³

Röviden: az önállóvá válással kapcsolatos helyzetértelmezéseket, vágyakat a társadalmi helyzet majdnem olyan szigorúan megköti, mint e lehetőség tényleges valóra váltását.

Egyébként a vállalkozás növekvő lakossági elismerésére utalnak azok az eredmények is, amelyek az imént említett vizsgálat 1990-ben történt megismétléséből származnak: ekkor már a megkérdezettek negyvennégy százaléka vélekedett úgy, hogy szívesen lenne vállalkozó. Nagyjából ugyanennyien tartották kívánatosnak a magántulajdon túlsúlyát, egyharmad részük viszont az állami tulajdon dominanciája mellett voksolt. A többiek nem tudtak dönteni.¹⁴

Végül az önállók tekintélyének növekedését a presztízsvizsgálatok is jelzik. 1983 és 1988 között az államigazgatási és párthierarchia felső régióiban dolgozók tekintélye csökkent, a gazdasági élet önálló szereplőié viszont gyarapodott.¹⁵ A presztízsnövekedést mutató adatokból persze nem kell elhamarkodott következtetést levonni. Ez még nem jelenti a vállalkozás egyértelmű lakossági elismerését. Így például a kisiparosok, kiskereskedők (az értelmiségiek és vezetők után) a presztízsskála harmadik helyére kerültek a pénzük, viszont csak a hatodik helyre társadalmi hasznosságuk alapján. (Egyebek között a szakmunkások, mezőgazdasági önállók mögé!) Mindez arra figyelmeztet, hogy a lakosság nem a tulajdonképpeni vállalkozói munkát (a szervező- és újítóképességet, a kockázatvállalást, a piaci versenyben való helytállást stb.) tekinti presztízst adónak, hanem csak ennek egyik következményét, a magas jövedelmet.

Az önállóság vonzerejének növeléséhez nem minden vállalkozói csoport járult hozzá egyformán. A magánszféra erőteljesen tagolt.

Egy részük tradicionális jellegű. Az ide tartozók jó évtizede vezetik kis boltjukat, műhelyüket; nem céljuk a terjeszkedés, nem akarnak nagyvállalkozóvá válni (harmadrészüket tervez valamilyen bővítést), viszont az önállóságukhoz körmük szakadtáig ragaszkodnak; a családnak (szomszédsági kapcsolatoknak) megkülönböztetett helye van a vállalkozásban. A csoport társadalmi profilja is jól megrajzolható: főként idősebbek és alacsonyabb iskolai végzettségűek.

A kisiparosok, kiskereskedők csoportjában rapid változások zajlottak az eltelt évtizedben. Az utóbbi időben az ide tartozóknak évente a harmada cserélődött ki, így az imént jellemzett tradicionális vállalkozók létszáma erősen fogyott, s megjelentek mellettük a fiatalabb (szakmai tapasztalataikat az állami vállalatoknál szerzett) önállók. Ebben a körben inkább az érettségi a tipikus. A jövő dönti el, hogy a hagyományos szolgáltató szférába tagozódnak-e be, vagy pedig nagyvállalkozókká avanzsálnak (mindenesetre jellemző, hogy negyvenegy százalékuik növekedni akar).

(A „kiskereskedőknek” egészen új csapata is megjelent az elmúlt egy-két évben: az utcai árusok sokasága. Róluk nem sokat tudni, pedig nem hagyhatók számítások kívül, ha a privatizációról gondolkodunk.)

A magánszféra másik nagy csoportját azok alkotják, akik mintegy véletlenül sodródtak a vállalkozásba. Főként a társas vállalkozások tagjai ők; annyit várnak a „bolttól”, hogy jól fizessen, és ha ez nem teljesül, új munkalehetőség (nem okvedenül vállalkozás) után néznek. Társadalmi összetételük erősen hasonlít a városi munkavállalókéra (persze az alacsony iskolai végzettség itt sem kelendő). A következő néhány év történései ezt a csoportot alaposan átformálhatják. Kis részük talán valódi vállalkozó lesz, többségük viszont valószínűleg alkalmazottá válik.

Végül van egy olyan csoport, amelyben az „igaziak” vannak (kisszövetkezetek elnökei, gmk-k, szakcsoportok vezetői, újabban a kft.-k ügyvezetői); az ő gazdasági ma-

gatartásuk felel meg leginkább azoknak az elképzeléseknek, amelyek a piacgazdaságban való helyes viselkedés szabályairól a köztudatban kialakultak: dinamikusak, racionálisak, céljuk a növekedés.¹⁶ Ők képezik a leendő közép- és nagyburzsoázia magját. Egyébként, mint várható, iskolázottak, negyven-ötven százalékuk diplomás, olyan emberek, akik már „sokra vitték”, mielőtt belekezdtek a vállalkozásba. Pályafutásuk sok tekintetben hasonlít a mostanság „hatalomátmentőnek” nevezett menedzserekéhez. Saját korábbi szövetkezetüket, szakcsoportjukat alakították át vállalkozássá (persze jócskán vannak kivételek: sok kisszövetkezet nemrégiben *indult*, nem pedig átalakult), felhasználták korábban kiépült tekintélyes kapcsolattörkéjüket. Nem ritkák a jól kiépített külföldi nexusok sem; erre utal például, hogy 1986 és 88 között („világútlel” még nem volt!) a kisszövetkezeti vezetők ötöde évente többször is járt Nyugaton, míg a kisiparosoknak, kiskereskedőknek a tizede sem. Hasonló jelenségekre hívja fel egyébként a figyelmet Tellér Gyula is.¹⁷

Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy elégedettek lehetünk; nincsenek rossz kilátásai a magyar privatizációnak. A jövő „ágazata”, a magánvállalkozás a társadalomnak nemcsak – ahogy mondani szokták – a legrátermettebb, kockázatmentes, hanem egyben a legképzettebb részét is vonzotta. Ide ruházódott be s itt értékesült a korábbi évtizedekben felhalmozódott egyetlen, valóban használhatónak tetsző tőke, a tudás. Végre most – s épp a legjobb helyen – teljesült az, amit közgazdászaink oly gyakran megfogalmaztak az elmúlt húsz évben. Arról a mára közismertté vált tudományos tételről óhajról van szó, hogy növelni kell a lakosság képzettségi szintjét, mivel az döntő befolyással van az ország gazdasági teljesítőképességére.¹⁸ A sokat idézett amerikai, japán, svéd stb. iskolázottsági szinttel a magyar vállalkozók (majdnem) felvehetik a versenyt.

A magánszféra szellemi kapacitása még nagyobb, mint amit az iskolázottsági adatok mutatnak. A nyolcvanas években (a vállalkozási lehetőségek megnövekedésével) azok váltották ki az ipart, alakították gmk-t stb., akiknek szakmai felkészültsége, gyakorlata meghaladta az átlagot: felmérésünk tanúsága szerint legalább tíz-tizenöt éves szakmai tapasztalat állt már a hátuk mögött. Bizonyos mértékű szelekció ment tehát végbe még az azonos iskolai végzettségűek között is: az állami vállalatokat a legjobban képzett, szakmailag ambiciózus, tapasztalt munkatársak hagyták ott először, hogy „kipróbálják magukat”.

Ugyanakkor köznapi tapasztalat, hogy a vállalkozók átlagosnál magasabb képzettsége nem feltétlenül jelentü termékeik, szolgáltatásaik színvonalának emelkedését is. Az érettségizetteknek, diplomásoknak a vállalkozói szférába áramlása – legalábbis ez ideig – nem hozta magával voltaképpen egyetlen ágazat szakmai megújulását sem. Így például nőtt az érettségizett, sőt a diplomás kiskereskedők aránya a nyolcvanas években, de ettől szemmel láthatóan nem alakult át a kiszolgálási, csomagolási, röviden: a hazai „kereskedelmi kultúra”. Inkább a butikok alkalmazkodtak az állami áruházak színvonalához, sőt zsúfoltságukkal, áttekinthetlenségükkel gyakran még alatta is maradnak amazoknak; az alkalmanként tapasztalható udvariasságról vagy a borsos árakról nem is beszélve.

A vállalkozások többi területén is hasonló a helyzet. Említettük, hogy a kisipar személyi állománya az utóbbi években folyamatosan cserélődött, ebben a körben is az érettségi vált jellegzetessé. Ugyanakkor a szakmai megújulás itt is elmaradt.

Az ismeretek koncentrációja a kisszervezeteknél a leglátványosabb. Nem egy gmk,

kisszövetkezet szakmai elitsapatként szerveződött meg, de még közülük is alig néhány képes a tudást valóban tőkeként működtetni. Gyakoribb például, hogy a kisvállalkozásban társult számítástechnikusok, mérnökök kommersz music centereket, számítógépeket, elektromos műtűröket forgalmazznak, s ha akadozik az üzlet, akkor sem innovációval próbálkoznak, hanem a legelterjedtebb fogásokkal: kávé, pólót árúsítanak, akár csak az utcai árusok.

Bárhová tekintünk tehát, mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a nyolcvanas évtized folyamán a vállalkozói szférában a képzettségnek, szakmai tapasztalatoknak nagymértvű koncentrációja ment végbe. Ugyanakkor a tudás „áthelyeződése” nem hozta magával a vállalkozói teljesítmények emelkedését.

Az ok egyszerűnek tűnik: a piaci, jogi viszonyok kialakulatlansága következtében nem pusztán azokra az ismeretekre van szükség, amelyek közvetlen termelési, technológiai vagy éppen gazdasági, jogi feladatok megoldásához kellenek, és amelyeket a világ fejlettebb felén egy vállalkozónak birtokolnia kell, hanem olyan univerzális tudásra is, amellyel a körülmények „tökéletlenségeit” ellensúlyozni lehet. Mivel nincs minta, kipróbált, bevett, megtanulható eljárás, így még viszonylag egyszerűbb feladatok megoldása is innovációra kényszeríti a vállalkozót. Hiányzik az az egyértelmű szabályrendszer, amely a gazdasági gyakorlat alapjait képezhetné. Még manapság is túl sok az egyedi engedélyezés, a kerülő út, a gazdasági és jogi tisztázatlanság. Sőt a már meglévő szabályok betartása is sok kívánnivalót hagy maga után – gondoljunk például az adózással kapcsolatos problémákra. Ez utóbbi téren sem alakult ki a szabályok betartásának és megszegésének elfogadható, évről évre ismétlődő rendje. Az adócsalásból származó kockázat, illetve nyereség egyáltalán nem kalkulálható. (Közvetlenül: ahol nincs tradíciója a vállalkozásnak, ott – az elterjedt vélekedésekkel szemben – nem korlátlanok a lehetőségek, hiszen a cselekvést nagyon is hétköznapi korlátok szabályozzák. A vállalkozó kénytelen működése feltételeinek megteremtésébe, megvédésébe bonyolódni, és mindig olyan helyzetben találja magát, amely nem tipikus, amelynek a megoldásában nem hagyatkozhat a rutinra, hanem rögtönöznie kell; azaz csupa olyan dologba ütközik, amely kívül van a tulajdonképpeni üzleten. Ilyen feltételek inkább a szédelésnek kedveznek.)

Utolsó évtizedünk persze nem múlt el nyomtalanul. Lassan felhalmozódott bizonyos vállalkozói tudás. A most önállóvá válóknak már nem kell mindent előlről kezdeniük; néhány megoldás, eljárás mód a gazdaság szereplőinek közkincsévé lett. Ez a vállalkozói tudás ugyanakkor nem piaci körülmények között született, jó része olyan lelemény, amely a korlátozott lehetőségek meghaladását (hiánycikkek beszerzését, kényszerhelyettesítést), illetve a szabályok kijátszását (vámrendelkezések és az adóelőírások megkerülését) szolgálták. A tudásnak ez a része a remélt vállalkozásbarát gazdasági környezetben feleslegessé fog válni. Az persze egyáltalán nem biztos, hogy maguk az önállók is teljes szívvel kívánják e környezetet, mivel a régiben való eligazodási képességük komoly tőkéjük volt. A kínálati piac inkább a közgazdászok kedvenc elképzelése, nem a vállalkozóké.

A második gazdaság az első gazdaság ellentétéként született, terebélyesedett, s nagyban hozzájárult annak felbomlásához is. Valamikori fennmaradásának ugyanakkor nemcsak a szembenállás, a másság, hanem az alkalmazkodás is a feltétele volt. A gazdaság két szférája nemcsak meghasadt, hanem össze is szövődött; a második gazdaságban kialakult tőke és tudás csak a hiány és a bürokratikus koordináció közegében

képviselt valódi funkcionális értéket. Így, ha az első gazdaság összeomlik, valószínű, hogy maga alá temeti a *második* egy bizonyos részét is; veszendőbe megy az a speciális tudás, amely a hiánygazdaság aprólékos természetrajzát tartalmazza. Az általános alkalmazkodóképesség viszont – megváltozva bár – új életre kelhet a piacgazdaság körülményei között.

Jegyzetek

1. Laky Teréz: A PRIVATIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGI SAJÁTOSÁGAI ÉS NÉHÁNY ÉRZÉKELHETŐ TÁRSADALMI HATÁSA. Elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság 1991. évi kongresszusán. Budapest, 1991.

2. A MAGYAR TÁRSADALOM ÉLETMÓDJÁNAK VÁLTOZÁSAI (AZ 1976–77. ÉVI IDŐMÉRLEG-FELVÉTELEK ALAPJÁN). Társadalomtudományi Vállalkozások, KSH–MTA Szociológiai Kutatóintézet, Bp., 1990.

3. Kovách Imre: TERMELŐK ÉS VÁLLALKOZÓK. RÉTEGZŐDÉS-MODELLVIZSGÁLAT IX. MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézete, 1988.

4. AZ 1991. ÉVI LAKÁS-, ÜDÜLŐÉPÍTÉS ÉS LAKÁSMEGSZŰNÉS. KSH, Bp., 1991.

5. IDÓGAZDÁLKODÁS ÉS MUNKATEVÉKENYSÉGEK (AZ 1986–87. ÉVI IDŐMÉRLEG-FELVÉTEL ADATAI). Társadalomtudományi Vállalkozások, KSH–MTA Szociológiai Kutatóintézet, Bp., 1988.

6. Sík Endre: A MUNKACSERE TISZAIGARON. *Szociológia*, 1981. 1. szám.

7. Sík Endre: A LÁTHATATLAN JÖVEDELEMRŐL. *Mozgó Világ*, 1987. 6. szám.

8. TÉNYEK KÖNYVE '91. Szerk.: Baló György, Lipovecz Iván. Ráció Kiadó Kft., Debrecen, 1991.

9. 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS ÖSSZEFOGLALÓ ADATOK A 2%-OS KÉPVISELETI MINTA ALAPJÁN. KSH, Bp. 1990.

10. A NEMZETGAZDASÁG MUNKAERŐHELYZETE A 80-AS ÉVEKBEN. KSH, Bp., 1991.

11. Az önállóknak mindössze kilenc százaléka

végzett csak nyolc általánost vagy kevesebbet, a megfelelő keresők között ez az arány harminchét százalék. A kisvállalkozókra vonatkozó adatok forrása itt és a továbbiakban egy 1988 őszén készült felvétel: Kuczi Tibor–Vajda Ágnes: A KISVÁLLALKOZÓK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE. KSH–Munkaügyi Kutatóintézet, Bp., 1990.

12. Az önállóknak csak egyharmada nő (s ők is leginkább a hagyományos munkamegosztási szerepekben: bolti eladók, fodrászok); tizenöt százalék töltötte be az ötvenedik életét, és tíz százaléknál kevesebb a harminc év alattiak aránya; a szakképzetleneké pedig éppen hogy eléri a tizenöt százalékot.

13. Lengyel György: VAN-E KEDVÜNK VÁLLALKOZNI? *Figyelő*, 1991. február 21.

14. Ugyanott.

15. FOGLALKOZÁSOK PRESZTÍZSE. KSH, Bp., 1990.

16. Vizsgálatunkban a megkérdezettek ötvenhárom százaléka jelezte növekedési szándékát, noha 1988 nem volt erre a legmegfelelőbb év.

17. Tellér Gyula: A BURKOLT ÁLLAMOSÍTÁSTÓL A REJTETT PRIVATIZÁCIÓIG. *Közgazdasági Szemle*, 1991. 4. szám.

18. Jánossy Ferenc: A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS TRENDVONALÁRÓL. Magvető, Bp., 1975. **Berend T. Iván:** GAZDASÁG – MŰVELTSÉG – TÁRSADALOMTUDOMÁNY. In: ÖT ELŐADÁS GAZDASÁGRÓL ÉS OKTATÁSRÓL. Magvető, Bp., 1978.

Lukácsy Sándor

VÁLTOZATOK A SZABADSÁGRA

Gadányi Jenő

A pleuronectidák családjába tartozó halaknak, a félszegúszóknak, csak sík kiterjedésű, lapos testük egyik oldalán van szemük. Ilyen félszegúszó lény a hazai közműveltség. Egyetlen szemével csak az irodalom terepét tekinti úgy-ahogy át, a művészetekre nincs szeme. Magyarországon nem tanítanak művészettörténetet, a művészetek ismerete nem kötelező. Ha egy tanult társaságban kiderül valakiről, hogy sosem hallotta – elképzelni is képtelenség – Tóth Árpád vagy Radnóti Miklós nevét, azt nem veszik műveltember-számba. De ha az derül ki, hogy hírét sem hallotta olyan festőknek, mint Bene Géza vagy Gadányi Jenő, azért még nem kell pirulnia. Nemzeti értékeinknek az a fele, melyet ecset vagy véső teremtett, nem tartozik hozzá az általános műveltséghez. Tékozló nemzet.

Kevés siker, sok mellőzés, mostoha sors: ez volt Gadányi Jenő élete. 1896-ban született, és 1960-ban halt meg. A két dátum közt háborúk zajlottak, melyek a harctéri sebesülés s a romba dőlt műterem súlyos epizódjait hozták számára; korszakok váltották egymást, melyeknek mindegyike részeltette őt a meg nem értés vagy az eltiltás keserűségében.

Egy képe nek, melyet 1945-ben festett, ÚJ MŰZSA a címe. Harsogó erejű, dús nővényi levelek alatt, a festékrétegbe karcolva, fiatal leányfej és festőeszközével alkotásra lendülő kéz: nehéz évek után az újrakezdés ihletett pillanata, melynek bizakodó hangulatáról hét kicsi piros virág, vállalt céljáról a művész naplójának jeligeszerű mondata vall: „*A haladó művészet jövőjét a haladó társadalommal való egyesülésben – a humánnum szintézisében látom.*”

Néhány évvel később megismételte ezt a kompozíciót, az összeboruló levélsátor alá helyezett női alakkal. De hová lett a színek harsány pompája, hová az alkotó kézmozdulat? A nőalak ezúttal tétlen révedezésben ül, asztalán pohár a rezignáció italával, s a látvány alig-alig bontakozik ki az árnyak sötét némajátékából. A kép címe: SZOMORÚSÁG, keletkezésének dátuma 1950.

Gadányi ekkor Békásmegyeren élt. Állás és kereset nélkül, miután a főiskoláról, melynek tanára volt, a pedellussal zavarták el; távol a nyilvánosság fórumaitól, melyek túlalmasak voltak számára; keserű fölismerésével annak, hogy a humánnum egyelőre csak a magányos művészetben kaphat hangot. Példátlan – vagyis példás – erkölcsi erőre vall, hogy alkotókedve nem apadt el.

Utolsó fényképe megfáradt embert mutat, aki révedezve és mintegy eltévedten ül magányos székén egy tárlatmegnyitó közönségének csivitelő sokadalmában. Hova lett egykori önarcképeinek vitalitása: a huszonhét éves korában festett kis portré cseresznyepiros ajka, vidám fehér sálja, élénkzöld háttér előtt; az 1930-ból való nagy önarckép redőtlen homloka, sugárzó arca, kristálymetszésű etikája; egy harmadiknak, ugyanebből az évből, a jövő felé vetett szigorú, kemény és vállalkozó tekintete? Gadányi Jenőt súlyos betegség gyötörte élete vége felé. De ha megnézzük utolsó éveinek alkotásait, nyomát sem leljük rajtuk fáradtságnak, elbizonytalanodásnak, tévedező

kéznek. Küzdelmes pálya, gond és betegség csak a test épségét kezdhetette ki; a művész naponta és mindvégig diadalmaskodott ember voltunk esendőségein.

Művészete nem tűri a címkéket, a merev besorolást. A természetet tartotta legfőbb ihletőjének, de nálunk az elsők közt festett absztrakt képeket, s az absztrakció nemcsak egyetlen (1927. évi) párizsi tanulmányútjának ígérete volt, hanem végigkísérte egész pályafutását. Ez a kettősség nem tette művészetét kétlakivá, mert Gadányinál a két festői elv és módszer – látványihlet és elvonás – egyazon lírai temperamentum és fölfedező törekvés kifejezőeszköze.

Kutató szellem volt, munkássága a művészet nagy kísérleti terepe. Minden forrásból merített, minden lehetőséget kipróbált, de elvetett mindent, ami izmus, ami sikert adó rutin; nem ismerte a megállapodás kényelmét. „*Ma az az egyéniség, aki mindig más tud lenni*” – mondotta 1927-ben. Művészetének csak egy állandó tulajdonsága van: változékonysága.

Rajongással tudott szólni a természetről, ezt tartotta legfőbb tanítómesterének, életműve aranyalapjának. De sosem érte be pusztá utánzásával. Mi értelme volna – kérdezte – lefesteni és megismételni azt, ami már van? Újat alkotó legyen a művész és fölfedező. „*Ha gyakori sétánk közben nem jutottunk el az előttünk levő hegytetőre, hazatérve gondolunk arra, jó volna egyszer feljutni oda és körülnézni, mi van azon túl. Így festettem én elvont képeket, és sok mindent megismertem, ami a hegyen túl volt.*”

Petőfi írja egy helyt, hogy a költészet „*a világ misztériumainak grammatikája*”. Titokzatos állítás, melyet még senki sem próbált megmagyarázni, de azt hiszem, a grammatika nem jelenthet egyebet, mint a törvény elvontságát, az esetleges sokféleség rejtett tartalmát és összetartó erejét: a rendet. Ezt kereste Gadányi „*a hegyen túl*”, erről vallott, amikor ezt írta: „*Az absztrakt művészet az élet geometrikus rendjének érzékeltetése.*”

De nem veszett bele az absztrahálás ruínműveleteibe, nem lett rabja fölfedező izgalmainak. „*Nagy elfogultság lenne azt hinni, hogy az absztrakt művészet korunk szellemének csúcsteljesítménye. Elégedjünk meg csupán annak konstatálásával, hogy tiltakozás a múlt konzerválása ellen...*” Az absztrakció Gadányi számára mindenekelőtt a művészet szabadságlobogója volt; az alkotót újra meg újra visszakövetelte magának az, ami anteusi erőt adott neki: a természetet.

Absztrakt képein tartózkodóan színezett, szögletes vagy körszerű síkidomok területnek egymásra, geometrikus nyugalmukat némelykor széles fekete vonalfutam izgatott ábrája ellentétezi. KENYÉR ÉS VÍZ című festménye, 1942-ből, ábrázoló kép: kancsót látunk rajta és cipót, ám a szuverén géniusz eltávolította a csendéleti látvány szokásos elemeit, hétköznapi aprólékosságát, helyettük a tárgyak széles, sávszerű kontúrjaiban az absztrakt művekről ismerős vonalfutam jelenik meg, hogy szilárd szerkezetet képezzen, melyben asztal, kancsó, kenyér már csak látványidézet. A csendélet az esetlegesség fölé emelkedik, sub specie aeternitatis mutatja meg magát. Absztrakció és természetfestészet nem ellentétes princípiumok Gadányinál, hanem a művészi látásmód különböző fokozatai, s együtt is formálhatják képeit.

Gadányi sok tájképet festett; ezekben tudta legjobban elmondani önmagát: „*Képeim nem a természetből, hanem élményből születnek... minél mélyebb az élmény, annál jobban megváltoznak a valóságformák.*” Gadányi számára a táj látványa egyszerre volt támasz és elrugaszkodás. „*Valaki tájképeimet nézve azt kérdezte: hol vannak ezek a tájak? Mert ilyeneket a természetben nem látott. Valóban, a képek bennem vannak és nem rajtam kívül.*” Ha Szőnyi István megfestette a Dunakanyart, ráismerünk a kép tárgyára, helyszínére: ez a Dunakanyar. Gadányinál nemigen lehet megkülönböztetni, békásmegyeri vagy zsenyei

motívumot festett-e. 1982-ben albuma jelent meg; a címlapon: tocsogós vízpart, karéjában lent szürkéskéken rezgő vízfelület, fekete zombékok sárga növényi erezzel, fent fekete-sárga fák tagolják a part buja tenyészetét, és a sok sárga majd' mindenütt halványpirossá erősödik, mondhatatlan átmenetekkel. Bár ez a piros inkább a képzelet műve, mint a természeté, bár ezek a zombékok s fák már készülődnek, hogy szerkezettartó jelekké váljanak, a festmény összhatásában még a látványé a vezérszólam. Az album 4. számú képén (melynek már a címe is elvont: SÁRGA-ZÖLD KOMPOZÍCIÓ) megfordul az arány. Itt az absztrakció az úr, a látvány közönségessége enged a szerkezet törvényének, ünnepet ül a rend, de még ennek a rendnek építőelemei is őrzik látványeredetüket, s a festmény voltaképpen megismétli a címlapkép szerkezetét: a karéjos vízfelületnek megfelel, középen itt is, a hullámzó kékeszöld folt, a zombékos elmosódó körvonalai éles háromszögekké, sárga-barna mértani idomokká alakulnak, a fák s növényi erezetek öntörvényű, komoly vonalhálózattá. (Az ismétlődés – s az alakulás iránya – nem kronológiai: az elvontabb kép 1947-ből, a látványszerűbb 1959-ből való.)

Gadányi festményein ritka a nagy látószögű, rálátásos, igazi táj; képei a természeti látványt közel hozzák, egészen a néző szeme elé; a fák, ágak, kukoricák sűrű metsződései behálózzák a teljes képfelületet, voltaképpen eltakarják a kilátást. A festőt nem annyira a térbeli táj kiterjedése és formavilága érdekelte, mint inkább az, ami a teret betölti: a növényzet s ezer alakzata, a virulás, a vegetáció – a tenyészet országa.

E tájak változatait nem ős, tél, tavasz, nyár, nem a napszakok változásai hozták létre, hanem – megannyi *paysages intimes* – a kedélyállapot derülései és borulatai. A rendteremtés komoly öröme, amely három fából, egy hídból szigorú szerkezetet épít; a meditáló bölcsesség, mely lombok, füvek, élővizek nyugalmból merít bizakodást; a révedező szorongás, mely kék hold fényét csorgatja sárga mezőre.

Gadányi festészete ellenáll a hagyományos műfaji osztályozásnak. Legtöbb tájképe csendéletszerű: lemond a távlatról és a kiterjedésről; ege nem tágas horizont, csak keskeny csík – vagy annyi sem – a kép felső részén; e táj maga sík felületté változik, melyen a növényi formák és színek mutatják be izzó játékaikat. A csendéletek viszont nemritkán elhagyják a biztonságos szobabelsőt; a kék kancsó, a körte és dinnye kimerészkedik a szabadba, és nagy ívű égboltozat ólomsúlya alatt borzong.

Gadányi nagy kolorista. Rimbaud-i tudása volt a színekről. „*A vörös: életforróságot, hatalmas lendületet, akciót képes kifejezni. A kék: a végtelent, a nyugalmat, csendet. A sárga: túlvilági fényerővel hat, az örök élet lüktetése. A barna: kietlenség, sivárság, elhagyottság. A fekete: szonorikus, mély és fenségesen komoly, mint az orgonabugás. A fehér mindennel megfér, vidám és szomorú, üres és gazdag, minden és semmi egyszerre. A zöld az élet, a buja természet érzetét reuelálja.*” A színeknek e grammatikájából Gadányi számtalan élő mondatot, zenő variánst formált.

Figurális képet viszonylag keveset festett. Az élő alakok, melyek megjelennek képein, lelke rokonai. Mindenekelőtt tiszták. Lovai tiszta vízbe lépnek, testük derengő, átlátszik rajtuk egy-egy dombhajlat. Emberalakjai sohasem cselekvők, nincsenek gesztusaik, szoborszerű nyugalomban állnak vagy ülnek, nemritkán háttal a néző felé, vég nélküli tündődés megigézettjeiként. A nők, többnyire magányosan, hűvös csobolyót hordoznak érintetlen vállukon, óvó kezük kakast tart, az animális lét romlatlan szimbólumát; vagy tiszta vonalú klasszikus fekvő szoborként illeszkednek a természet csendes formái közé. Egyik legszebb önarcképén vegyítetlen színek metszett üveglapjai

közül világlik ki a fej; az éteri kompozíció egyetlen kelléke egy kancsó iható, tiszta víz. Gadányi művészete sugárzó tisztaságot áraszt, mint a szentek és a gyermekek arca.

Kutatókedv és mesterségbeli tudás magában még nem tesz nagy művésszé; ahhoz emberi, etikus nagyság kell, s ez megvolt Gadányiban. „Számomra nincs megalkuvás” – mondotta; géniusza a szabadság csillagzatát követte.

Feltűnő, hogy azokban az írásokban, melyek érvényes mondanivalót tudtak közölni Gadányi Jenőről, gyakran ismétlődik ez a szó: szabadság. Már 1934-ben, amikor a jóformán még kezdő festő egy csoportos tárlaton szerepelt, Szomorj Dezső fölismerte művészetének e meghatározó jegyét: „A nagyteremben Gadányi Jenő a maga külön világát és szabadságát alkotta meg, öt darab nagyon egyéni vásznon.” Hasonlóképpen írt róla Bálint Endre: „Bátor és tiszta ember volt, hűséges elképzeléseihez és eszményeihez: a kifejezés teljes szabadságához.” Mi sem természetesebb, hogy a kulcsszó nem hiányozhatott abból a versből sem, melyben Kassák rajzolta meg Gadányi jellemképét, búcsúzóul:

*„Barátom,
aki ember voltál
az embertelenség sűrűjében
aki folyton úszási rekordot javítottál
egy hínáros tóban
aki hittel az igazságban
amely egyenes útra vezet az ingatag lelket
s a valóság tényeiben gyökerezik
aki szeretted a szabadságot
melyet saját akaratodból őriztél
és fáradhatatlanul szolgáltál...”*

Mindezekben az írásokban a szabadság szó a tisztán megőrzött művészi erkölcs, az alkudni képtelen jellem és a féltve óvott egyéniség szinonimája, etikus medália. De van a szónak más, kihívó és könyörtelen jelentése is, mely a művészet benső lényegéhez tapad. Erről maga a művész tudósít: „Aki az abszolút művészetet műveli, tisztában van azzal, hogy olyan területre lépett, ahol a szabadság fogalma beláthatatlan méretű...”

Amikor Gadányi a művészpályán elindult, föl kellett ismernie, hogy „a reprodukálás kora végleg lejárt”, megszűnt az optikai hasonlóságnak bátorító és ellenőrző szerepe, az alkotó magára maradt mestersége elemeivel, s vonalból, színből, formákból új entitást kellett teremtenie: a művet, mely magától veszi törvényét, s a létezésben egyenrangú a természettel. Borzongató szabadság és csontpróbáló felelősség.

Gadányi tudta, amit már Szókratész tudott: hogy az egyenesek és körök s a belőlük képezhető síkok és terek „magukban véve, természetüknél fogva szépek és sajátos gyönyöröket keltenek”, biztató távlatokat pillantott meg tehát az absztrakt művészet számára. De nem cövekelt le magát egyetlen irányzatnál; alkalmasint ezt is korlátozásnak tartotta volna. Nem tant és módszert akart ő mindenek fölött valónak, hanem az alkotó szellem primátusát vallotta, mely szabadon teremt igézeteket. A XX. század legfontosabb művészi törekvésének a szinte tudományos kísérletezést tartotta, ami persze nem vaktában való próbálgatás, hanem problémamegoldó művelet, mely a kritikai ész analízisének veti alá a formákat, miközben lírai érzékenységből merít démoni energiát.

Egyik legszebb festménye egy fiatal leányfej; nem portré, ideálkép. Az alig jelzett vállból hosszú nyak magasodik, amilyent csak Parmigianino és Modigliani merészelt;

az ovális arc fehéren hagyott papírfelület, negatív forma, melyet vastag, sötétkék kontúr keretez, s a két szemöldök és az orr egyetlen folyamatos vonala tagol, elválasztva a sötétkék szemek szögletes, ékszerű, mély kettős idomát, és sötétkék a merev, csukott száj is, mely épp csak sejteni enged az ajkak közt annyi pirosat, annyi érzékiséget, amennyi egy papnőben is van; mert papnő ez a fiatal lány, bálványszerű, kemény tekintetével és archaikus komolyságával a szabadság szigorú papnője, a művészi és minden szabadságé, kit a festő a mestersége ékeivel, színekkel ünnepel, bal felől széles zöld sávval, mely benyúlik, visszahúzódik, újra beárad a negatív forma fehér síkjába, látszólag fölöslegesen, hiszen nem ez mintázza az arcot és nyakat, miképpen az arc és a homlok jobb oldalán a füstlila árny sem igazi árnyék, hanem zenei ellenpontja a zöld sáv dallamos hullámjátékának, ennek a fanyar vadalma-zenének, melyet a művész boldog és szabad önkénye teremtett tevékeny és hősi élete ajándékként.

A szabadságára kényes művész nem törekedett és nem számított könnyű sikerre, a közönség kegyétől is független akart maradni. Elmondhatta volna Petőfivel: „Lehetnek ékeesebb, nagyobbszerű lantok és tollak, mint az enyém, de szeplőtelenebbek nincsenek, mert soha lantomnak egy hangját, tollamnak egy vonását nem adtam bérbe senkinek, énekeltem és írtam azt, mire lelkem istene ösztönzött, lelkem istene pedig a szabadság.” Gadányinál maga a művészi alkotás erkölcsi celebráció: a szabadság aktusa, a tisztaság ünnepélye, bartóki korty a hűvös forrásból, lecke.

„A szemlélő a műalkotás előtt állva megdöbben, ha a művész átható tekintetével találkozik. Nem tudja elviselni a szembenézést.” Egyszerre büszke és keserű kijelentés, de aligha túlzó. Gadányi a szabadságnak – az ő „beláthatatlan méretű” szabadságának – emelt monumentumot életművével. A szabadság pedig mennél nagyobb, annál keményebb kihívás. Szembenézni vele csak tiszta tekintet képes, megbirkózni vele – mint Jákob az angyallal – csak erős jellem tud.

Pór Judit

GALGÓCZY ÁRPÁD HÓDÍTÓ HADJÁRATA ÉS A MAGYAR ANYEGIN

Mintegy húsz évvel ezelőtt egyszer az Európa Könyvkiadóban kollégáim alamuszi képpel közölték, hogy „nagyon keres ám az alma-atai tűzoltóparancsnok”. Nemigen csodálkoztam, mert akkoriban mindenféle csodabogár megfordult nálunk. Az orosz nem kevésbé költőnép, mint a mienk, csak hát más a lépték. Úgyhogy abból a pár millió költőből olykor beesett hozzánk egy-egy, csodamód turistaútra szabadulva, s remélve, hogy ha otthon politikai vagy természetes okokból nem számítják is költőnek, legalább a provinciában kiadják a költeményeit. Azonkívül, szakmai ártalomként – s valamilyen innen-onnan, például az Eötvös-kollégiumból közvetlenül vagy áttételesen át örökölt, tekintélytisztelenségben megnyilvánuló szellemi függetlenség gyér

maradványaként –, ugrattuk is egymást (vagyishogy ugrattak engem), sokszor véresen komolyan is, a veszélyes ijesztgetéstől sem riadva vissza. (Kivált aki olyan tehetséges volt benne, mint az édes Kormos Pista. Az ő elváltoztatott hangú telefonbejelentése után vártam én már szorongva – az ötvenes években, mint szakmai taknyos s így az ugratás gyanútlan prédája – a kiskundorozsmai tyúktenyésztők szocialista brigádjának költőit is, persze hiába.) Szóval, megadással lesem ezúttal a tűzoltóparancsnokot, és lázasan töröm a fejem valami szellemes ellenviccen, szintén teljesen hiába. Jön. Magas, karcos, csókaszemű, agárbokájú férfiú. Tud köszönni, bemutatkozni, viselkedni. Nem akarja lefordíttatni a verseit, mert magyar, és nem is ír verset. Fordítani se „szeregne”, mert fordít, csak úgy, magának, és csak azt, amit akar, rendelésre nem dolgozik. De tűzoltóparancsnoknak tűzoltóparancsnok, legalábbis az volt, csak nem Alma-Atában, hanem Karagandában. Szép fiú, jól nevelt, a fiókjának dolgozik – ez csak dilettáns lehet, gondolom magamban, mivel nem is számítottam másra. Már csak ilyen az előítélet. Ott hagyott egypár Lermontov-fordítást. Kiderült, hogy káprázatos formaérzékű, született tehetség. (Ki is adtuk jó néhány Lermontov-fordítását, kiváló és neves vagy csak neves elődeinek fordítása mellett vagy helyett.) Született és magára hagyott tehetség: úgy alakult az élete, hogy nem lehetett körülötte első kísérleteire is visszhangzó szakmai közeg, de még a nem író, nem fordító olvasót is magába illesztő, mércéket adó nyelvi-szellemi közösség se – még csak egy magyar nyelvű könyvtár se a közelében, hogy mérhesse magát valamivel. Erős és szuverén képesség az, ami így is megél. Bár helyzetének hátrányait valószínűleg sohasem heveri ki. De másfelől: ha gimnazista korában nem fordul váratlan irányba a sorsa, talán meg se tudja soha, hogy verset kellene fordítania. Jóllehet a versolvasó szempontjából persze csak a teljesítmény számíthat, óra érdeemes elmondani egyet-mást: példája ezúttal nem azt illusztrálja, hogy hogyan függ össze művészet és politika, hanem hogy hogyan válik el – s korántsem először a magyar irodalomban.

Galgóczy Árpádnak hívják. A háború után érettségi előtt álló társaival gyermeket és vakmerő fegyveres felkelést tervez a szovjet hadsereg ellen. A ruhásszekrényben tartják a feltehetőleg nevenséges fegyvereket. A vidéki kosztos diák háziasszonya meglátja a szépen vasalt gatyákra hanyagul odavetett hadiszerszámokat, és szalad a rendőrségre. A helybéli fiatal rendőr még figyelmezteti is a gyerekeket, hogy takarítsák el. De nem. Így aztán elviszik a maturandusokat. Galgóczyt végül Szibériába, táborba. Bizonyára sok minden egyebet is tanulhatott volna ott is, mondjuk, a köztörvényesektől, de ő, mihielyt már valamennyire tudott oroszul, klasszikus orosz költők kótetit kérte a tábori könyvtárban. Így kezdett fordítani, valószínűleg életösztönből is, szellemi épsége védelmében. (Talán érdekes, mert Euráziánkra jellemző történet első feleségéé is: a lengyel lány meg, épp ellenkezőleg, a Szovjetunió ellenségei, azaz a németek ellen mozgolódott diáktársaival a megszállt Lengyelországnak azon a részén, amely a háború után egyszeriben a Szovjetunióban találta magát. Így ismerkedett meg a német koncentrációs tábor után a szovjettel is, majd a száműzetésben Galgóczyval.)

Galgóczy Árpád fogsága és száműzetése végén úgy érezte, hogy ő is meghódított valamit, tudván tudva, hogy azé a népe a nyereség, amelyik fordít. „No, oroszok, most kvittek vagyunk” – ezek az ő szavai, ilyen nagyba nézi a művészetet. Ma is fordít, ma is csak azt, amit ő választ. Néhány évvel ezelőtt a megjelenés reménye nélkül lefordította Puskin ANYEGIN-jét. Korszerűtlenül igazi műhelymunka volt: a szenvedélyből fordított verses regény munkálatait Szántó Gábor András elmélyült és szintén szenvedélyes kontrollszerkesztői figyelme kísérte. Már maga a vállalkozás is tiszteletre, sőt

irigylésre méltó: irodalmunknak arra a korára emlékeztet, mikor a fordítás még egyenrangú volt a többi irodalmi műfajjal, és az írók vonzalmaik szerint választottak.

Bennünket gyengéd szálak fűznek az ANYEGIN-hez. Indokolhatjuk álmodozó és egyszersmind ironikus lelkiállatunkkal (már amelyikünknek ilyen van), azokkal a tűnő, rögzíthetetlen hangulatokkal, amelyeket Krúdy Puskinban is úgy szeretett, a verses regény születése és első teljes magyar fordítása között eltelt negyven évvel, ami alatt nálunk félig-meddig nosztalgiává vagy legalábbis félműlttá bomladozott az udvarházas világ; vagy azzal, hogy a távoli és talányos orosz vadállat – amely később annyira hatott ránk a brutalitás és átszellemültség elegyének szexepiljével – itt a csillogó egyszerűség hibátlan eleganciájával lép elénk. Szeretjük (kivált mi, nők) az undok, de felettébb vonzó Jevgenyijt, aki Dosztojevszkij szerint csak azért nem viszonzza Tatjana szerelmét, mert nem talált rá példát Byronnál. És a finom, komoly és divatosan nem divatos Tatjánában az orosz irodalom „kezdeményező” nőinek ősanáját, akinek földi másai a férfielöltségtől megfosztott vagy egyszerűen megölt férfiak helyett máig is az erőt és az életet képviselik. De talán magunkat szeretjük a legjobban Puskinban, mert ritka zavartalan emlékezetű korszakunkban fedeztük fel az orosz irodalmat: a reformkorban. A LÖVÉS című Puskin-novella már 1844-ben megjelenik magyarul, Kazinczy Gábor fordításában. A következő húsz évben, immár az orosz cár legázolta szabadságharc romjain, sok orosz művet fordítanak magyarra, Puskin-prózát, Puskin- és Lermontov-verseket, Arany László még egy romantikus elbeszélő költeményt is (Lermontóvét) – igaz szívből és vonzalomból, hiszen a hatásának is szívesen megadja magát. És 1866-ban megjelenik az első teljes magyar ANYEGIN, Bérczy Károlynak az 1838-as első orosz Puskin-díszkiadás alapján készült fordítása, a Kisfaludy Társaság kiadásában, „*Emich Gusztáv betűivel*” (ahogy a szomorú Bach-korszaki nóta mondja). Az angolok ANYEGIN-je 1881-ben jelent meg – Spalding alezredes (!) fordításában –, a franciáké 1904-ben. Csak a németek tettek túl rajtunk a művelt Nyugaton, sőt voltaképpen Bodenstedt Bérczy szerint „*kütnő fordítás*”-nak köszönhetjük, hogy Bérczy Károly kedvet kapott az orosz nyelvhez, és igen hamarosan megcsinálta a magyar ANYEGIN-t, remélve, hogy főhősében olvasói „*azonnal felismerendik típusát az előkelő oroszoknak, ki önállóságáért küzdve, más boldogságot keres, mint aminőt a vállrojtók fénye s a romlott bürokrácia nyújtani képes*”.

Első ANYEGIN-ünk Miklós cár kék szemű kozákjainak friss emlékezetében született, a második az orosz megszállás legkilátástalanabb éveiben, a harmadik egy volt táborlakó lelki lábadozása közben. A többféleképp is szomorú 1920-as esztendő tavaszán Krúdy Gyula, aki a százéves ANYEGIN-t ünnepli a Genius-kiadás előszavában, Jevgenyij „*sorradalomosságát*” firtatja, az örökre vak-fehéren maradó sorokat, amelyeket veres plajbással törölt ki a felséges cenzor. Mondhatjuk, hogy az oroszok jó ideje mindig benne vannak történelmünkben, és hát nem léphetünk ki az időből. De azt is, hogy legjobbjainknak nem kenyerük a primitív korszerűség, és nem szoktunk összetévesztetni össze nem tartozó dolgokat.

Unalmasan, ám gyümölcsözőn, sortól sorra végig kellene elemeznie mindhárom fordítást annak, aki felületes általánosságokon kívül egyebet is akar mondani róluk. Vagy csak deklaráltn szubjektív megjegyzéseket tehet. Íme:

Nemzedéki kérdés is, hogy kinek melyik magyar ANYEGIN tetszik jobban az első kettő közül: az, amit először olvasott. Vagyis Puskin. A nagy művekből minden népnek megvan a maga korszerű változata. Kivéve a gazdát. Ez főképp a Puskinnál jóval régebbi írókra érvényes, rá már csak azért sem, mert ő minden magyar fordításánál

modernebb. (Azért ezt az arcátlannak látszó állítást a szövegelemzésben meg fogom próbálni példákkal igazolni.) Az elévülhetetlen érdemű Bérczy Károly nagy előnye, hogy ő volt az első, neki senki megoldásait nem kellett kerülgatnie, s bátran élhetett a korabeli nyelvszokásokkal, a félmúlttal, a nyelvújítás azóta elavult teremtményeivel is, leírhatta, hogy *csikorg, léhl* (lélegzet), *félelmesb, lón, bírásaért, kéjelgve, Ovid*, sőt miután aggályosan elmagyarázza, hogy miért kell az orosz ejtéshez közelebb álló Anyéigint használni, a Jevgenyijt Eugénnek írja, rábízva az olvasóra, hogy vagy ejtse németesen (Ajgénnek), vagy tekintse magyar névnek, de akkor a szókezdő két magánhangzót diftongusnak ejtse, hogy kijöjjön a sor. A mai fordítónak csak összefut a nyál a szájában ennyi megtakarítható szótag láttán. Bérczy édes, bájos, andalító szövegének élőnyelvi környezete is meglepően sokat változott a modern irodalmi nyelvet megteremtő Puskin (Petőfi!) kora óta: lágyabb lett, kimódoltabb, bolyhosabb, eufemisztikusabb, falusi nemesből városi polgárrá változott. A fordítótól fordítóig vándorló apró-cseprő félreértéseket alig érdemes említeni, azt hiszem, nem befolyásolják Bérczy gyönyörű sorainak élvezetét („*Ebből egy szerteszórú medve / Czammogva, bögve jö elő*”). Zavarja viszont a tisztátalan, kiénekeletlen sorvégek megdőböntő sokasága, a hajlékony és természetes Puskin-sorok olykor nehézkes magyar medvedöccenése, amelyben az andalgó olvasó váratlanul hasra esik. („*Egy régi almanachban lette / ...S a feledéstől megmentette.*” „*A tragikai, idegvette / Ájúlkozó bús jelenet / Eugénnek unt volt, nem tűrhette*” stb.)

Én viszont Áprily ANYEGIN-jét olvastam először. Arról már annyit írtak, és én annyival jobban szeretem frissebb és így Puskinhoz is közelebbinek érzett, tiszta forrású nyelvéért, a bökkenőket sem megkerülő finom simaságáért, aggályos, már-már pedáns hűségéért, mint a Bérczyét, hogy a méltányosság kedvéért csak annyit jegyeznek meg: kihez-kihez más-más ANYEGIN-réteg áll közel – Bérczyhez talán a lírai, Áprilyhoz a vidéki, Galgóczyhoz az elegancia és a ki nem fülő lendület. A csiszolt és erőteljes köznyelven író, cinkosan félrekacsintó nagyvilági Puskin iróniája, nyelvi humora talán egyikéhez se.

Könnyűszerrel választhattam volna olyan részt összehasonlításra, amelyből kajánul kimutathatom valamelyik fordítás gyarlóságainak túlsúlyát, de tisztelegve mindhárom nagyszerű teljesítmény előtt, találomra választottam, csak azt nézve, hol a legfrissebb az olvasók emlékezete: a TATJANA LEVELÉ-t, abból is az első huszonegy sort.

Bérczy Károly

„Én írok önnek – e lépéssel
Mondhatok-e még egyebet?
Ön – jól tudom – most megvetéssel
Büntethet, sújthat engemet.
De ha irántam kebelében
Csak egyetlen szikrája kel
A szájalomnak: nem hagy el.
Higgye, hallgattam volna mélyen
S ön szégyenem és mostoha
Sorsom nem tudja meg soha:
Ha van csak legkisebb reményem,
Hogy önt, bár ritkán, láthatom,
Ha csak hetenkint egy napon;
Hogy hangját halljam és szavára

Felelni alkalom legyen,
 S az új találkozásig várva
 Gondoljak önre szüntelen.
 De ön, mint mondják, futva fut
 A társaságtól s rejtekében
 Unja az egyszerű falut...
 S mi nem tűnünk fel semmiképpen!"

Áprily Lajos

„Én írok levelet magának –
 Kell több? Nem mond ez eleget?
 Méltán tarthatja hát jogának,
 Hogy most megvessen engemet.
 De ha sorsom panaszszavának
 Szívében egy csepp hely marad,
 Nem fordul el, visszhangot ad.
 Hallgattam eddig, szólni félttem,
 És higgye el, hogy szégyenem
 Nem tudta volna meg sosem,
 Amíg titokban azt reméltem,
 Hogy lesz falunkban alkalom,
 S hetenként egyszer láthatom;
 Csak hogy halljam szavát, bevallom,
 Szóljak magához s azután
 Mind egyre gondoljak csupán,
 Éjjel-nappal, míg újra hallom.
 Mondják, unatja kis falunk,
 A társaságokat kerüli,
 Mi csillogtatni nem tudunk,
 De úgy tudunk jöttén örülni.”

Galgóczy Árpád

„Én írok Önnek – mit tehetnék,
 Többet szívem hogy mondana?
 Jogában áll, és meglehet, még
 Lesújt rám megvető szava;
 De hogyha még maradt szívében
 Sorsomnak egy parányi hely,
 Most megszán engem, nem hagy el.
 Hallgattam eddig: egyre félttem,
 És higgye el, hogy szégyenem
 Nem tudta volna meg sosem,
 Míg abban bízhattam, hogy olykor,
 Ha csak hetente egy napon,
 Kicsiny falunkban láthatom;
 S e ritka, boldog alkalomkor
 Hallom szavát s beszélhetek

*Magával és remélhetek,
Hogy újra látom nemsokára.
De mondják, unja kis falunk,
Nem híve itt a társaságnak,
Mi meg... túl egyszerűk vagyunk,
Bár úgy örültünk mind magának!"*

A helyesírási szótár azt parancsolja, hogy az idegen írású szavakat a magyar fonetikának megfelelően írjuk át, ékezetet nem használva. Mivel a helyesírás csak közmegállapodás kérdése, ennek nem érdemes nagy jelentőséget tulajdonítani, verses műben természetesen helye lehet az egyéni ízlésnek is. Áprily az Anyegin-nel megfelelt az Akadémia parancsának, a másik két fordító Anyegin-je közelebb áll az orosz ejtéshez. Ebből legfeljebb annyi következik, hogy Áprily csak hímrímnek használhatja, Bérczy meg Galgóczy pedig csak nőrimnek.

Az *ön* ifjú szó a magyar nyelvben, 1828-as születésű. B. és G. ezt használja a híres első sorban, de nem egészen egyforma a holdudvara kettejüknél: B.-ébe beleérezzük a szót ajánló Széchenyit, G. korára már kissé alacsonyabb nyelvi rétegekbe szállt. Á. a természetesebb és nem olyan hivatalos, nők és férfiak közt meg éppen kecsesebb *magát* választja.

Az első mondat hangsúlyát mindhárman ugyanoda teszik – vajon egymástól kapták el? –, szerintem a legalább három lehetőség közül ez a legkevésbé valószínű, bár mennyire megszoktuk is. Puskin is kiemelhetette volna az *ént*. Ha jól meggondoljuk, így nincs is értelme. Az orosz fogalmazás sugallhatná a „Magának írok” kiemelést is, de leginkább egyszerűen azt, hogy „Írok magának”. B. „*e lépéssel*” sorvége nem szerencsés: rossz ritmusú, nem illeszkedik értelmesen a versmondatába, irodai stílusú, nincs az eredetiben, és a „*megvetéssel*”-lel összeálló gyenge rímpár kedvéért nem is volt érdemes beletenni. Pedig övé volna a legjobb 2. sor. Á. szépen, kényelmesen beleteszi kétszer, amit Puskin is kétszer mond, de a „*mond ez*” nem hű, és idegenes. G.-nak egyelőre nem sikerült a 2. sor, nem azt jelenti az eredeti, a „*szívem*” természetesen nincs az oroszban, és Puskinat különben se kellene nagyon felszívezni-lelkezni.

A 3–4. sort B. találja el a legjobban, de mivel – egyedül ő – tudja, hogy a másik kettő „*jog*”-os megoldása egyszerűen hatóigének fordítható, helyfelesleggel küzd (lendületes, tartalmas szinonimákkal nagyszerűen úrrá lesz rajta). G. három szótagos szép rímmel felel az első sorra, de versmondata inkohereus. És a mindhárom fordítónak bő 4. sort kissé felönti a hűség rovására.

5–6–7. sor: a három sorból álló versmondatban B. a „*kebelében*” szót használja (például itt érhetni tetten a biedermeierségét), a másik kettő a modernebb „*szívében*”-t. Mondhatnánk, azért, mert Bérczy és Puskin valók egy évszázadból. De nem mondhatjuk, mert Puskinban nincs se szív, se kebel. Ő a legmodernebb. Ettől eltekintve, és attól is, hogy Á. a „*sorsom panaszszavának*”-kal megtartott egy lényeges eredeti elemet, B. pedig könnyedén elsiklott felette, az övé a legjobb, legelegánsabb, még azt is érdemének érzem, ami látszólag másítás, hogy az eredeti (és magyarul is megálló) „*csepp*” helyett az elevenebb „*szikrá*”-t használja, s kellemesen össze is csengeti a „*szánalomnak*”-kal. Á. 7. sora nem sikerült, elég messzi parafrázisa az eredetinek, a „*visszhangot ad*” suta és idegenes, és töltelék. G.-é jó, de ő is vattázni kénytelen.

8–9–10. sor: ez megint csak Puskinnak sikerült a legjobban. Á. és G. fordítása szó szerint azonos (egy nem rímhelyzetben lévő szót mégis kivéve – „*egyre féltem*” és „*szólni*

féltem” –, de még ennek is szépséghibája van: a szókapcsolat egyáltalán nincs az eredetiben, ami nem volna nagy baj, hiszen néha igazán kínban van a rímelni akaró, no de hát egyformán töltik?). Ezt, sajnos, nem engedheti meg magának a fordító, bármi hátrányos helyzetben van is a korábbi és így boldogabb fordítókhoz képest. B.-é nem szerencsés, egyetlen erénye, hogy csak ő közelítette meg az eredeti „először hallgatni akartam”-ját. Különbözik a „*higgye*” suta „el” nélkül (a múlt században is az volt), a „*mostoha sorsom*” nincs az oroszban, csak a rímkényszer diktálta.

11–12–13. sor: mindhárom fordítónak sikerült, de G. sorai akár tökéletesnek is mondhatók, egyetlen stílári kifogással: a „*kicsiny*” nem illik Puskinhoz (szinonimája sincs az eredetiben, de nem ez a baj).

14–15–16–17. sor: eredeti – „Csak hogy halljam beszédét, / Szólhassak egy szót magához, és azután / Mind csak egyre gondoljak / Nappal és éjjel az új találkozásig”. Nyilvánvaló, hogy A. szép sorai itt betű szerint is pontosak. B.-nél a „*Gondoljak önre*” se-kéllé konkretizálja a szemérmes *egyre* gondolást. G. átfogalmazza a 16. és 17. sort.

18–19–20–21. sor: az eredeti sokatmondó és egyszerű „emberkerülő”-je senkinek se fért be – hogyan is kérhetnék számon egy szegény fordítón egy öttagú szót, de persze többel kell fizetni érte. B. „*futva fut a társaságtól*”-ja épkezláb magyar megoldás. A. 19. sora, a „*Mi csillogtatni nem tudunk*”, tárgyatlanságában egy kicsit suta. Úgy érzem, itt G. viszi el a pálmát, kedves, meleg és fesztelen ez a négy sora, a valódi eredeti nyegdikkal, amely B.-nek sehogy se fért be.

Egy apróságban Bérczy és Galgóczy egyformán vét a forma ellen ebben a huszonegy sorban. A két levelet, Tatjánáét és Anyeginét, mint látható, Puskin nem az Anyegin-strófa (négy keresztrímes, két páros rímes, két páros rímes, négy ölelkező, két páros rímes sor) szerint rendezi. Nyilvánvaló, hogy ha páratlan sorszámú a szakasz, és nincs rímtelen sor, valahol három sornak kell rímelnie egymásra. Az oroszban – és Áprily szövegében – ez meg is történik az első öt sorban (ababa). Bérczy ehelyett az ötödik, nyolcadik és tizenegyedik sorba teszi a hármas rímet. Galgóczy az ötödik sorral szintén nem felel vissza a harmadikra és az elsőre, hanem új ölelkező egységet kezd.

Ebből az ujjgyakorlatból láthatja az olvasó, hogy ezt a kellemetlenkedő szórszálhasogatást nevezik szerkesztői munkának, és hogy a szerkesztő, a klasszikus mondás szerint, ront vagy javít, de nem henyél.

Így végződik a dolog, ha a (mint említettem: szenvedélyes) legutóbbi fordító el nem olvassa akadémikuskodásaimat, s „lapzártá” után, mérgében, újra nem fordítja TATJÁNA LEVELÉ-t, hozzáfűzve a magáét, nem Anyeginnek, hanem nekem, amiben a „tudós hűgom” volt a legenyhébb gorombaság. A legsúlyosabb meg az, hogy „most aztán írhatod át az elemzést”. Nem írom én. Hadd lásson az olvasó egy igazi műhelyt, nem vasárnapra rendbe rakva, hanem amúgy természetes állapotában. Csak dicsőségére válik a fordítónak, ha olyan bőségesen buzgó életereje van, úgy meg tud újulni, és olyan komolyan veszi magát és a mesterséget, hogy immár egy szó se igaz abból, amit az ő LEVELÉ-ről írtam. *Most már* övé a legszebb, leghívebb, *majdnem* tökéletes tizenhét sor. (Majdnem, mert... 3–4. sor: az eredetiben maga a megvetés a büntetés. 5. sor: a „*mit felednék*” eléggé szervesen töltelék. 11. sor: a „*bízuást*”-nak csak hatóigével lenne értelme.)

Ami tehát a következő szemelvényekben olvasható (a tizenhét sor), az az elemzés után készült változat. És ez igen-igen nagy tisztesség – nekem.

Alekszandr Szergejevics Puskin

JEVGENYIJ ANYÉGIN

Részletek

Galgóczy Árpád fordítása

I. fejezet

35

S hősünk? Alig van benne élet,
 A bálból hús ágyába lép;
 Közben vidám dobszóra ébred
 A szorgos pétervári nép.
 Boltajtó, ablaktábla tárul,
 Kihordó lódul, boltos árul,
 Korsóval ohti lány szalad,
 Friss hó ropog, hol elhalad.
 A bérkocsis standjára léptet,
 A kéményekből már ezüst
 S kék oszlopokban száll a füst,
 S a mindig pontos pék, a német,
 Már századszor szolgál ki tán
 Kicsiny vasziszdasz-ablakán.

36

De bál zajától elcsigázva
 Míg éjre váltja reggelét,
 Nyugalmat nyújtva rejti ágya
 Az élv s a pompa gyermekét.
 Ebédajt ébred elpuhulva,
 S egy napra kész az élet újra,
 Egyhangú, tarka egyveleg,
 Hol tegnap, holnap egyre megy.
 De boldog volt-e így Anyégin,
 Ki ekkor ifjú még s szabad,
 Ki sok fényes sikert arat,
 S még nem lát árnyat földön, égen?
 Ilyen sok léha év alatt
 A teste, lelke ép maradt?

37

Ó nem: korán kihűlt e lélek;
 Világa szürke lett, sivár;
 A szép nők csábos kellemének
 Rég nem volt bámulója már;
 Már kedvét szegték a csalások;
 Megunt barátságot, barátot,
 Hisz mindig ő sem szórhatott
 Víg élcre élcet, s nem tudott
 Jó *beafsteaket*, strassburgi májat
 Finom pezsgóvel mosni le,
 Ha fájt, zúgott szegény feje;
 S bár lobbanékony volt, kifáradt,
 Unt minden sértő, nyegle szót,
 Acélpengét, ólomgolyót.

38

Olyan kór ez, melynek világunk
 Okát még mindig nem leli,
 Az angol *spleennek* mondja, nálunk
 A nép *csomörnek* nevezi.
 Ez terjedt rajta egyre jobban,
 S a sok fényes, zajos szalonban
 Ha megjelent, mint Childe Harold,
 Szótlan, sötét, mogorva volt,
 És bár nem vitte rá a lelke,
 Hogy ifjan öngyilkos legyen,
 Nem érdekelte semmi sem,
 Tánc, pletyka már fel nem tüzelte,
 Sem csábító sóhaj, se más,
 Kedves, meleg szemvillanás.

39, 40, 41

.....

42

Szeszélyes nagyvilági dámák!
 Az elsők közt ti voltatok,
 Kiknek megunva társaságát

Anyégin hátat fordított;
 És bár e hölgyek közt lehetnek,
 Kik Sayról, Benthamról csevegnek,
 Beszédjük bosszant és zavar,
 Bár ártalmatlanul badar;
 S hozzá mindegyik oly hibátlan,
 Oly fenséges, olyan eszes,
 Oly feddhetetlenül nemes,
 Oly józan, olyan makulátlan,
 Oly hűvös mind a férfihoz,
 Hogy látásuk is *spleent* okoz.

43

Sok hamvas arcú ifju szépem,
 Kiket, ha már későre jár,
 A hűvös pétervári éjben
 Röpít a büszke gyors batár,
 Hozzátok sem volt hű Anyégin.
 Viharzó passziói végén
 Bezárt ajtót és ablakot,
 Majd ásított, tollat fogott,
 De a kemény munkát utálta,
 És bárhogy is iparkodott,
 Leírni semmit sem tudott,
 S nem lett azoknak büszke társa,
 Akikről nem nyilatkozom,
 Mivel közékük tartozom.

44

Újból semmittevésbe mélyedt,
 S bár lelke kongott, pusztá lett,
 Dícséretes szándéka éledt,
 Hogy más tudását szerzi meg;
 Beült hát olvasó zugába,
 S csak olvasott, de mindhiába:
 Ez itt unalmas, az hamis,
 Ez csak hazug, az aljas is;
 S mindben megunt igái várják;
 A régi immár rég avult,
 S az újból visszaszól a múlt.
 Otthagyta hát könyvtárszobáját.
 S polcát, mely könyvvel volt tele,
 Sötét selyemmel fedte le.

45

A nagyvilág nyűgét lerázva,
Mint ő, szabad sors gyermeke,
Akkortájt lettem épp barátja.
Tetszett külön természetete,
Ahogy mindig követi álmát,
S halad a buktatók során át,
Ahogy hős-józanul latol.
Én mérges voltam, ő komor;
Megéltük szívünk lobbanását,
De boldogságunk elrepült,
S mindkettőnk szíve rég kihült.
Ember haragját, Sors csapását
Viselte ő s viseltem én
Már életünknek reggelén.

46

Ki élt s ítelt, a szíve mélyén
Az embert régen megveti;
Ki egykor érzett, álma éjén
A múlt gyakran kísértgeti:
Azt bűvölet rabul nem ejti,
Emlékeit sosem felejtí,
S az önvád mérge marja mind,
Ezért szavának rendszerint
Különleges varázsa éled.
Előbb úgy éreztem, zavar
Anyégin nyelve; ám hamar
Megszoktam e csípős beszédet,
Epéjét, mit szavába vitt
S gonosz, borongós élceit.

47

Szép nyáridőn, mikor sötét volt
A föld, de áttetsző s derült
Névánk fölött az esti égbolt,
S a víz a rég elszenderült
Diana képét nem mutatta,
Múltunk kalandjait kutatva,
Idézve múlt szerelmeink,
Vidáman s lelkesen megint
Hányszor itta keblünk magába

Az éj varázsos illatát!
Mint rab, ha zord börtönfalát
Az álom zöld erdőre váltja...
S az álmunk arra szállt velünk,
Hol zsendült ifjú életünk.

48

Anyégin elmerengve búsan
A gránitfalnak dőlve állt;
Nem oly rég árván és borúsan
Egy költő látta így magát.
Csend volt körös-körül; az éjben
Strázsák kiáltoztak keményen,
S batár tört át a csend falán
A messzi Millionnáján;
Egy csónak csobbanó lapáttal
Úszott a szunnyadó folyón,
És hallatszott elbájolón
Amint kurtszó s víg nóta szárnyal...
De ott az éj szebben dalol,
Hol Torquato stanzája szól!

VI. fejezet

28

Ellenfelek! Vajon mióta
Melengetik vérszomjukat?
Rég volt, midőn még minden óra,
Ebéd, vidám tett, gondolat
Közös kincsük volt? Most azonban
Ős gyűlölettől égve nyomban
Akármelyik higgadtan öl,
S a másik életére tör
Egy furcsa rémálmot követve...
Lehet, mindkettő észre tér,
S amíg még nem szennyezte vér,
Kezet szorítanak jót nevetve?
De gyakran gyilkos fegyverünk
Le nem győzött álszégyenünk.

29

Megcsillanó pisztolyba megy be
 A töltővessző; cseng a vas,
 Golyó kerül a vont csövekbe,
 Először kattan a kakas.
 A puskapor szürkés sugárban
 Zizegve hull. Szorosra zártan
 A kova helyére kerül.
 Guillot egy tönk mögött leül.
 A két ellenfél most a földre
 Hajítja széles köpenyét.
 Majd harminckét lépést lelép
 Zareckij, két határt jelölve,
 Rajtuk feláll a két barát
 S kezébe kapja pisztolyát.

30

„Előre!” És határozottan,
 Egymásra nem célozva még,
 A két ellenség most nyugodtan
 Megindul s négy lépést kilép:
 Négy lépcsőfok ez a halálba.
 Anyegin most lassan, kivárva
 S keményen fogva fegyverét,
 Emelni kezdi jobb kezét.
 Még öt lépést tesznek előre,
 S Lenszkij egyik szemét, a balt
 Behunyva szintén célra tart –
 De im, Anyegin megelőzte...
 Ütött az óra, nincs tovább:
 Lenszkij elejtü pisztolyát,

31

Kezét lassan mellére téve
 Lerogy. Ködös tekintete
 Halálra vall, nem szenvedésre.
 Hegyoldalról szakadva le
 Hógörgeteg hull így a völgybe
 Ezer sugárban tündökölve.
 Anyeginon jeges hideg
 Fut át, az ifjúhoz siet,
 Néz rá, szólítja... mindhiába:

Ó nincs többé. Költőszívét
 A vég korán roncsolta szét!
 Vihar zúdult a szép virágra,
 Lehervadt léte hajnalán,
 Az oltáron kihunyt a láng!...

32

Némán feküdt és mozdulatlan,
 Arca furcsán sápadtra vált.
 Az átlótt testből friss patakban
 Párás, meleg vér csordogált.
 E szív előbb egy pillanattal
 Még megtelt lelkes gondolattal,
 Remény, gyűlölség, szerelem
 Gyúlt benne, vér forrt szüntelen –
 Most mint kihalt és puszta házban
 Bent minden néma és sötét;
 Itt végleg elcsitult a lét.
 Meszelt az ablak, rajta rács van.
 A háziasszony sincs sehol.
 Örökre eltűnt valahol.

33

Jó gúnyverset faragva látnod,
 Ha ellened méregbe jön;
 S míg öklelő dühét kiváltod,
 Figyelni nem kisebb öröm,
 Amint olykor tükörbe kémlel,
 S magára ráismerni szégyell.
 De kedvtelésed még nagyobb,
 Ha így bóg fel: ez én vagyok!
 A legjobb, csendesen kívárva,
 Míg végzetes hibát csinál –
 Amint tisztos távolban áll
 Célozni sápadt homlokára.
 Ám életét így oltva ki
 Aligha örvendesz neki.

34

De hogyha ifjú jó barátot
 Sebez golyód halálra, mert
 Egy sértő szót szemedbe vágott,
 Tréfálva ellenkezni mert,
 Avagy pohár mellett vitázva
 Te sértetted meg nem vigyázva,
 S nagy lobbanékonyan legott
 Párbajra büszkén ő hívott,
 Milyen kín járja át a lelked,
 Míg mozdulatlan elterül,
 S arcán a vég árnyéka ül,
 A teste egyre hülve dermed,
 Már nem hall és nem válaszol,
 Ha hozzá volt barátja szól!

35

Anyégin önvádtól gyötörtén
 S némán szorítva fegyverét
 Csak nézte Lenszkijt összetörtén.
 „Nos, meghalt” – döntött a segéd.
 Meghalt!... E szörnyű szó Anyégint
 Szíven találja, tétován int,
 Aztán segítségért kiált.
 Zareckij lassan rakja át
 A dermedő hullát a szánra,
 S megy szörnyű terhével haza.
 A vér szagától két lova
 A zablát már habosra rágta,
 Tombol, kapál, egymásba mar,
 S repül máris, mint a vihar.

36

Barátaim, halott a költő!
 A sok be nem telt szép reményt,
 Felnőttruháját épp felöltő,
 Alighogy felserdült legényt,
 Tudom, sajnálják. Merre tűnt el
 A sok nemes vágy, hol merült el
 Sok ifjú, gyöngéd érzélem,
 Merész, magasztos értelem?
 S ti lángoló szerelmi vágyak,

Tudásszomj, munka ingere,
 A bűn, gyalázat szégyene?
 Hol vagytok, áhított talányok,
 Ti, égi élet árnyai,
 Ti, szent költészet álmai?

37

Lehet, azért jött a világra,
 Hogy csak dicsőt és jót tegyen;
 Nem volna lantja sem hiába,
 Sokáig zengne szüntelen
 Át századok során örökkön.
 Talán a költőt itt a földön
 Magas rang várta. Meglehet,
 Hogy mártírsorsot szenvedett
 Árnya szent titkot vitt a sírba,
 Fülünknek meghalt ím a hang,
 Nem zúg az éltető harang,
 S nem éri el dicsérve, sírva
 Zengő örök himnusz-zene
 S a népek áldó éneke.

38, 39

Lehet, regényem dalnokára
 Sok más halandó sorsa várt.
 Elillant volna ifjusága:
 Az útról, hol lobogva járt,
 Egészen más irányba térne,
 Múzsák helyett nejével élne,
 Vidéken enne, inna ma,
 Köpenyt és szarvat hordana;
 Az évek múlnának fölötte,
 Elhívva és köszvényesen
 Zsémbelne negyvenévesen,
 Majd ágyban halna meg, körötte
 Jajongó, síró asszonyok,
 Utódok és halk orvosok.

De bárhogya is, az ifju kedvest,
Ki rímbe oly sok dalt szedett,
Az ábrándos szívű szerelmezt
Baráti kéz gyilkolta meg.
S hol földi életét leélte,
A falu mellett, balra térve,
Két összenőtt fenyőt lelünk;
S elandalítva képzetünk
Kicsiny patak fut csendes árral.
Ott pihen a szántóvető,
S oda jár a marokszedő
Friss vízért kongó korsajával;
A partra ott homály borul,
S az árny egy sírkeresztre hull.

Tatjana levele Anyéginhez

Írok magának – mit tehetnék?
Mit mondhatnék ezenkívül?
Tudom, hogy megvet, és lehet, még
Meg is büntet kegyetlenül.
De hogyha búmra, mit felednék,
Egy csöppnyi részvéttel felel,
Most balsorsomban nem hagy el.
Először hallgatni akartam,
És higgye el, hogy szégyenem
Nem tudta volna meg sosem,
Ha bízvást hittem volna abban,
Hogy, bár hetente egy napon,
Falunkban mégis láthatom.
Hogy csak magát hallgatva váltig
Egy-egy szót szóljak, azután
Majd egyre gondoljak csupán
Egész az új találkozásig.
De mondják, unja kis falunk,
Nem híve itt a társaságnak,
Mi meg... túl egyszerűk vagyunk,
Bár úgy örültünk mind magának.

Miért jött hozzánk? Halk magányt
Kívánnék, árnyas, néma kertet,
S nem ismerném most sem magát,
Sem ezt a gyötrelmes keservet.
S – ki tudja? – ezt a zsenge lelket
Talán csitítná az idő:
Más lenne vágyott hitvesemmé,
S én részvevő, hű társa lennék,
És áldozatkész, jó szülő.

Másé!... Nincs senki e világon,
Ki bírhatná a szívemet,
Az Ég akarta: légy a társam,
Hisz én tied vagyok, tied!
Hittem, hogy egyszer rád találok,
Bizonyosság erre életem;
Az Isten küldött, tudta: várlak,
Légy hát órangyalom nekem!
Terólad álmodtam szünetlen,
Látatlan is szerettelek,
Bűvölt csodás tekinteted,
S a hangod itt zengett szívemben...
Nem volt ez álom, mely vakít!
Alig léptél be, tudva tudtam,
Kővé meredtem, s lánggra gyúltan
Rebegttem: itt a társam, itt!
Nem így volt-é? Terád figyeltem:
Te szóltál csöndes éjeken,
Mikor szegények gyámja lettem,
Vagy hő imámmal könnyittem
Szegény háborgó lelkemen.
S ez ihletett, szent pillanatban
Te jöttél ismerős alakban,
S a félhomályon törve át
Halkan fejem fölé hajoltál,
S szerelmesen, biztatva szóltál,
Búmat reménnyel szóltted át!
Angyal vagy-é, ki lelkem óvja,
Vagy álnok, csalfa csábítója:
Szüntesd maró kétségemet!
Talán mindez hazug ígézet,
Mely elvakítja lelkemet,
S egészen másképp dönt az élet...
Nos hát, legyen! A végzetem
E naptól két kezedbe téve
Hozzád esengve könnyezem,
Védelmet zokogva kérve...

Gondold csak el: magam vagyok,
Nem érthet itt meg senki engem,
Érzem, kezd elborulni lelkem,
S egy szót sem ejtve sorvadok.
Várlak: csüggedt szívem reményét
Élessze fel tekinteted,
Vagy törd szét álomképemet,
Megérdemlem szavadnak élet!

Végzem! Átfutni nem merem...
Dermeszt a rémület s a szégyen...
De zálog jelleme nekem,
S hiszem, hogy van miért remélnem...

Anyégin levele Tatjánához

Tudom, megsértem most magát
Megvallva bús titkát szívemnek.
Szemén, melyben haragja reszket,
Mily megvetés suhanhat át!
Miért teszem vajon? Mi várhat,
Ha így feltárom lelkemet?
Magának jó okot kínálhat:
Kigúnyol tán, s ki is nevet!

Szívében egyszer, hajdanában,
Parányi kis lángot találtam,
De hinni nem mertem neki:
Kedvelt szokásom nem követtem;
Szabadságom, bár unta lelkem,
Még féltem elveszíteni.
S még egy körülmény volt, amelynek
Prédája Lenszkij lett, szegény...
Mindent, mi kedves volt szívemnek,
Szívemtől megtagadtam én;
S az életem külön magánya
Sugallta: többet ér nekem
A csend s szabadság. Istenem!
Hibáztam, s mily nagy lett az ára...

Nem, látni percenként magát,
Követni gyöngéd érzellemmel,
El-elfogni egy mosolyát
Szerelmes, mámoros szememmel,
Egész lelkemmel fogni fel,
Milyen tökéletes a lénye,
A lábánál lobbanni el...
Ez lelkem legszentebb reménye!

De ettől megfosztott sorom:
Vakon vánszorgok csak nyomában,
S bár drága már minden napom,
Tétlen, sivár unatkozásban
Töltöm, mit sorsom mért nekem:
Amúgy is terhes életem.
Idóm ki van már szabva, érzem,
De hogy tovább éljek, tudom:
Már reggel bizton kell remélnem,
Hogy nappal újra láthatom...

Félek, nem érti halk imáját
Szívemnek – bíráló szeme
Alantas és ravasz fogást lát,
S kemény szót szól majd ellene.
Ha tudná, szomjú, hő szívemmel
Mily szörnyű látni kellemét,
Lobogni – s józan értelemmel
Csitíteni vérem vad hevét;
A térdét átölelni vágyni,
Lábánál felzokogni, és
Mindent, mindent elébe tárni:
Szerelmet, vágyat, kételkedést,
S közben közöny fagyába zárva,
Mely szám, szemem megfékezi,
Csevegni s úgy tekinteni
Vidáman, könnyedén magára!...

Legyen hát! Nincs többé erőm,
Hogy önmagammal szembeszálljak.
Hatalmában vagyok magának,
A Sorsra bízom hát jövőm.

FIGYELŐ

A REJTŐZKÖDŐ KREATÚRA

*Kertész Imre: Az angol lobogó
Holnap, 1991. 155 oldal, 120 Ft*

„Az irodalom gyanúba keveredett” – olvasható e könyv 32. oldalán, s ez a mondat olyan nyomasztó és megkerülhetetlen problémát fed, hogy mottója lehetne mindenkinek, aki manapság ír.

Kertész Imre elbeszélői műveit éppen azért érzem szellemileg különösen izgalmasnak, mert hangjukban van valami nem irodalmi, valami elementáris, ami mégis több, mint szubjektív. Az ANGOL LOBOGÓ szavaival élve: „a sötétség súlyát hurcoló élet” szóval meg bennük erőteljesen, a végső konzekvenciáig elmenve, műfaji határokat, irodalmi ízlést nem kímélve, sőt magát az irodalmat meg a művészetek „ágyát”, a szellemet is megtépázva. S az is rokonszenves, hogy nem avantgárd alapállásból szólal föl ez a mélyen rebellis és irodalmi intézményeket tagadó hang, hanem éppen a szellemi tradícióból kiindulva jut el a hagyomány felforgatásáig.

Ezt az új elbeszélést olvasva is „fogta” intuícióm az elementáris megszólalás rezgését, ám ugyanakkor felébredt bennem a gyanú, hogy az író valahol megtorpant, és engedményt tett az irodalom javára. A fejemben motoszkált az a mondat is, amelyre „z e könyvben közzétett 1984-es naplójegyzetek között bukkantam: „Ez az utolsó regény, amit még a csupasz egzisztencia jegyében írok.” Vajon tényleg beérett ez a szándék? Csal-e AZ ANGOL LOBOGÓ-val kapcsolatos sejtelmem?

Hogy értsem az elbeszélés 31–32. oldalán olvasható kijelentéseket: „Nem vagyok irodalmár, sőt már régóta nem szerelem és nem is olvasok irodalmat. Ha megfogalmazásokat keresek, löbbszire az irodalmon kívül keresem, ha megfogalmazásokra törekednék, valószínűleg tartózkodnék tőle, hogy e megfogalmazások irodalmi megfogalmazások legyenek...” Ki mondja ezeket? Nem a szerző,

hanem az alteregója, egy idősödő úr, foglalkozására nézve valamilyen szakember, professzor, aki miután volt tanítványainak előszóban elmesélte, most írásban is rögzíti „az angol lobogó történetét”. Mikor „most”? A szerző mintegy „élő adásban” közvetíti a történet leírásának folyamatát. Az elbeszélés: kvázi élő frás, a szemünk előtt történő vallás – idézett „nem irodalom”. De az idéző vezeti az író kezét, rendezzi a motívumokat, elköt minden szálát, tökéletesíti a spontán vallo-mást. Egy láthatatlan elbeszélő, egy szellem, mindent megigazít. Az ilyen, monológyszerű elbeszélésekben szokásos író-elbeszélő viszony (amikor is az író lejegyzí az, amit egy bizonyos elbeszélő mond) megfordult: itt egy megfoghatatlan elbeszélő közvetíti az, amit az „író” ír (aki pedig a maga élőszóbeli előadását rögzíti).

Az elbeszélő széthasadt. Az eredeti, a leírt és az elbeszélő monológot azonban valami összefogja – mégpedig a szublimálás, a tökéletesítés szelleme. Így olyan irodalom jön létre, amelynek van ugyan egy élő magmája, ami azonban lecsapolva, beszabályozva kerül az olvasó elé. A reflexió nem fakasztja, hanem levezeti a kérdéseket. A csupasz egzisztencia finoman be van takarva, mint egy seb, ami a maga sájdalmas nyersségében nem mutatható meg, nem tehető beszéd tárgyává.

Az elbeszélés után közölt, közvetlenebb írásból (a BUDAPEST, BÉCS, BUDAPEST című útiesszére gondolok) kitűnik, milyen fontos is a szerző számára az inkognitó. Létezését csakis „inkognitókban járva” tudja elképzelni, személyiségének van egy olyan szorongásos drámája, mely az inkognitók elvesztése és azok csorbítatlan megőrzése körül forog. „Talán azt mondjátok: játék, de akkor játéknak az életben maradás technikáját hívjátok.” Ugyanebben az írásában az irodalmat is életfontosságúnak, „vitalis cselekvés”-nek, „az élet egyetlen értelmé”-nek mondja. Ha továbbfűzzük ezeket a gondolatokat, oda jutunk, hogy írónak lenni is az inkognitó egy lehetséges formája – tétje azonban éppen az inkognitótól való megszabadu-

lás, a leplezetlen megnyilvánulás, a személyiség „értelmének” felfakasztása. A valódi megszólalás.

Az angol lobogó történetének írója (a professzor) egzisztenciális-vitális írásra törekszik, ezért határolja el magát az irodalomtól: „*Félni kell tőle, hogy az irodalom oldószerebe áztatott megfogalmazások soha többé nem nyerik vissza sűrűségüket és életszerűségüket.*” Ezzel szemben „*olyan megfogalmazásokra kellene törekedni, amelyek totálisan magukba foglalják az élettapasztalatot..., amelyek meghalni segítenek, és mégis hagyományoznak valamit a túlélőkre is.*” A „*tanúsággal*” „*műfaját*”, illetőleg cselekedetét említ, ami nincs okvedenül irodalomhoz, sőt szakvakhoz sem kötve. Ő maga ezt a néma tanúságtételt választotta, s csak a „*túlélők*” végett – baráti-tanítványi körének unszolására – döntött mégis, belső ellenállását leküzdve, a megszólalás mellett, s öntötte tapasztalatát beszélt, majd írott szavakba.

E professzor-alteregő (vagy inkognitó) színre léptetésével Kertész Imre egy olyan elbeszélői szituációt hozott létre, amely „*totálisan magában foglalhatja az élettapasztalatot*”, mégis úszta irodalom; amely megcsapolhatja az élet sűrűjét, anélkül hogy az elemi ár azzal fenyegetne, hogy szétveti az irodalmi inkognitót. A láthatatlan elbeszélő szellem ugyanis megszűri az elementáris-drámai élettapasztalatot, és átrefektálja azt az irodalom „*másvilágába*”; transzcendál tehát. De kicsoda ő, kinek a küldötte, honnan? „*Mi végre mandsz?*” – merül fel a kérdés a szövegben is, a vége felé.

Kertész Imre életművét szemügyre véve nyomon követhető a hajlás egy egzisztenciális írásmód és esztétika irányába. Említett esszéjében Nietzschével szólva egyértelműen és tisztán amellet voksol, hogy a művészet „*az élet legmagasabb feladata, voltaképpeni metafizikai tevékenysége.*” Prózájából – legyen az bármily műfajú – az is ugyanilyen egyértelműen és tisztán kiderül, hogy a világ, amelyben az ortegai értelemben egzisztenciális és nietzschei értelemben művészi „feladatot” meg kell valósítani, a katasztrófa állapotában van. Na már most, ha „*a regény egyetlen lehetséges tárgya: az élet visszavétele, megélése*” – miként e kötetben közzétett naplójában írja –, akkor ez a „feladat” nem lehet más, mint a katasztrófa – az összeomlás – befogadása és az agonisztikus szellem ébren tartása.

A „vitális cselekvés” így paradox módon a tagadásba torkollik. Olyan irodalmat szül, mely tagadja az irodalmat, olyan írót, aki tagadja önmagát, olyan életet, mely kitart az összeomlásban.

Ezt az agonisztikus faktort azonban fogva tartja AZ ANGOL LOBOGÓ elbeszélői szelleme, egy „daimón”, amely az író „*dömlésének valamiféle isteni sugalmazottságot ad*” (Plutarkhosz), amely folytonosan elfojtja, szublimálja és szinte tökéletes irodalmi inkognitóba bújtatja az élet és a személyiség agonális karakterét. A személyiségnek – és az írásnak – ez a metafizikai megragadottsága a szövegben tárgyává van téve.

AZ ANGOL LOBOGÓ fejlődésregényt sűrűt erős nyomással elbeszéléssé, s ettől igen intenzívvé válik. Egy értelmiségi figura szellemi fejlődése, belső érlelődési folyamata ábrázoltatik. Olyan valakié – s ezt elfogadhatjuk akár a szellemi ember meghatározásának is –, akinek az élete „*a megfogalmazhatóság szintjén zajlik*”. Az elbeszélés egyik kulcsfogalma ez, a „megfogalmazás”. Nem a szó közkeletű, irodalmias értelmében szerepel, hanem egy mélyebb egzisztenciális szinten: az élet értelmezhetőségére, felfoghatóságára vonatkozik. A megfogalmazás igazságkritériuma az, hogy ne legyen ellentétben az életvitellel, tehát ne a tiszta tudatból, hanem az életvalóságából eredjen. Ez az a szál, az a filozofikus és létkérdés, amire fel van fűzve az angol lobogó története, illetőleg az élettörténet. A fejlődés pedig „*a kaland megfogalmazásától a megfogalmazás kalandjához*” keresztül „*a némán lelt élet mint megfogalmazás*” véglegesítéséig vezet.

Főhősről van szó és fejlődésről – még ha „fordított” értelemben is. Az abszolút főszereplő, a monológ „én”-je végül mégiscsak győzedelmeskedik – önmagán; sorsának ura lesz; életítja pedig, még ha folytonos kudarc is, mégis egy szellemi-erkölcsi-intellektuális magaslatra hág.

Az első szakaszra, „*a kaland megfogalmazására*” való hátratekintés újságíróskodó ifjúkorába vezet vissza a professzor-írót. Ennek a „felvonásnak” a központi színtere a szerkesztőség. A második szakasz, melyben fordulat-szerűen „*a megfogalmazás kalandjával*” találkozunk a hős, a legdrámaibb; fő színhelye az Opera, bizonyos könyvek szellemi tere, valamint

az utca. A harmadik szakasz az öntagadásé és az elnémulásé, színtere pedig a szoba.

Az író egy-egy frappáns, nem dúsan eseményes, annál sokatmondóbb elmozdulást megörökítő képpel és ezeket körülrajzoló kisebb, epizodikus képsorokkal idézi meg az egyes szakaszokat. Ugy hatnak ezek a szemléltető-epikus képsorok az egyébként megbontott próza szövetében, akár az időnként felcsendülő melódiák. Ilyen beúszó emlékképekből (dallamemlékekből) rajzolódik fel a voltaképpeni elbeszélés háttére.

Az első ilyen háttérkép a nyelvző szerkesztőséget ábrázolja. A képsorozatban végbemegegy egy elváltozás: a vidám, könnyed hangulatot keltő, a régi ízeket még őrző közegebe beszivárog a szorongás, a félelem és az abszurd, elárad a hazugság állapota. („50-es évek”).

A második háttérkép dupla. Az elülső egy operaházi Wagner-előadást vázol, s amikor ez „felmegy”, előtűnik az utca az alberletből alberletbe vándorló ifjú párral, majd az utcákat előzőnlő tömeggel. Aztán kiürül a tér, és megmerevedik egy brutálisan szétlőtt bérház képe. („1956”).

A harmadik háttérkép nagyon halvány: konzolidált polgári szoba, tálak, poharak, civilizált társalgás. („Ma”).

E hátterek előtt zajlik a főszereplő életének szellemi drámája. Életének valós dramatikájáról igen nyomatékos és sokatmondó utalások értesítenek, a hangsúly azonban – akár az opera műfajában – a szellemben lejátszódó drámán van, másképpen szólva: „megfogalmazásainak” drámáján.

A húszéves fiatalember, akit az elbeszélés elején megismerünk, Heideggerrel szólva az „Önmagára felhívott akárki”, aki azonban még nem önmaga, csak görcsösen törekszik erre. „A naiv megfogalmazások időszaka volt ez életemben” – vallja az „író”. Erre a naiv szellemre az a legjellemzőbb, hogy jövőorientált, afirmatív, pozitív irányultságú; valamiért szorít, az életlehetőségeket keresi – s ettől egyre frusztráltabbá válik; rabságból akar szabadulni, s a helyzet foglya marad. Naivitásánál fogva ugyanis képtelen belátni, hogy a szituáció pokolian zárt, csak egyetlen autentikus lehetőséget hagy nyitva: a süllyedést.

Életébe az hoz fordulatot, amikor találkozik a valóság fölött győzedelmeskedő, teremtő

szellemmel, az alkotás kalandjával. Ez egyszerre két felismeréssel ajándékozza meg: hogy a való világ a katasztrófa világa, és hogy létezik egy „másik világ”, mely nem kevésbé apokaliptikus ugyan, de magasabb rendű, „bűnös” és „édes” szenvedéllyel telt. A szentimentális megfogalmazások időszaka lehetett ez, abban az értelemben, hogy csordultig volt a tragikus szellem utáni epekedéssel, az alkotásért való rajongással.

Míg az előző szakaszban a főszereplő jövőorientált szellemiségét, „könyved, de azért némileg intellektuális életről szótt” ábrándjait a Szerkesztőség jelképezte, itt a Wagner-opera a platóni Szellem emblémája. Az előző szellemi-lelki beállítódás képtelenségét, mi több, hamisságát a valóság, a „reális abszurd” hozta felszínre (hívószó: „perек”). A Szellem utáni szentimentális vágyakozást is a valóság (hívószó: „1956”) lőtte szét.

„Az Opera vörös homálya” meglebben, mint egy függöny, és feltáruul az utca, mely azokban a napokban „operatívá” válik. A Szellem és a Forradalom ígérete egy pillanatra találkozik. Az angol lobogó voltaképpeni története ennek az ígéretnek az elillanását szemlélteti. Koporsóra szoktak úgy zászlót teríteni, mint arra az angol dzsipre, amely elrohant a fiatalember szeme előtt, s később emlékezetében szimbolikus jelentőségre tett szert. A fehér kesztyűs kéz búcsút intett ablakából. Elszállt egy illúzió, s maradt a valóság: a brutálisan szétvert secessziós bérház tátongó ürege. A roncsolt lét jelképe.

A főszereplő már a „második szakaszban” is egzisztenciális problémaként éli meg a szellem és a valóság összeférhetetlenségét. „A Walkür katasztrófávilága és a tényleges katasztrófávilág között semmiféle összefüggést nem látam... Egyszerűen nem tudtam, miként hidalhatnám át e két világot elválasztó szakadékol, pontosabban tudathasadást...” Ennek a problémának az „emblémája” Thomas Mann Goethe- és Tolsztoj-tanulmányja, a fiatalember meghatározó, életbe vágó olvasmányélménye. Az e probléma mögött rejlő egzisztenciális dráma tör ki az utca színpadán, s lesz megoldottá a harmadik szakaszban.

Ennek színterét csak néhány hevenyészett esetvonással rajzolja fel az elbeszélő. Egy polgári szoba, a háttérben pedig „a béke romjai”, az előtérben egy morózus, szívbeteg, ne-

hezen megnyilatkozó professzor úr, aki lát-
szólag megtagadta minden korábbi önmagát
– elvágtá alkotói vénáját. „*Megértettem, hogy...
ebben az itteni világban lehetséges egyedüli alkotás
az öntagadás mint alkotás.*” Az említett „tu-
dathasadás”, ellentmondás ebben az ország-
ban csak a misztikus szellemhűtben vagy a
puskaporos örületben látszott feloldhatónak.
A professzor, mint „*sötétben bolorkáló*” szellemi
ember, önmagával, életvitelével nem érezhet-
te összeegyeztethetőnek sem a rajongó misz-
tikus, sem a forradalmár szerepét. Miként Jó-
nás, ő is elutasította a próféataságot – s meg-
büntette önmagát, mint ama „*tűkos és bírnős
tudás*” hordozóját.

Az „angol lobogós” emlékkép jelképes tar-
talmakat sugároz: az ideák, az értékek élhe-
tősége int általa ironikus búcsút ennek a föld-
nek, melyben a nagy pillanat után, a békében
az értékek érvénytelenítése kezdődött. Ezért
jelentheti ki a professzor, hogy „*a totális hábo-
rú rombolását a totális béke avatta teljes és mond-
hatni, tökéletes pusztításá.*” Az ilyen lepusztult
világban a szellemi ember: képtelen egzisz-
tencia, aki „*a szellemi létnek legfeljebb a látszatát
folytathatja*” (a „zenekari árok” és a „rivalda”
között áthidalhatatlan ugyanis a szakadék).
Az élet nem válhat teremtő léletté, s a szel-
lemre való hivatkozás szó csupán, melynek az
„életvitelben” nem lehet fedezete. Ha kizár-
juk az életvitellel nem válható misztikus és tra-
gikus lehetőségeket, akkor egyedül a totális
tagadásban való kitartás marad; ez ébren
tartja a kérdésséget legalább. A világban
való közreműködés megtagadásával – ami
öncsonkítás – őrizhető meg a radikális kér-
désség, mint a szellemi élet egyetlen auten-
tikus – élhető – lehetősége.

A professzor azonban betokozódott az
(ön)tagadásba. „*Nyugodt vagyok*” – mondja.
Befejezetteknek tekinti a küzdelmet, nem kér-
dez többé. A további feszegető kérdéseket,
hogy „*mí végre mindez, mí végre épp ez – mí
végre a tapasztalat? Kí lál általunk?*”, csak aztán
gondolja, nem teszi fel a tanítványainak, ezt
már csak a szelleme mondatja vele retoriku-
san, s a válasz: „*Élni, gondoltam, az Istennek lett
szűvesség*” – pusztá ironikus szublimáció.

Az elbeszélés szelleme érhető itt tetten, amint
az „író” segítségére siet, és feloldozza őt bű-
nei, a további kérdezés terhe alól. Biztosítja
őt, hogy elég volt, jó volt – befejezi, és további
hozzászólást nem tűrő ironiával felröpteti a
történetet.

„*Az olyan léleknek... amelyik... most ér körpá-
lyája végéhez, mindenre elszántan és teljes egészé-
ben a földi világból való kilépésre összpontosít, sok
verejtékezés árán már közelít a fenlcvökhöz, isten
akarata lehetővé teszi, hogy saját daimónja a lélek
segítségére siessen...*” – írja Plutarkhosz. Ez a seg-
ítség itt, a körpálya végéhez ért elbeszélés-
ben is megtörténik. Az elbeszélés „daimónja”
mentesíti az íróat a további verejtékezés alól.
„*A megfogalmazhatóság szelleme*” most már en-
gedményt tesz neki, ráadja „*kedvenc, távolság-
tartó, civilizált inkognitóját*”, melyben látzatra
szabad.

A végén az elbeszélő voltaképpen úgy int
búcsút, mint a fehér kesztyűs kéz; ő is egy
jobb világ – a halál felé távozik, ironikus ele-
ganciával. Az elbeszélésnek ez az (ön)ironikus
eleganciája azonban ellentétben áll tanúság-
tevő vehemenciájával: valami hibádzik. Talán
az az időtlen harmincöt év, ami csak hiányá-
val – mint üresség – van jelen az elbeszélés-
ben, ahonnan, akárha börtönből, öregként
került ki a fiatal ember. Ez a néma idő elnyelt
valamit, ami tabu marad ebben az elbeszélés-
ben.

Az elbeszélő a tanúságtétel egyik példája-
ként Szép Ernő híres bemutatkozó mondatát
említi: „*Szép Ernő voltam.*” Az ANGOL LOBOGÓ
ritmikus lüktetésű, nagy műgonddal kompon-
nált körmondatai között ez az egy szikár tő-
mondat kétségtelenül nem irodalom. Ebben
a mondatban teljesen nyíltan egy halálra seb-
zett, paradoxálisan létező személyről van szó.
A tanúságtétel fedezete a személy, a kreatúra
a maga leplezetlenségében.

De kí beszélt itt?

Egy szellemi fedezékbe vonult, rejtőzkö-
dő, önmagát spiritualizáló író-szereplő, aki
az irodalmat – és önmagát – mégis csak *pro
forma* és *pro artibus*, az Irodalom kedvéért ta-
gadta.

Radics Viktória

AZ ELBESZÉLÉS RAVASZ TRÜKKJE

Mészöly Miklós: *Legenda az úrfiról és a mosónő lányáról*
Szépirodalmi, 1991. 178 oldal, 160 Ft

(Charles de Gaulle légipályaudvar, Párizs) Meghívtak Franciaországba. Néhány nap alatt nagyszerű emberek, új tapasztalatok a tágabb világról.

A szemnek: áloros cigánymuzikusok egy sosemvolt történelem színes selyemrubaskáiban a kivilágított estü kastélykertben. Az ízlelőbimbóknak villásreggeli és polgármesteri fogadás, francia parasztkonyha lakomája, négy pohár a terítékben és a *bordeaux-iak* válogatta legjobb borok.

Karcsú gall lányok a könyvesstandok körül, spanyol polgárháborús harcos, gomblyukában az ellenállás piros jelvénye, ismerőse a Semprún-regényben és az Európa Kiadó nagykorúti folyosóin felbukkanó Szekeres Györgynek, borismerő – *connaisseur*. Magánember szabadságú diplomata, akinek véleményére az Ötödik Köztársaság elnöke hallgat. Felolvasás, elvégeztem a munkát, érezhettem, hogy nem hívtak hiába, tettem, amit tenni kell.

Volt mégis két óra abban a néhány napban, amely mindezeknél többet számított. Két gép között várva a reptéri kávézó asztala mellett, Mészöly Miklós, mintegy az időt kitöltendő – mesélt. Előkerültek szekszárdi emberek, háborús pillanatok. Kérdezett, önmagától. Most elolvastam az új könyvét, az összes válasszal.

(**Ritkaság-érték**) Talán máskor is így érezték honfitársaink, egészen más természetű korokban-történelmi időkben, egészen más körülmények között. Talán nem volt igazuk, és nincs igazam. Talán mindenkinek az életében természetes jelenség, hogy az évek múlásával, a személyiség kikristályosodásával mind kevesebb regény, szindarab, mozidarab vagy zenedarab mond soha nem ismert újat. Mert megéltünk már egyet s mást. Mindenestre: hosszabb ideje folyamatosan az a benyomásom, hogy ritkán találkozom olyan könyvvel, a magyar vagy a világirodalomból,

amely számomra esemény volna. Kielégítené a minden emberben alvó, sokszor ködös éhséget a mesére. Mely ott, a lényünk legmélyén hagy nyomot, ahol a maradandó dolgok történnek. Úgy, ahogy most Mészöly köete.

Rendkívüli változata a mesének. Töredelmesen be kell vallanom, hogy olvasóként súlyos személyes korlátom van. A fikciós prózai műfajok közül amúgy istenigazából a regény érdekel, s abban aztán mindenevő vagyok: falom a cowboyregényt és a magasba szálló ezoterikusát. A novella, a tárca, más rövid műfajok nem igazán izgatnak, nem ugyanazt jelentik. Vannak kivételek. Mándy, Borges. A maga száznyolcvan fokban eltérő módján mindkettő a *mindent* pakolja be öt vagy negyvenöt oldalba. Mások is, mindig azok, aküknél a novellának mégiscsak épülete van, nagyszabású íve és lélegzete. Ehhez nem hosszúnak kell lennie az írásnak.

(**Lexikon és ítélet**) Irodalmi est, felolvasás, párbeszéd a hallgatósággal egy délfrancia kisvárosban. Az estet vezető kiváló Víg András egyebek közt az 1965-ös magyar irodalmi lexikkal mutatja be Mészölyt. Elmondja, miékkor volt az az életünkben, s rögtönzött fordításban ismerteti, hogy az a lexikon sorra ilyeneket írt róla: „...különös, bizarr léghör... irracionálizmus, egzisztencializmus... írói világának komorsága... az élet derűs színeiből, biztató eseményeiből s általában a közvetlen társadalmi jelenségekből csak keveset ábrázol... nyugtalan, vívódó, magányos... elvont szemléletvilág.” Vendéglátóink várakozással hallgatnak. Egyszerre világossá válik, külön meg kell mondani nekik: kérem szépen, e szavak: bizarr, komor, vívódó, nyugtalan és magányos, nem egyszerű jelzők egy emberről, aminőnek hallani tetszik. Ezek a mi világunkban a kiadás, az élet és a munka lehetőségét gátló *ületek* voltak. Aha! Ez nem jutott volna eszükbe.

(**Végleges változatok**) Ajándékot kaptam, lapozhattam a Mészöly-hagyatékban. Nem bízza másokra a műfaj- és tartalmi megjelölést, maga nevezi így a könyvét: VÉGLEGES VÁLTOZATOK A HAGYATÉKBÓL. Minden olvasója kapta ezt az ajándékot a köztünk élő szerzőtől, kézbe-venni-öröm könyvben, nyomtatva – ahogyan kell.

A mű kerek, nemigen lehet hozzátenni bármit, a pusztá ismertetésben sem, ahhoz,

amit szerzője már bele- és ráírt. Udvarias az olvasójával. Egészen pontosan azt kapjuk a kezünkbe, amit ígért.

(Végleges) S persze, álljunk meg: nem pusztán udvarias. Önző is, az életmű képviselésében. Csak hát olyan dolog ez, mint a szerelem: amikor ad, ugyanazzal a mozdulattal maga is kap. *Azt* kapja, amit ad: hogy olvashatjuk – befejezett formában. Úgy, ahogy a legilletékesebb – sőt meg merem kockáztatni, irodalomtudósok neheztelésével számolva – az *egyedül illetékes* – rendezi, lezárja.

(Kispolc, nagypolc) Legalább háromféle műfaj – kivételesen egységes kötet. Vezérmotívuma olyan erős, hogy minden formái, kor, téma vagy tartalom meghatározta azonosságánál jobban egybeforrasztja. E motívum, s mondhatjuk magyarul, indíték: hogy a terveit ne hagyja befejezetlen, ebek harmincadjára, kandi idegen tekintetek, hivatásos bogarászok kénye-kedvére, műként adja a kezünkbe őket.

Rálehel egyet a minden valódi írói élet során átláthatatlan halomra gyűlő szikrára, ötletre, képre, mozzanatra, álomra és sejtélemre, s a paradoxonok paradoxonaként a befejezetlenségből varázsol teljességet.

Két kisregény vagy nagynovella: a PANNON TÖREDÉK s a címadó BALLADA AZ ÚRFIRÓL ÉS A MOSÓNÓ LÁNYARÓL Akkor jön a NEGVVENHAT VIDEOKLIP, majd a FINITA EGY – FINITA KETTŐ. Nincs kétszáz oldal az egész könyv. Mintha a kezünkbe adott olvasnivaló tárgyi valójában is hangsúlyozni akarná: az elbeszélés felkarolt terepének nagyságát épp a szerény terjedeleme ellenére fogja megoldani, a korlátok látványos előnyre változtatásával.

(Történelem) A PANNON TÖREDÉK nem töredék természetesen, a többi írás sem az, alcím és cím írói fogás, azt hangsúlyozza, hogy a teljes műveknek új nagyságrendű formáját tartjuk kézben.

Családi mese – ne keressük, hogy a könyv borítóján névvel szereplő személy családjáé-e vagy sem, *mündegy*, az ilyesmi nem szépirodalomhoz méltó szempont, ha egyszer egy történet, bármely történet Mészöly kezén átment, akkor úgyszólván ezer felülettel szikrázó gyémánttá változik. Az ország, mindig. Az ónagyanya, ki háromnegyed évszázadon át emlékezik. Picinyke. „*Pannóniában minden másképp bomlott ki, másképp hervadt el. Itt csak-*

ugyan kicsi volt minden, jószereivel törpe, legfőképp az ország, bár ravasz trükkökkel ezen még lehetett segíteni.” Szemünk előtt valósul meg a ravasz trükk: az elbeszélés.

Ballonkabátos műgyetemista a forradalom évében (azt kérdezte valaki a francia hallgatósból e szóra: ilyenkor, ha évszámot nem mondanak, *melyikre* gondolnak a magyarok? 1956-ra. 1956 óta). Lebegtetett leszbikus kamaszszerelem. Felnevelés. „*Balthazar Péter most csúszik lejjebb a pléden, hogy arányba jöjjön Annácskával.*” Felizzik a könnyeden incesztuózus, súlyosan verejtékes ostrom, mivel nagybácsikája venné be a leányka erényét a liverpooli pléden – a kötet egyik csúcsa. A családtörténet részletes, kidolgozott. „...*ahol az első Tompos 1672-ben megvetette a lábát. Jelentős év – az oszmánok ekkor foglalták el Podóliát Lengyelországtól, és még sejtelmük sincs, hogy ezzel az ünnepezt hódítással éppen az összeomlásuk előestéjén érik el birodalmuk legnagyobb kiterjedését.*” Magyar olvasója, nem tehetem, hogy ne gondoljak egy minapi afganisztáni bevonulásra, melyből olyan szorosán következett a mi történelmünk fordulása. S e könyvben minden gyermekszülés, piknik és csók és halál a magyar táj és a történelem vásznának háttere előtt zajlik, a magunk életének tágabb mezejéről nem enged megfeledkezni.

(Bevégeztetett) Mese a kálózdi gyilkosról, akit meg kell hallgatnunk, mert „*mikor kezelték a bitófához, s a nap éppen kell föl – küllösen sugarazva magát, mint egy birodalmi jelvény –, úgy ellágyult, mint a frissen köpiült vaj. S képes volt azt mondani, hogy akárhogy történt is – ez gyönyörű!*”. Finita egy. Bevégeztetett, egy. Vége, egy.

Az istálló. E földhözragadt építményből indul, s elér az időhöz és a térhez, az emberhez és történelemhez, s természetes és az erőszakos viszonyához. A falak nála „*lemondanak az autokrata nyílászárókról és rögeszmés lövésekről...*”. Filozófiai traktátus három oldalon. „...*ezt azonban nem elég magyarázni, látni kell.*” De hát látjuk. Író mondja, úgy mondja. Már megint: a fél novellát kellene ideidézni, az egészet. Finita kettő. Befejezett kettő, teljes kettő.

(Hatvannégy klip) Számomra, jelen olvasója számára a kötet megoldásainak kiteljesedése, saját műfaj, mint a Hemingway *vignettái*

a NEGYVENKILENC TÖRTÉNET között. Pontos történetek. Bennük valósul meg legtöme- nyebben a szándék.

Meghív a műhelyébe, agyába-lelkébe-éle- tébe, felkínálja a látványt: hogyan működik az az ember, aki az életét rászánta arra, hogy szóljon. Mások helyett is, akik nem tudják képpé-szavá varázsolni a magukban kavargó életet, a közlés-mesélés vágyát, a segélykiál- tást.

„MAI

Közös szállóudában egy esárgó tanárral.

Iasiban tanít a Politechnikán. Sportoló, labda- rúgó. Nyelvtanul éppen félúton, magyarul már alig, románul inkább a szaknyelvet.

Együtt vacsorázunk.

Két menüt végigesszük.

Az egyben is eszik.

Hátborzongatóban elégedett.

Sokat nevet.

Mikor rájón, hogy a logaritéc használatával nem vagyok egészen tisztában, hajnali háromig magyarul beszél.

Az a civilizáció, ha van enni elég.

Mondja elalvás előtt.” Ezzel, kérem, nem idéztem egy műből, ez maga a mű. Magában és hatvannegyedikmagával.

Hatvanégyeszer látom magam előtt a fel- dolgozandókat: kisnotesz, nagynotesz, szálló- lap, cédulakupac, spirálfűzet, munkaterv, fecni, álom. Ne tessék félreérteni: a külső szemmel sohasem láttam; lehet, hogy az író egészen másképpen dolgozik, géppapír- halmazon, vernisszázsmeghívók hátoldalán, újságszélen vagy gyufaskatulya-címke tiszta felületén őrzi jegyzeteit. A körmén, olyan tint- tával, melyet csak ő lát az arra való infravörös szemüvegével. A fejében csak, különb s kül- lönb kis- és nagypolcokon.

Magyarozatát illenék adni az elnevezésnek – mit jelent a klip az írott műben. Nem mondhatom azt, hogy hatvanégyedik magával – hisz tán ugyanannyi regény. A külső osztályo- zás, hagyományos műfajskatulya értelmét vesztü. Az egyetlen út: megmaradni az ő el- nevezésénél, s esetleg végiggondolni, mi is a ma-holnap folklórjának ez a szerénytelen ter- méke, a videoklip, ha a képernyőről árad ránk harsány zajjal, *kérellenül*. Pontosabban: mi lehetne eszményi megvalósulásban, a hol- napok során, slágeren túl – ahogy láthatjuk már a mozi legnagyobbjainak egy-egy maga-

feledt képsorában. Klip: száznolcvan má- sodperces hang- és képzuhatag, új ízű moz- dulás, pergő események fátyollebegése, szín- terek és szereplők villanó kavalkádja – s mindebben: lezárt egység. Mű. A szó pedig: nem kéréten, az írott klip nem tör rá a hely- ségbe belépő gyanútlan ember érzékszerve- ire, *csak* azé, aki a saját elhatározásával a kezébe veszi. Szerény. Ereje pedig, feltalálója kezén, nem kisebb a képénél-hangénál, de nagyobb. A látott és hallott mellé magával hozza még a futó eső szagát és a hűlő bable- ves izét a népbűt hibás öntésű alumínium- kanalán, elfelejtett sajduló dallamok vissza- pengését, a leánybőr langy tapintását, elma- radt találkozások hiányát. Ki nem mondott összefüggések sejtését, harmadik és negyedik kiterjedést. Adjuk hozzá ezt a színes-hangos mozgó képhez, és akkor közelebb érünk Mé- szöly klipjeihez. Olvassuk őket.

(Visszavett évek) Ott van a vékony kötet- ben a hazája huszadik századi véres és mocsk- os történelmén átment – s tisztának megma- radt – ember integritása. A megújulás új cso- dája a lehető legszervezesebb és, né kerüljük a szót: leggazdaságosabb formában: az életmű- ből építkeznek. Ami megvan, azt menü meg *ne- künk*. A szellem gazdálkodásáról beszélünk – ahogyan szembenéz a valóság lehetőségeivel. Azzal: hogy az író agya járása sosem áll meg, mindig tervez, tovább, s nem számol semmi úgynevezett realitással. Nagyszabásúbb a szándék, a gyakorlati lehetőség. Kifog sorson, jobb- és baloldali zsarnokságon, mely mindig mindent megtett, hogy ellopjon az életéből, ahogy maga mondja: negyven évet. Ahogy Bulgakov, aki az *elégetett hönyvét* adja a kezünkbe A MESTER ÉS MARGARITÁ-val. Visz- szaveszi az ellopott éveket, ahogy mind visszavették azok, akik a magyar iroda- lomnak életükben, a háború utáni korban legkiválóbbjai voltak. *Weöres, Jékely, Ottlik, Pi- linszky, Nemes Nagy, Mándy*. Csillagok. Más is még, nyilván, a nevek csak jelzésül szolgál- nak. Nehogy valami félreértés támadjon. Akik hazánk polgáraként minden vészben és zivatarban *hibátlanul* viselkedtek és szólaltak meg. És – a fene tudja, hogyan, ők voltak a legkiválóbbak az esztétikai mezőben is. Per- sze, tudjuk, hogy hogyan, összefügg:

Nem dőltek be sem osztályháború-, sem fajháború-elméletnek. Nem voltak kedvesek

semelyik megszállásnak, sem fekete, sem vörös embertelen rendeknek nem lettek cinkosai, sem jellemgyöngeségből, ne adj isten, pénz-, bír- és hírvágyból, sem – meggyőzötven – egyszerű lelki torzulatból, tanulatlan-ságból vagy ostobaságból. Mindig hibátlanul. Így aztán ugyanők nem cinkosai ma újra támadó anakronisztikus fekete indulatoknak, nem fordulhat elő, ez vas törvény. Ők az az egy molekula vastagságú, a fizika törvényei szerint gyöngé, látszólag pillanatok alatt átszakítható gát, amely köztünk, az ország és az ember legalja indulatait-tulajdonságait mozgató ferream között áll, véd, biztonsággal, mintha titáni ereje volna. És Mészöly.

A BALLADA abba a rendbe illeszkedik, mely az elmúlt négy-öt évben új emeletet húzott a mű megállás nélkül rakott építményére. Szerkezetét tekintve ez építmény azték lépcsős piramis lehetne, ha nem úgy volna, hogy minden egyes lépcsősor felett egy szélesebb sík következik. Fejjel lefelé fordított, a legfelső síkjára állított piramis. Így aztán nincs is korlátja az egymásra épülő síkok számának-méretének. Új, eddig nem ismert magaslát. Ha mi, olvasók munkát fektetünk bele, hogy meghódítsuk, ha nagy fáradsággal megtanuljuk a ritkult magaslati levegőt szívni, ha időt, erőfeszítést szánunk rá, ha felkészülünk élelemmel és felszereléssel, akkor fent a síkon lélegzetelállító látványban lesz részünk.

Lengyel Péter

PÉLDABESZÉD A TEHETSÉG ÖNISMERETÉRŐL

Grendel Lajos: Szakítások
Madách, 1989. 238 oldal, 50 Ft

Grendel Lajos: Thészeusz és a fekete özvegy
Madách, 1991. 196 oldal

Grendel Lajos jelentkezését a magyar kritikai közvélemény egy évtizeddel ezelőtt nagy lelkesedéssel fogadta; egy jelentős, modern prózaíró-tehetség felbukkanása a kisebbségi

magyar kultúra legsivárabb területén, a Felvidéken, önértékén túl szimbolikus értéket is hordozott. A bírálók hajlottak arra, hogy Grendel munkáit a magyar próza föllendülésének összefolyamatában szemléljék, s a stílári újítók, elsősorban Esterházy Péter mellett jelöljék ki a helyét.

Kétlem, hogy az ilyen visszatekintő, történeti jellegű helykijelölés testre szabott feladata volna a kortárs irodalombírálatnak. Kétlem továbbá azt is, hogy a közös nyelvi, irodalmi és történelmi hagyományok ellenére hosszú évtizedek társadalmi különfejlődése ne végezné el a maga távolító, szakító munkáját, kétlem, hogy a mai magyar irodalmi civilizáció egy, homogén civilizáció volna.

Ezeknél az általános kételyeknél fontosabb ezúttal, hogy Grendel Lajos azóta befutott pályája véleményem szerint a *fenti* várakozásokat nem igazolta – más irányt vett. Nem az eredeti, új formai vízió és találékonyág jellemzi, hanem a konvencionálisabb szerkezetű, de ugyanakkor bőségevel és gazdagságával a mai magyar prózában ritkasáértékű történetmondás. Újabb műveiben a kísérletező, költői elemekkel dúltott próza helyén inkább a virtuális elbeszélést találjuk. Kevesebbet foglalkozik műve architektúrájával és konstrukciójával, s többet a fabulával, az anekdotával. Amikor felismeri tehetsége voltaképpen természetét, akkor nem kíván metafizikai súlyt és költői könnyűséget kölcsönözni történeteinek, nem alkot stilizált világot, ahová olvasóit magával ragadhatná; fontosabb számára a közös tapasztalat, amely összefűzi olvasóival, meghagyva őket önkörükben. Kevesbé világot alkotó, mint inkább a világot ábrázoló író. Kevesbé idealista, mint inkább realista. Regényei társadalomtörténeti tanúságot tesznek, történelmi leckét adnak, ráismertetnek a csehszlovákiai magyar értelmiségi világra, vagy megismertetnek vele. Ez nem szükségszerű feladata az irodalomnak, de lehet feladata; Grendel közelebbi rokonságba kerül cseh vagy teszem német prózaírókkal, mint magyar pályatársaival. Grendel munkássága a mai magyar prózaírodalomban valami megvalósítatlanra és betöltetlenre mutat rá, arra, hogy honi szépliteratúránk szerkezetéből jobbadán hiányoznak azok a komoly, színvonalas, előfeltevés nélküli művek, amelyekből „saját” történeteinkre, törté-

netünkre ismerhetnénk rá, mi, olvasók, amelyek – hogy egy a német kulturális színpadon szinte közhellyé vált kifejezéssel éljek – a történelmünkkel, múltunkkal való megbirkózásban (a „Bewältigung der Vergangenheit”-ben) nyújthatnának segédkezet.

A SZAKÍTÁSOK-nak és a THÉSZEUSZ-nak, Grendel Lajos két utolsó regényének története laza kapcsolatban áll egymással, az utóbbi főhőse, Szemere Ákos, az előbbinek is egyik középponti alakja. Mindkét regény szlovákiai magyar értelmiségiek, az első fiatalok, a második középkorúak magánéletét tárgyalja. A SZAKÍTÁSOK egy baráti kör története, melyet az ifjúság közös élményei tartanak össze, és az elmúló ifjúság családi, szerelmi, karrier- és karakterpróbái szakítanak szét. Az elmosódott körvonalú fiatal arcokból végleges vonások rajzolódnak ki.

Nagyon finom ebben a társadalmi regényben, hogy a társadalom nincs mindig és mindenütt jelen, hogy nem lehet ujjal mutatni rá, mint minden nyomorúság okozójára. Az ilyenfajta determinizmusnak nagy ára lenne a jellemek bábszerűvé válása, valamifajta morálisán is kétes általános gyengeség, melyben akkor hőseivel együtt a szerző is osztozna. Grendel a hetvenes évek fiataljainak életéről szólva tulajdonképpen alig szól a szlovákiai magyar élet két pillérééről, a diktatórikus berendezkedésről és a türelmetlenül kezelt kisebbségi létről: hősei beszélgetéseinek nem témája ez. Igaz, szinte mellékesen, a társaság egyik házaspár tagjáról kiderül, hogy konformista asszimiláció mellett döntenek, gyermeküket nem magyar iskolába íratják, és ez visszatetszést kelt. Am magának az eseménynek a tartalmánál fontosabb, hogy kínos incidensként élük át, „mert a magyarságukra vonatkozó kérdésekről viszonylag ritkán beszéltek, s ha igen, az is megmaradt az érzelmesség és néhány romantikus közhely határára közel” (141. o.). Van valami rendkívüli szűkössége a hősök életkörülményeinek, valami elfedettsége alapvető problémáiknak, melyek korlátozzák az életre bátor és az életre gyáva figurákat is, a konformistákat és a viszonylag függetleneket is, de erre éppenséggel a mozdíthatatlan állapot egykedvű életfeltételnek tekintése s ebből következő némasága utal.

Utál – ebben a generációban. Mert magának a regénynek a szemhatárát kitágítja a hő-

sók apáinak története. Ez a nemzedék még nem néma, mert neki kellett adaptálódnia. Még szüntelenül magyarázza magát. Az ő életükben az állapotok nem mozdíthatatlanok voltak, hanem fenekestül felfordultak. Négy különböző államban éltek, a Monarchiában, a két világháború közötti Csehszlovákiában, Monsignore dr. Tišo szlovák államában és egy rövid átmenet – ha tetszik, még egy lehetőség – után az új, kommunista Csehszlovákiában, miközben el sem mozdultak lakóhelyükről. Grendel típusokat rajzol: Szemere Ákos apja belemakacsolódik a „tartásba”, a magyar úriember viselkedési formáinak ápolásába, a történelmi osztály gőgös rangörzésebe; fivére józan, köpönyegforgató karriérista, belép a pártba, „reszlovakizál”, menü bátyja családját is; Pálóczi András apjának politikai lojalitása mögött egy anarchista és bohém másik lélek rejtőzködik.

Az apák történetét a fiúk beszélik el, s ez az ő „szocializációjuk” története is: fokozatosan kétségessé válik az a minta, amelyet maguk előtt látnak, vagyis felnőnek. Az őszintétlen, következtelen, zilált polgári – azaz politikai, nemzeti, nemzetiségi – önértelmezés helyére azonban nem másilyen polgári önértelmezés kerül, hanem semmilyen; az alattvalóvá válás folyamata befejeződik, annál inkább, minél öntudatlanabbul.

Szemere elszereit Pálóczi feleségét, Pálóczi a csapást nem tudja kiheverni, és különböző szerencsétlen életkísérletek után végül is öngyilkos lesz. Ez a SZAKÍTÁSOK alaptörténete s történeteinek kerete. Mert a regény, amely az öngyilkosság hírülvételével kezdődik, s visszafelé bontja ki az eseményeket, sok- és gazdag szálú: a családi házak említett narratívja mellett beleszövődik Pálóczi házasságának, Szemere első házasságának története, Pálóczi kalandjaié, a mellékszereplők élettörténetei – mindez bőséges, epikus áradással, s ugyanakkor gazdaságosan, mindig a két főhős, egy erősebb és egy gyöngébb karakter páros arcképének szolgálatában. A meseszöveget szélein sem halványulnak és vékonyulnak a szálak, mintegy igazolva a hagyományos regény közhelyszerű és mégis jelentékeny igazságát, hogy minden ember élete kész regény. Aki emitt epizodista, egy másik történetben főhős lehet. Végtelen számú történet van, s mindegyik megírásra vár.

A regény történetmondásának ez a hangsúlyozott esetlegessége – a történetek garmadájának kitalálására képes frók műveinek jellegzetes vonása – tálalta a folytatás lehetőségét, regényciklus alkotását. A THÉSZEUSZ ÉS A FEKETE ÖZVEGY valóban a SZAKÍTÁSOK-ban meglévő lehetőséget akarja kiaknázni, Szemere Ákos történetét folytatja több mint egy évtizeddel később, amikor új házassága is tönkremegy. Vidéki kutatómunkája során összekerül egy hiszténikus asszonnyal, s hozzáköltözik. Ahogy az előző regényben Pálóczi élete, itt az övé omlik össze, s végül agyvérzés bénítja meg s változtatja tehetetlen bábbá.

A THÉSZEUSZ azonban korántsem olyan sikerült regény, mint elődje, s ennek számos oka közül talán a legfontosabb, hogy Grendel – úgy látszik – elbizonytalanodott saját tehetőségének természetét illetőleg. Valami pótlólagos mélységet akar adni a mindennapi történetnek, az életkór jelentéktelenségéért ironikus költészettel akarja kárpótolni magát és olvasóit, s ennek érdekében egy a modern prózában gyakran kipróbált s eredményre ösztintén részben igen ritkán vezető fogást alkalmaz: rászabja a prózai történetet egy mitikus történetre, ez esetben Thészeuszéra, Ariadnéra és a Minótauroszerára, belekombinálva még az isteni küldött, Hermész alakját is. Az analógia azonban túlbonyolított, ismételten kifordított, a felismerhetetlenségig átértelmezett; a regény tehertétele.

A második tehertétel abból származik, hogy Grendel ezúttal a nyilvános életet is fel akarja idézni, hősének poszsonyi, tudományos intézeti működését, a „fekete özvegy” kisvárosi, hivatali ténykedéseit. Nem követte tehát a SZAKÍTÁSOK beszédes hallgatását erről a szféráról, vagy peremfeltételként való kezelését. Meglehet, azért, mert az itt már középkorú hős pozíciója lényegiben hozzátartozik karakteréhez, mint a fiatal emberek karakteréhez unalmas és végtelenül megszorított esélyeik arra, hogy vigyék valamire. Bárhogy legyen is, Grendel e világ ábrázolásában karikatúrába téved, méghozzá lapos karikatúrába (kényszerített tudományos téma, karrierista főnök stb.) – az ironikus mítosznak nyilván ezt kellene ellensúlyoznia.

A harmadik tehertétel maguknak a történeteknek a kezelése. Kétségtelen, hogy

Grendel történeteiben van valami hajlam az extremitásra. A SZAKÍTÁSOK-ban Pálóczi viszonya gimnazista tanítványával, sőt az ő egész tévelygése feleségével való szakítása után sajátos zaklatottság nyomait viseli. Szemere első feleségének túlhajszolt büntudata apósa halála miatt s ebből következő vallásos színezetű szigorú szexuális elzárkózása is különös szertelenség. Ezek azonban egzalált történetek és nem a történetek egzalaltációi. Az elzárkózás motívumának megismétlődése a fekete özvegnél, aki az érzéki csáberó minden fogását megvalósítja, amit csak a kisvárosi képzelet mozgósítani tud, mindaddig, amíg meg nem fogan, utána pedig teljességgel megvonja kedvezéseit, nos, ez inkább parodisztikus, stilizált elbeszélő modorhoz illik, mint a regény alaprétégeiben megőrzött realisztikushoz.

A negyedik tehertétel az, hogy Grendel – úgy tűnik – e regényében lektűrigenyeknek tesz engedményt. Ahogyan a nagy sikerű filmek folytatásaiban általában fölerősítik a siker vélt elemeit, s ezáltal elvétik a sikert, úgy itt is Szemerének a SZAKÍTÁSOK-ban teljességgel helyénvaló kicsapongásai szórakoztató öncéllá válnak.

Thészeusz-Szemere „Hermésznek” az intézeti főnök által is szorgalmazott megbízásából vállalni kényszerül a labirintusba való bemelegkedést, s egy kisvárosi „pozitív hős”, egy fontos beosztásokban tevékenykedő egykori állítólagos antifasiszta, a Minótauros életének történelmi feltárását. (Hermész távirata: „Minótauroszt már nem a régi. Stop. Megjavult. Stop. Minótaurosztban az ember kerekedett felül és a javunkat akarja. Stop. Minden ellenkező híresztelés ellenséges propaganda. Stop.”) Az érdemes férfiú mostohalányának, a fekete özvegynek (Ariadnénak) segítségével legombolyítja e kiskirály valódi történetét, és kiderül szörnyeteg volta. E hatalmaskodó, mostohalányába szerelmes, vejét halálba kergető figura történetében ott van Grendel minden elbeszélő érénye. Megismétlődik a SZAKÍTÁSOK szerencsés fogása, hogy az előző nemzedékre hárítja a történelmi tapasztalatot, a poliükai elköteleződést.

Ám ez a nagyszerű történet csak egy a THÉSZEUSZ-regény rétegei közül. Mindaz, amit tehertételként soroltam fel, önálló s egymáshoz nem illő rétegeket alkot. E kiegyen-

súlyozatlan, diszharmonikus kísérlet után Grendel Lajostól a SZAKÍTÁSOK valódi folytatását várom.

Radnóti Sándor

ISAAC BASHEVIS SINGER: SZERELEM ÉS SZÁMÜZETÉS

Fordította Mészáros György
Gondolat, 1991. 396 oldal, 288 Ft

Singer életművének legnagyobb összefüggő része az önéletrajza. Emlékirataiban két kötetig jutott el, s bennük a harmincas évek közepéig, mikor ő maga alig múlt harminc. Az első könyv, az *IN MY FATHER COURT* (APÁM BÍRÓSÁGÁN), amely 1962-ben jelent meg Amerikában, a korai gyermekkort idézi föl, a második – 1984-ben adták ki –, az immár magyarul is olvasható *SZERELEM ÉS SZÁMÜZETÉS* az ifjú és a felnőtt emlékei.

Singer, aki novelláival s bennük egyszerű és pompásan leíró stílusával sugallni szokott, sejtetni *falak* közöttü életeket, most változtat a módszeren, és föl szabadítja gondolatait. Régóta gyöttrő kérdésekre keresi a választ szenvedés és teremtés körül. A kérdéseket a hányattatás, a pogromok, a kiválasztottság, az évezredek tapasztalatok ébresztik, melyek láthatatlanul dolgoznak benne. Az önéletrajz műfaja segítség Singer számára, hogy visszatekintve elgondolkodjék. Gyermekként szerzett impressziók, elkapott beszélgetések szolgálnak kiinduló alapul, melyeket akkor még alig érthetett; leírva a múltat, és így még egyszer átélve, minden világossá lesz. Háborúk, családok, szélhámosok: „*mindentennek ez az átkozott száműzetés az oka*”. Élményei alapján készíti Singer tablót az ő Lengyelországról, a kelet-európai zsidóság egyik otthonáról, amely évszázadok alatt alakította ki a *jiddis világot*. Chagalli képet fest a stetlről, a jellegzetes kisvárosról, a múltat őrző pajeszos-kaftános hívőivel, Talmud-tudósaival és jesivanövendékeivel, a mindennapos temetési menetekkel, szerelmekkel, gondokkal. Singer ezt a képet

viszi magával életében és elbeszélésében is, tovább a nagyvárosba, Varsóba, és onnan is tovább, New Yorkba. A helyszín változhat, de a poggyász örök.

Így hurcolja magával a stetlből a zsidók kérdéseit a létéről. Toprengésének útja a beszélgetés, a társalgás a Teremtővel. A gondolatok egykor örvényként ragadták magukkal a még kezdő novellistát, de a visszaemlékezések idős alkotója már saját polemizáló természetét rajzolja ki. Mint regényhős száll örökös vitába Istennel. Jób módjára lázadzik ellene, de soha nem rugaszkodik el tőle, mert hit és hagyomány köti; az Iró alakja mintává változik, a modern korban élő, galíciai kisvárosi zsidók modelljévé: „*Gyakran háborogtam dühöngve Isten ellen, de soha nem tagadtam meg, hittem léteben.*” Érthető, hogy tiltakozott Singer, hiszen az 1930-as években járában mozgolódott a világ. Sztálinok, Hitlerék uralták a színt.

Önéletrajz ez a mű, de benne az Iró beszél, eszköze pedig a *történelemfestés*. Nem éles kontúrú képet kapunk egy időszakról, hanem reflexiókat, élményt és valóságot elegyítve sajátosan tisztán, egyszerű stílusban. Időrendet követ, a környezetet adja vissza igazi vagy olykor átalakított szereplőkkel, s közben előbukkan a magánélet is, előbukkannak a szerelem pillanatai. Singer, könyvcímének két szavával – *szerelem és száműzetés* –, két pillérre építette föl memoárját, belefoglalva lebegéseit hit és nem hit, szerelem és egyedüllét között: „*Nem tudtam együtt élni Istennel, de nélküle sem. Nem hittem a házasság intézményében, de az agglégényi magányt sem bírtam.*” Mindemögött az örök keresést, hányódást érezzük. És ezt drámaian igazolja a kivándorlás és szorongásos, hű leírása, a szét-szórás második pillanata, még ha a történelem kényszere diktálta is az exiliumot. Itt Singer hangja kissé panaszosra vált – a szubjektív hang is része a visszatekintésnek –, New York már nem a stetl, a számára meghitt levegő. Ezért adta e fejezetnek ezt a címet: *EGY FÉRFI ELVÉSZ AMERIKÁBAN*. Műveinek – köztük e könyvnek is – a sikere látszólag nem ezt bizonyítja, hiszen ő nem tűnt el, tud róla a világ. De az emlékek során át kitetszik, hogy a lélek elveszített valamit, örökre. Azokban az időkben, amikor „*a Tóra himent a divatból*”.

A SZERELEM ÉS SZÁMÖZETÉS-t negyven év távolából írta meg Singer. Múltja mégis frissen idéződik föl, az emlékezés a most érzését kelti, akárha régen vezetett naplójával találkoznánk. A könyv végén az olvasó is visszavágynak a kezdekhez, Amerikából Radzminba, a kisvárosba, és Leoncinba, a szülőfaluba, ahogyan ez az íróval is valószínűleg megtörtént. Csak a párbeszédeken látszik néha az idő fakító hatása, sejteni rajtuk a sűrítő, siető szándékot, hogy el ne illanjon az emlék. Jobban illenének kitalált történetbe, de az önéletrajz nemigen enged meg az elkalandozást.

Ezért hullámszik végig a könyvön a fikciónyszerűség és memoár kettőssége. A beszélő egyszer maga teremtette kalandorszereplő, önnön mintázata, máskor a történelem dobálásainak kített lázadó zsidó vagy Isten esendő teremtménye. Singer az előszóban igyekezett tisztázni, hogy nem regényt akart írni, mert „*az élettörténet túllépi az irodalom hatáskörét*”. Művészi érzéke azért gondosan vigyázta őt, hogy műve legtöbbször az irodalmon belül maradjon. Ezzel megmentett valamit, ami a valóságból mindenkorra eltűnt. Városokat, archaikus miliójukkal, embereket, Tóra-tanulást, imádkozásokat. És szenvedést, mert az sem hiányozhat az élet teljességéből, hiába a sok perlekedés a Mindenhatóval.

Várkonyi Benedek

PSZICHOANALITIKUS HAMU ÉS GYÉMÁNT

Hermann Imre: *Az antiszemitizmus lélektana*
Cserépfalvi, 1990. 156 oldal, 198 Ft

„A húszas-harmincas évek fordulóján kezdődtek a nemzetközi viták a pszichoanalízis és a marxizmus viszonyáról. Volt-e ennek valamilyen magyarországi lecsapódása?” – kapta 1971-ben az idős Hermann Imre egy interjúban a kérdést. A pszichoanalitikus válasza így hangzott: „*Tudtommal semmiféle Reichék, Fenichel kezdeményezéseit nem néztük jó szemmel; az volt a véleményünk,*

hogy ne foglalkozzunk olyasmivel, amihez nem értünk.”

Marxizmus helyett mondhatott volna társadalomtudományt is: a magyarországi mélylélektani mozgalom freudi törzsére 1919, a Tanácsköztársaság bukása óta napjainkig a társadalomtudományi önkorlátozás volt a jellemző. (A helyzet csak az utolsó egy-két évben van változóban.) Személy szerint Hermann Imrének amúgy sem kellett nagy erőszakot tennie intellektuális egóján a szociális témák kerüléséhez: a gondolkodás-lélektan és az ösztönfolyamatokkal foglalkozó tudóstól alkatilag idegen volt a szociálpszichológiai összefüggések kutatása.

Csakis a különleges történelmi pillanattal magyarázható, hogy 1945 januárjában, szinte saját és a maradék zsidóság felszabadulása pillanatában hozzáfogott az antiszemitizmusról, egy par excellence szociális jelenségről szóló könyve megírásához. Hermann családjával együtt csodával határos módon került el az erőszakos halált; pszichoanalitikus kollégái némelyikének nem volt ilyen szerencséje. Magyar állampolgárok százezreinek gáz, agyonlövés, kiéheztetés formájában történő kürtása, milliók erőszakos halála Európában az érzelmi megrendülésen és a döbbeneten túl szellemi kihívást is jelentett az írástudó értelmiség – írók, történészek, szociológusok, pszichológusok – számára. Lehet, hogy Auschwitz után többé nem lehetett verset írni; tanulmányt, könyvet azonban nemcsak lehetett, kellett is papírra vetni.

Heller Ágnes egy 1964-es könyvében utalt Erich Frommra: „*A náciizmust – ezt jól tudja – konkrét társadalmi erők hozták létre, az imperializmus erői. De ha bestializálni tudták az embereket, akkor kell lenni az emberi lélekben valaminő olyan ismeretlen lényezőnek, »X-nek«, melyet bestializálni lehet. Meg kell tehát vizsgálni: mit használhat fel az emberi pszichében a fasizmus szörnyű céljaira?*” Hermann Imre belső indíttatása a könyv megírására hasonló volt, mint a zsidókérdést elemző Bibóé, az autoriter személyiségről értekező Adornóé, az agresszivitást analizáló Frommé.

De vajon tudatában volt-e annak, hogy – korábbi és későbbi meggyőződésével ellentétben – olyasmivel foglalkozik, amihez nem igazán ért? A könyv némely passzusán érezhető például a marxizmus külsőleges hatása.

A pszichoanalízis történetében akadt már színvonalas freudomarxista gondolkodó Reichtól Frommig és Marcusétól Helmut Dahmerig – önmagában tehát nem a marxista befolyás rosszallható. Hermann azonban jó tanulóként igyekezett alkalmazni a marxizmust, kissé abban a stílusban, ahogy egy állását féltő főkönyvelő próbált „megfelelni a követelményeknek” egy marxizmussemináriumon az ötvenes évek elején. Könyve megírásakor Hermann természetesen nem ismerhette a koncentrációs táborban elpusztult, trockista Abraham Léon munkáját, a zsidókérdésről szóló mondhatni egyetlen színvonalas marxista elemzést. Hermann marxizmusinterpretációja, „összegegyeztetési kísérletei” azonban még Molnár Erik színvonalát sem éri el – ami igazán nem magas mérce. Nem idézi Wilhelm Reichet sem, mégpedig sem dícsérőleg, sem elmarasztalólag: pedig az osztrák freudomarxista munkássága Magyarországon sem volt ismeretlen, a kolozsvári *Korunk* hasábjain gyakran lehetett olvasni róla (Hermann pedig a pszichoanalitikus mozgalomból is ismerhette életművét), József Attilára is erősen hatott.

Nagyobb baj, hogy Hermann munkája a korabeli pszichoanalitikus elemzés differenciáltságához képest is a „futottak még” csoportjába sorolandó. Hermann Imre a század tized éveiben lett a mélylélektan híve; beállítottsága megfelelt az akkori biologisztikus, a tudatalanra és az ösztönre összpontosító pszichoanalitikus irányzaténak. Korai munkásságának sajátossága – mai szemmel legnagyobb érdeme –, hogy gondolkodáslélektani indulásának megfelelően egyfajta kognitív áramlatot képviselt az akkoriban szinte kizárólag az érzelmi folyamatokra figyelő freudi mozgalomban. Úgy tűnik, hogy átaludta a húszas-harmincas években kibontakozó én-pszichoanalízist, amely pedig Anna Freud *Az ÉN ÉS AZ ELHÁRÍTÓ MECHANIZMUSOK* című könyve révén már korán ismertté vált, és különösen a harmincas évek második felében megszülető interperszonális pszichoanalízist. Az antiszemitizmuskönyvben olyan kérdéseket vizsgál ösztöntani kiindulásból, amelyek pszichoanalitikus megközelítésére az én-pszichológiai és a személyközi nézőpont sokkal alkalmasabb, heurisztikus szempontból nagyobb nyereséget hozó lett volna. Könyve utolsó fe-

jezetében érint ugyan egy az antiszemitizmus hatására kialakuló jelentős elhárítási folyamatot, az ellenséggel történő azonosulást – az elhárítási módok és az antiszemitizmus lélektanának átfogó és kellő mélységű kifejtése azonban elmarad.

Bizonyos témáknál Hermann a társadalomtudományi dilettantizmus országújtára téved. Erőltetett az antiszemita megnyilvánulásokat mutató népek – Hermann-nál a magyar és a német – és a zsidók állítólagos közös tulajdonságainak kiemelése, különösen a már akkor elavult „néplelek” koncepciója alapján. Hermann elemzéseinek színvonala nem haladja meg a turistáét, aki első külföldi útja után megállapítja, hogy az olaszok mindig riccsajoznak, de jólelkűek, a németek viszont alaposak és szorgalmasak, bár erőszakosak.

Nem különösebben meggyőző a zsidó és a magyar történelem párhuzamosságának tétele sem. *„Ki ne ismerné fel ezekben az adatokban a pásztorkodó, honfoglaló, az ösök hazáját kereső, kalandozó, majd görög–német, török–német hódítási vágyak keresztülvétele álló magyarság történelmének vázlatát – egészen napjainkig?”* – kiált fel egy helyen. Nos, akadnak, akik ezekben az adatokban, Mózes és Ajmos állítólagos analógiájától egészen napjainkig, a költészet és a mítoszok szintjén túl, a tudományos elemzés fokán nem képesek olyan igazán sok párhuzamosságot felismerni. De Hermannról amúgy is köztudott, hogy nem mindig fegyelmezett gondolkodásának az analógiák keresése szűkebb értelemben vett pszichológiai műveiben (például *AZ EMBER ÖSI ÖSZTÖNEI*-ben) is az egyik fő jellemzője.

A társadalmi kooperációt az indukált elmebajokból kiindulva tárgyalni pszichoanalitikus szemszögből is nonszensz – a kooperációról szóló fejtegetés is talán azért alapjában elhibázott, mert a kérdés tárgyalására alkalmasabb újabb pszichoanalitikai áramlatok távol álltak Hermanntól.

Sok pszichoanalitikusra és más elméletalkotóra jellemző, hogy egy részkérdésben és a maga helyén találó összefüggést érvényeségi körén túlra is kiterjeszt és erőltetetten alkalmaz. Hermann a megkapaszkodási ösztön tételének atyja, s bizonyos, hogy a jelenség – ha az ösztönkomponens tételezése ugyanazt a gyengéséget mutatja is, mint az ösztönök

elmélete a korai pszichoanalízisben általában – nem jelentőség nélküli sem az egyén pszichológiai fejlődésében, sem pedig a pszichopatológia némelyik területén.

Aligha meggyőző azonban, amikor Hermann a megkapaszkodás és a vele összefüggő „tetvészkedés” alapján elemzi az antiszemitizmust. Itt mindenekelőtt elköveti azt a pszichoanalitikus szociálpszichológiában nem ritka hibát, hogy az egyénlélektani jelenségeket szinte egy az egyben átteszi a szociálpszichológiai szintre. („Az pedig mindenképpen nagyon kétséges – írta Bibó István Freud antiszemitizmus-elemzéséről –, hogy az egyéni mélylélektan olyanfajta fogalmait, mint trauma, elfojtás, gátlás, büntudat, komplexum, kárpótlás leereaglás, feloldás, minden további nélkül lehessen alkalmazni közösségi jelenségekre s azok egymáshoz való viszonyára.”) Amikor azonban az antiszemitizmust mint társas jelenséget elemzi a megkapaszkodási ösztön és a „bőrápolós szolgáló” alapján, légvárat légvárra, spekulációt hipotézisre alapoz. Úgy tűnik, hogy azt sem tudatosította: más az antiszemitizmus mint egyénlélektani és más mint társadalompszichológiai jelenség. Mellesleg: szinte teljesen hiányzik az egyéni antiszemitizmus individuálpszichológiai genezisének leírása a gyermekkori szocializáció koncepciója alapján, pedig erre Melanie Klein elmélete „a jó és a rossz szülő” képeréről, a „rossz szülő” képerének projekció formájában történő elhárításáról alapot kínálhatott volna.

Igazságtalan lenne, ha megfeledeznénk a könyv érdemeiről. Ezek közé sorolható, hogy magyar pszichoanalitikus, magyar pszichológus egyáltalán társadalomtudományi témákkal foglalkozott, s ily módon egyfajta példát adott a szociális kérdésektől egyébként irtózó hazai pszichológustársadalomnak.

Találók Hermann egyes részleges felismerései, megsejtései is. Ilyen a zsidó-ördög kapcsolat. Az ördög középkori képe sok hasonlóságot mutat valós vagy képzelt zsidó jellegzetességekkel (a fekete hajtól és szőrzettől a hajlott orrig), a zsidóról alkotott képzet a középkori, az ördögről alkotott elképzelés szekularizált változata. Hermann aligha halott Joshua Trachtenberg AZ ÖRDÖG ÉS A ZSIDÓK című 1949-es könyvéről saját munkája megírásakor, de ráértett ugyanarra az összefüggésre.

Helyesen mutat rá az antiszemita vádak részleges önbeteljesítő jellegére, a faji előítéletek projekciós, kivetítéses természetére és a bűnbakkeresés jelentőségére. Jól látja Hermann, hogy összefüggés van az antiszemitizmus és a körülméletési hagyományhoz kötődő kasztrációs félelem, a Krisztus-történet és az Ödipusz-konfliktus, az antiszemitizmusban is megnyilvánuló paranoia és a (latens) homoszexualitás között. Biztos érzékkel fedezi fel az Engels révén Magyarországon is nevezetessé vált Eugen Dühring eszmefuttatásaiban a latens homoszexualitás jeleit. Kár, hogy ezek a témák kissé címszószereűek maradnak, részletes és főleg alapos elemzésükre Hermann nem kerít sort.

Az antiszemitizmuskönyv legértékesebb része a gondolkodási hibákról szóló fejezet. Legjobb műveiben (például a PSZICHOANALÍZIS ÉS LOGIKA-ban) Hermann olyan tipikus én-funkciókkal foglalkozott, mint a gondolkodás és a logika, és jóval azelőtt alakított ki egyfajta gondolkodás-lélektani pszichoanalízist, mielőtt Heinz Hartmann az én konfliktusmentes térségeinek elméletével beépítette volna az észlelés és a logikus gondolkodás hagyományosan általános lélektani kategóriáit a mélylélektani teóriába, mely mindenekelőtt az érzelmekkel foglalkozott. Ha készülné a pszichoanalitikai antiszemitizmus-elemzés legjobb munkáit tartalmazó szöveggyűjtemény, akkor AZ ANTISZEMITIZMUS EGYÉNLELEKTANA fejezet II. 1. alfejezetét szégyenkezés nélkül be lehetne válogatni Theodor W. Adorno és köre, Otto Fenichel, Sigmund Freud, Erich Fromm, Grunberger Béla, Rudolph Maurice Loewenstein és Ernst Simmel írásai közé.

Hermann Imre 1945-ös könyve – Erős Ferenc példászerű szerkesztésében – neuralgikus időpontban került újra a magyar könyvpiacra. A rendszerváltozást követően az antiszemitizmus talán megerősödvé, talán csak nyíltabban, de mindenképpen leplezetlenebbül jelent meg (újra) a magyar közéletben. Természetes reakcióként erősebb lett a maradék zsidóság félelme is. Mindez megköveteli a magyar zsidóság modern történetével és helyzetével kapcsolatos, évtizedekig elfojtott kérdések újratárgyalását mind a közéletben, mind pedig tudományos értelmezés formájában. Ideje lenne, hogy a sokáig hallgató magyar pszichológia is véleményt nyilvánítson.

Mindez nyilván meg is fog történni. Hermann Imre műve azonban tartalmi szempontból csak kevés segítséget nyújt az elvégzendő feladatokhoz.

Harmat Pál

A MEGVÁLTÁS FÉNYE

Franz Rosenzweig: *Nem hang és füst*
Fordította, válogatta és az utószót írta Tatár György
Holnap, 1990. 227 oldal, 95 Ft

„Istenem, a hely, ahol tanyázol, elragadó,
Látványban s nem jós-beszédben
Rejlik a Te közelséged.”
(Jehuda Halévi: ALMOM [HALÓMI])

1

A középkori zsidó költészet legnagyobb alakjától idézett néhány sor igazi aktualitása nemcsak abban keresendő, hogy Franz Rosenzweig kiterjedt filozófiai és filológiai munkásságában jelentős helyet foglal el a Jehuda Halévi költeményeinek német nyelvű kiadása, valamint az e kiadáshoz írott előszó (NACHWORT ZU J. HALÉVI, in: KLEINERE SCHRIFTEN, Berlin, 1937), hanem sokkal inkább a látvány – illetve a látomás – sugallta képben, amely a XX. századi filozófia és zsidó tudományosság nálunk még nem eléggé méltányolt alakjának gondolkodását – egy nagyon lényeges formai szempontból – megközelíthetővé teszi. A magyar nyelvű tanulmánykötet egyik kis írása, az ÚJ GONDOLKODÁS című, az opus magnum, a DER STERN DER ERLÖSUNG (A MEGVÁLTÁS CSILLAGA) rövid összefoglalása és kommentárja, utalások formájában is világossá teszi, hogy a főmű harmadik része – AZ ALAK AVAGY AZ ÖROK VILÁG-FÖLÖTTI VILÁG – a megváltás *kapujáig* hatoló filozófiai látomás, ahol a Jehuda Halévi-mottóban idézett „közelség” – a még kimondható szintjén – a lehető legérzékibb formában ölt alakot: az isteni igazság jelenik meg ugyanis, amint „Isten az ő teljes fényességében felénk fordul”. Az európai filozófia ősforrásának, a görögségnek a nyelvén itt egy olyan

sajátos „meta-” vagy „episztoféről” lenne szó, ahol az „ideák világa” (s annak kiáradó forrása) fordul a – Rosenzweig nyelvén – „plasztikus kozmosz” felé; tudjuk, hogy ez a szemléleti és nyelvi visszafordítás filozófiatörténeti abszurdumot takarna. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy ez a vég felé irányuló gondolat A MEGVÁLTÁS CSILLAGÁ-nak is határpozíciót szab: a főműnek ott és akkor kell befejeződnie, ahol és amikor a logosz elnémulni kénytelen, s emez elnémulás után a uszta látvány marad vissza csupán; a Kapun túl a Könyv (mely státusát tekintve a filozófus engesztelő áldozata is egyben) véget ér; az addig kijelölt út nem követhető tovább.

Az a zsidó exegetikai gondolkodást jellemző szemléleti paradoxon, amely talán Philón szokatlan képi megfogalmazásában – a látható hang – jelenik meg először, a logosz sugallta látomások irányulását az etimológiai értelemben vett *visió*hoz irányítja, amely az érzéki értelemben távol maradt egy eszkhatólogiai jellegű ponthoz rögzíti. Csak a végső pont – az igazság teljes megmutakozása – engedi a világra nyílni az örökkévalóan létezőt úgy, ahogy az van. Minden más esetben még az ismert tiltó parancs marad érvényben: senki sem pillanthatja meg a teljes igazságot (az Örökkévalót) úgy, hogy egyúttal életben is maradjon. Ezt az inkonzisztenciát oldja fel valamennyire részint a Philóntól idézett paradoxon kép, a *látható hang*, de ugyanez a megközelítés az alapja Jehuda Halévi szentírási parafrázisokra épülő költői látomásának is. Éppen ezért egyedi és semmi máséhoz nem hasonlítható az említett látomások teológiai előfeltétele: a minden esetben *történelmifilozófiáinak* nevezhető affinitás jelenléte, a végsőnek, mint mindig jelenvalónak kitüntetett szerepe. (A tudhatatlant megörökítő költői látomások – a paradigmaesetnek számító visio, Szent Efrém PARADICSOMI HIMNUSZAI is – a „végsőt” tekintve nem ütköznek az ímént említett határt szimbolizáló falakba; képletesen szólva: nem lebbentik fel a szentek szentjének kárpiját.)

A hívő bizakodását megtartva, ám a filozófus félelmeit immáron hátrahagyva merészkedik a STERN szerzője is a végső kép – a megváltás fényében tündöklő mindenség visiójának – közelébe. A végsőig tartó útján azonban a rosenzweigi filozófia a paradoxo-

nok egész sorát cipeli magával, s ezek közül a visio és a logosz egymáshoz való viszonya csak egy lehetőség a sok közül. Összeegyeztethető-e egyáltalán a zsidó teológus (vagy tanító) figurája a filozófus görögségtől átörökölt alakjával, pozíciójával, ideszámítva akár az olyan logikai torzszülöttet is, mint a Clemens Alexandrinustól Szent Ágostonig ívelő „*verum* (azaz: keresztény) *philosophus*” fantomja? (A kérdés annál is inkább fontos, mert – mint a STERN első részéhez frott bevezető olvastán kiderül – a filozófia és a teológia igazi békekötése – Hegelnél – önmagában nem jelentü egy zárt filozófiatörténeti kozmosz képeinek gyökeres megváltoztatását.) Mégis, a DER STERN DER ERLÖSUNG alapján a saját gondolkodását – egyebek mellett – „*új filozófiának*” keresztelző Rosenzweig szisztematikus utat épít ki addig a végső pontra, ahol a filozófus és a teológus járható ösvényei végérvényesen elválnak egymástól, s ahol már a rendszer elgondolója is rész szerint illeszkedik saját kreatúrájába; miként a STERN elején megjelenített „*plasztikus* (görög) *kozmosz*” hérosza: hallgat. (Tovább szaporítva a paradoxonok számát: nagyon is beszédes hallgatásról van szó, hiszen A MEGVÁLTÁS CSILLAGÁ-t Rosenzweig a Martin Buberrel közösen készített német nyelvű BIBLIA-fordítás előre megírt kommentárjának tekintette, s e munka befejezése után a szóbeli tanítást jelölte ki fő feladatának.)

Visiójának a mottóban már nem idézett negyedik sorát Jehuda Halévi a 73. ZSOLTÁR-ból kölcsönzi – „*Álmom az Úr szentélyébe juttatott engem*” – (abból a zsoltárból, amelyet a barát, Martin Buber citál majd Rosenzweig temetésén; I. M. Buber: A DÖNTŐ SZÓ A SZÍV SZAVA, in: *Vigilia*, 1983/3.). Filozófia és eszkatológia szoros egymáshoz kapcsolódása a vég, a Kapu közelében az Isten szentélyébe való belépést helyezi az egyes szám második személyben megszólított olvasó elé – mintegy ígéretül. Ahhoz viszont, hogy a STERN s annak minden apró szilánkja, forgácsa – végső soron a magyar nyelvű válogatás valamennyi írása ilyennek tekinthető – filozófiatörténeti értelemben elhelyezhetővé váljék, a szentélyig ívelő utat visszafelé is meg kell tennie az olvasónak, pontosan úgy, ahogy a szerzőnek is meg kellett tennie. Miután azonban arkhé és eszkaton – egy és ugyanazon kinyilatkoz-

tatás révén – nem esik „világnyi” távolságra egymástól, a visszahatolás ugyanannak a mindenségnek – a kinyilatkoztatáshoz mérten – különféle elgondolásai között ver hidat; éppen születőként tárva elének a jelenhez mérten előre- és visszaható gondolatokat, amelyek a végső visióhoz mérten is alávettetnek az idő rendjének.

2

A visszafelé megtett út az arkhéig, a filozófia „*őstapasztalatáig*” hatol, Rosenzweig saját nyelvén: a kinyilatkoztatás filozófiájának *előbe*, ahol a tovább már nem bontható realitásrészek, mint elemek, a Mindenség fogalmának „széttörése” alapján kerülnek bemutatásra. A „*mindigtartó világelöltti világ*” elemei pusztán fragmentumoknak tekintendők, amelyek a hagyományos európai gondolkodásban metafizikai triáznak nevezett hármasság – Isten, világ, ember – egymáshoz mért khaotikus viszonyulását tárják elének. Az „*elemek khaosza*”, valamint a tovább már nem redukálható három fogalom a filozófiai megismerés és a zsidó teológiai okfejtések párhuzamosan futó útján rendeződik *alakká*, az örökkön tartó világ-fölötti világ elemeként. Az út a kinyilatkoztatásból ered; magáról a teremtésről az embernek nincsenek információi.

A pogányság világa a zsidó-keresztény kozmosz mellett párhuzamosan létezik úgy, mint az igazság része; semmiféle kitüntetett, szubsztancia értékű vagy transzcendens viszonyulás nincs jelen a rosenzweigi rendszerben. Csak a főművet lezáró metafora – „*a csillag, avagy az örök igazság*” – mint a déli nap fénye az árnyékot, „*tüneti el*” végérvényesen az Egyetlenhez mérten nem létező isteni pantheonokat. A megváltás fénye a filozófiai tapasztalatok egy részének irányulását végérvényesen elvágja általa, hogy megszünteti az árnyékokat. Ezen a szinten kezdet és vég körszerűen összehajol: a nem létező a kezdeti feltétel sötét háttérébe, a teremtés előtti *haláltalan* semmijébe olvad bele, abba a semmi-be, amelybe még semmi sem pusztult bele. (Hozzá kell tenni azonban, hogy ez a logikai lépés csak in abstracto hajtható végre; a világ-előtti *mindigje* és a világ-fölötti *örök* metaforája között pusztán a történő időn át vezet

út. Másként fogalmazva: a vég nem válik kezdetté soha többé.)

A MEGVÁLTÁS CSILLAGA első részének előszavában, a Mindenség-gondolat elemzése során, a Semmi mint a filozófia előfeltevése áll előttünk. A halál félelméből „táplálkozó” filozófiai gondolkodást áthatja az e félelemtől való megszabadulás vágya, amely ott lappang majd minden metafizikai szemlélet mélyén. Ezzel szemben – Rosenzweig szerint – az embernek a földi lét szorongásában, a halál közelében *kell* maradnia. A Mindenség-gondolat a halhatatlanság letéteményeseként övezi a földi létet, hiszen „egy” Mindenség nem halhat meg, erre csak az egyes képes. A halál, mint Semmi, de nem mint egyedi semmi, a filozófia valóságos előfeltevése. „A világ sötét háttérben kimeríthetetlen előfeltételként ott áll ezer halál – az egyetlen Semmi helyén, mely tényleg Semmi lenne –, ezer Semmi, amely éppen mert sok van belőle: Valami” (Ford. Biró Dániel, in: *Párizsi Magyar Műhely*, 1989. július 10.)

A Mindenség-gondolat történeti alakváltozásainak nyomon követése eredményezi a rosenzweigi módszer sarkalatos pontjait: a metaetikai, metalogikai és metafizikai teljességgel egyedi módon értelmezett fogalmát. E három kifejezés Isten, világ és ember (a tovább már nem bontható, de ugyanakkor önmagában nem is bizonyítható három valóság-elem) az ugyancsak hármassággal jelzett időmodusokban – mindig tartó, mindenkor megújuló, örök – való megjelenési formája. A „meta” prefixum az éppen értelmezett elemnek az európai filozófia – Rosenzweignél *idealistának* keresztelt – modus vivendi-jéhez (lét és gondolkodás egységéhez) mért azon viszonyulását fejezi ki, melynek értelmében az egység eredeti ideája mindig csak az ábrázolt kettős viszonyuláson *túl* foglalhat helyet. Így például a metalogikai esetében lét és gondolkodás egységének előfeltevése a rosenzweigi magyarázat szerint azért szenved csorbát, mert a gondolatnak a létre és önmagára való egyidejű viszonyulása már eredendően is mint „sok-ság” alapozza meg a lét egységét.

A mindig tartó világ elemeinek tipológiája párhuzamosan kerül elővezetésre azzal a filozófiatörténeti jellegű kritikával, amely az újkor szinte valamennyi jelentős fordulatát végrehajtó teória mondhatni természetes sa-

játja. Rosenzweig esetében ez a *kritika* szó szerint a filozófiatörténet egészére vonatkozik, arra az egészre, amelyet történetileg változó sok-ságként mutat be, de amelyet logikai értelemben olyan teória jelenít meg, amely az alakuló sok-ságot a sikertelen egység-gondolat formális egy-ségeként tárja elénk. Mindez radikális újrakérdézést követel meg az alapvetések szintjén, a megváltás-gondolatból fakadóan pedig olyan „távoli” horizontot, amely immáron nem *filozófiai* előfeltevésként, hanem *teológiai* értelemben az újragondolandók plasztikus háttérrel szolgál. A sötét háttérrel szemben egy vakítóan fényeset, amely az előbbit – a Semmit – valóban a semmibe taszítja.

„A filozófia csak ott indult – olvasható a STERN már idézett első bevezetőjében –, ahol a gondolkodás összeházasodott a léttel. Felmondjuk, és éppen itt mondjuk fel, a filozófia iránti hűséget. Mindig tartó után kutatunk, melynek nincs szükség a gondolkodásra ahhoz, hogy legyen.” (Párizsi Magyar Műhely, 17.) A metafizikai hagyomány „felmondásának” módszertani következménye, hogy a rosenzweigi filozófia – elődei közül – egyedül Kant redukcionizmusát, pontosabban a königsbergi mesternek a „három racionális tudományt” (logika, etika, esztétika) célzó „szétzúzó” kritikáját veszi igazán komolyan, s így az elemek feltárásának kezdeti szakasza a tudás „háromszoros semmijére” derít fényt. A Mindenség-gondolat elemeire történő szétdarabolásából egyenesen következik, hogy az *út* idő mentén tovamúló vonalán – mielőtt még alakot ölthetne – minden reláció, forma és gondolat meghasadtan van jelen. A rosenzweigi filozófia saját egység-gondolatának ígérete: a Mindenség egységének újbóli megjelése.

Az egész rendszer szerkezetére kiható következménnyel jár, hogy az ugyanazon fogalmaknak, kérdéseknek három különböző időmodus alapján történő vizsgálata a gondolati építmény egyik pontján sem tűr meg statikus nézőpontot; a rosenzweigi „Wesenschau” nem kötődik olyan pozícióhoz, ahonnan a jelenségvilág rész szerint megmutatkozó elemei együttesen jelennének meg. Azok a formális analógiák, amelyek az európai filozófia történetéből említhetők, s amelyek egy adott rendszert *kívülről* láttatnak, mind megbicsaklanak egy bizonyos ponton, amelyet a rosen-

zweigi filozófia speciálisan *zsidó teológiai* előfeltételeztsége jelent. Eszerint ugyanis nem „birtokolni” kell ezt a bizonyos nézőpontot, hanem „együtt haladni” vele, s ez az együtt haladás egyúttal az „isten-i nézőponthoz” való kapcsolódást jelenti. (A STERN harmadik részének AZ ELSŐ REALITÁS című alfejezetében – egy zsolotár-parafraízis előterében – az iménti mozzanatot értelmezi Rosenzweig, amikor az említett „együtt haladást” minden előfeltételtől megszabadítottan, öröknek és mai-nak nevezi egyszerre.) A STERN látásmódja, amely filozófiai értelemben *nem tud* semmit a megváltás fényében tündöklő mindenségről, a kinyilatkoztatás-filozófiának nevezett gondolati konstrukciót hozzákapcsolja ahhoz a mozzanathoz, amely teológiai értelemben immár *tudás*: a nép örök voltának ideájához. A filozófus azonban minderről egészen másként gondolkodik: nem tudja, micsoda Isten, de pontosan tudja, hogy „kik” azok, akikhez a kinyilatkoztatás szól, vagyis a *zsidóság* és a *kereszténység*.

3

1913-ból származó levelében Rosenzweig arról értesíti unokatestvérét, Rudolf Ehrenberget (a későbbi nagy hírű protestáns teológust), hogy tervezett kikeresztelkedésének szándékát feladva végérvényesen *zsidó* marad. Meg-, illetve visszatérésének konkrét körülményeiről voltaképpen semmit sem közöl, viszont annál nagyobb hangsúly esik az úgynevezett teoretikus megfontolásokra. Kitér a szekularizált keresztény egyházak történelmi tevékenységére, a magyar nyelvű válogatás fordítójának, Tatár Györgynek leleményeként a borítón is látható két figura – Ecclesia és Synagoga – értelmezésére, a ZSIDÓKHOZ ÍROTT LEVÉL XX. századi „zsidó olvasatára” stb., ám Rosenzweig itt is – miként egész életművében – kereszténység és zsidóság szoros, „világtörténelmi” egymásrautaltságát hangsúlyozza. Ez az egymásrautaltság a *kinyilatkoztatásban* való közösségen alapul. A STERN harmadik részében ábrázolt *isteni igazság* megjelenítésének záloga e két vallás világtörténelmi útja; ekként tehát zsidóság és kereszténység – Rosenzweig szavaival –: a „*kettéhagyott igazság*”.

Az itt és a későbbiek során gyakran felbukkanó *út* metafora jelentésköre zsidóság és kereszténység viszonyát illetően jelentősen szűkül. Rosenzweig szerint a kereszténység számára valóban csak a Fiún át vezet az út az Atyához, ám a választott népnek nincs szüksége semmiféle útra, mert *mindig* az Atyánál időzik. (NEM HANG ÉS FÜST, 8.) Kezdet és út ilyenén szétválasztása a személyes megtérés fogalmának is világos határokat szab. A héber *l'subá* (visszafordulás, visszatérés) tükörfordításban még leginkább a görög *meta-* vagy *episztrófénak* felelne meg, de semmiképpen sem hasonlítható a megtérést kifejező görög szó, a *metanoia* jelentésköréhez. A héber kifejezés igazán pontos visszaadása talán az „újlag megmaradás” lenne, míg a görög szó értelme a gondolkodás radikális átértékelésén alapul. A jelentések radikális különválasztása révén válik érthetővé Rosenzweignek az említett két szóval kapcsolatos megfogalmazása: „*ez azon pontok egyike, hol a világtörténelem benne áll a szőlőben*”. (NEM HANG ÉS FÜST, 16.)

„Maradni” – ez az imperatívusz értékű infinitívus, amely oly gyakran bukkan föl, egyértelműsíti az életút meghatározó döntését, az „*Egyszóval zsidó maradok*” mondatot. A szubjektív döntésnek megfelelően az arkhé, vagyis a kezdetről tartó Isten-közelség, és az út, vagyis a „visszatalálás” az Atyához, Ecclesia és Synagoga viszonyát nemcsak teológiai, hanem filozófiai értelemben is meghatározza. Az e viszonyban rejlő különbözőségek plasztikus megfogalmazása a Csillag és a Kereszt metaforákhoz kötődik. Az örökké megújuló hit mindig a kezdetben nyer megerősítést, s ez a kezdethez kötődő megújulás gyakorlatilag végteleníthető, képletesen szólva pontosan úgy, ahogy a kereszt szárai is meghosszabbíthatók a térben. Az út kezdetéhez való visszatérés végtelenítése jellemzi – Rosenzweig szerint – a kereszténységet. Ezzel szemben a reménység mindig a véghez mérten gyűlik össze, függetlenül attól, hogy az előbbi közeli vagy távoli horizonton tűnik-e fel, hasonlóan ahhoz, ahogy a hatágú csillag minden sugarát egy „lángoló középpont” felé irányítja. Másfelől viszont a kereszténység nem az első kezdethez nyúlik vissza, hiszen az első kezdet helyén, a kereszt szárainak metszéspontján a szenvedéstörténet áll, hanem az *út kezdetéhez*,

míg a STERN szerzőjének elgondolása alapján a „zsidó tudat” teljes egészében a reménységben „gyűlik össze”, s a végső ember felé tart.

Az említett különbségek ellenére a hangsúly ismételtelen a „co-” prefixumra esik, valamint arra a kérdésre, amelyet a kereszténység, születésétől fogva, meg-megújulóan fölvetett: meddig? Azaz, meddig tart a koegzisztencia? Erre vonatkozóan – egyebek mellett – a magyar nyelvű kötetben olvasható Mendelssohn-tanulmány adja meg a választ (AZ ÖRÖKKÉVALÓ MENDELSSOHN ÉS AZ ISTEN-NÉV), kiegészítve egyúttal a „*keuhasadt igazság*” metafora teológiai vonatkozásait egy történeti nézőponttal is.

A mendelssohni pentateuchus fordítás „*der Ewiger*” névalakját elődeivel, elsősorban a protestáns BIBLIA-fordításokkal – például a kálvini „*l'Éternel*” formával – összehasonlítva Rosenzweig termékeny félreértésnek minősíti a GÁN NAUL írójának megoldását; az „*ehje áser ehje*” (vagyonok, aki vagyonok) mondat interpretációjában rejlik félreértés azonban – szerintem – mégis azzal az érdemmel ellensúlyozódik, mely szerint Mendelssohn „*a név visszaadását a név kinyilatkoztatásához köthette*”. (NEM HANG ÉS FÜST, 182.) Az eredendően a kinyilatkoztatásban rejlik, zsidóságot és kereszténységet összefogó közösség a STERN átfogó szemléleti modusában, a „*kinyilatkoztatás filozófiájában*” is közösséget sejtet. Mégis, éppen a filozófiai megjelölés az, amely a meghasadtan jelen lévő igazság „egészére” vonatkozhatna vetü el az örökkévaló nézőpont lehetőségét, és a rendszer-építmény „igazolhatóságának” kérdését de concreto az időhöz köti. Az eljövendő – a reménység mellett – a veszély képében tárulkozik föl, s nagymértékben benne foglalatik a filozofálás hagyományos gesztusaiban. Rosenzweig – anélkül azonban, hogy bármivel is igazolná! – egyrészt Platón és Arisztotelész filozófiai istenképeére céloz, amely alkalmas arra, hogy az embertszív „nyugalmat leljen benne”, s így az örökkévalóság utáni sóvárgás elmúljenk tőle. A másik veszélyforrás a kereszténységnek ugyancsak őseredetű gesztusa, amelynek a hellén filozófiai gondolkodáshoz kötődő alapjai kétségtelenek: a gnózis, illetve a markionizmus közös előfeltevéséről, az Ótestamentumot a kereszténység idegen testeként tekintő felfogásáról van szó. Az Ótestamentumi hgyo-

mányról leválasztott „*tiszta kereszténység*” (amely „zsidó” voltát csak a páli alapítás ténylegben hajlandó elismerni) lehetőségével – Rosenzweiget idézve – „...*a teremtet világgal való összefüggés forog kockán*”. (NEM HANG ÉS FÜST, 200.) Az Ótestamentumi hagyományról való leválás ugyanis – A BIBLIA VILÁGTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE című tanulmány megfogalmazásával élve – a „*filozófiai messzeségbe*” történő eltávolodást jelentené, visszahullást a teremtet világtörténelem előtűbe, ami a Biblia világtörténelmi útjának – s egyúttal a zsidóságnak is – a végét jelentené.

A Rudolf Ehrenbergnek szóló s a megtérés mozzanatát magyarázó írás egy helyütt az I. KORINTHOSZI LEVÉL-re hivatkozik, s azt taglalja, hogy az „*utolsó görög elmémműtával*” a kereszténység megszűnik „*balgaságnak*” lenni, ám „*botránkyó*” jellege az idők végezetéig megmarad! Az „*utolsó görög*” az univerzálisan értelmezett pogányság küldötte, aki a jelenben a mindig tartóként megmaradó és a megújuló világ közötti átmenetet testesíti meg. A magyar nyelv természetének megfelelően a mítikus mindenség „világ-lás” (illetve: „világ-talanság”), de mindenképpen valamiféle kisugárzáson alapul, s vele a fényforrás öntörvényű jellegén. Rosenzweig többször ismételt kedvenc példája, Schiller egyik sora – „*Homérosz Napja ragyog felettünk is*” – híven példázhatja a mítosz kortalan, örökifjú jellegét, ám a STERN szerzőjénél a mítosz, a mitológia elsősorban mégis a kinyilatkoztatás „*világtörténelmi ellenülete*”. A teremtet világtörténelem elsődleges áldozata Rosenzweignél kétségtelenül a görögség, ám nem az I. KORINTHOSZI LEVÉL már invokált görögje, hanem az a fantomlény, akít a klasszika-filológia, a mitográfia, az első „*alexandriai reflexek*”, valamint maga a szerző is millió és millió mesterséges arccal ruháztak fel. Márpedig ennek a sokértelmű arcnak a (ki)sugárzása – az ATHEISTA TEOLÓGIA nyelvén – nem isteni és emberi korrelátuma, hanem magából a népből kiáramló fény, a népből, amelynek semmiféle Úrra nincs szüksége ahhoz, hogy „*orcáját ragyogtassa*”. (NEM HANG ÉS FÜST, 34.)

Mítosz és kinyilatkoztatás egymást kizáró jellege – újfent csak Schillert, a DIE GÖTTER GRIECHENLANDS (GÖRÖGORSZÁG ISTENEI) című költeményt idézve: „*Hogy egy isten gazdagabb lehessen / Elenyészett az istenvilág*” – szó sze-

rint két „con-currens”, azaz „együttfutó” mindenséget jelenít meg, amelynek napjai – a vég felé tovamúló idő mentén – egyaránt telnek, de csak az egyikéi *múlnak!* A rosenzweigi megkülönböztetés értelmében már az *isten-világ* nyelvi forma is árulkodó: a genitívusi viszonyuláson alapuló szóösszetétel csupán a világot látja el egyfajta jelzővel, s nem egy bizonyos viszonyulást jelenít meg. Mégis, ez a világ eleven, létteli, s valóban plérómaikus a benne eltelt idő mértékétől függetlenül is. A MEGVÁLTÁS CSILLAGA első könyvének megfogalmazása szerint a csak önmagára reflektáló mitikus világ elevenen él ma is – a művészetben. A mitikus kozmoszt átölelő plaszticitás, az, hogy a mitikus figurák ugyanazon mélységdimenzióból lépnek elénk, előfeltételezi, hogy e kortalan tekintetek valamennyien az alapítás mozzanatáról árulkodnak. Rosenzweig nyelven: „*A mítosz szelleme megalapítja a szép birodalmát.*”

Idő és örökkévalóság viszonyának plasztikus ábrázolása a formák és fogalmak időbeli alakváltozásait a *nunc-stans* és az *in-stans* állapotok egymásra vetített megjelenéseiként tárják elénk. Mindaz, ami „*éppen fennáll*”, s mindaz, ami a „*küszöbön áll*” – a tovább nem osztható realitások megjelenései a mindig tartó, a megújuló és az örök modulusai alapján, nem pusztán a szellem- vagy életfilozófia előszeretettel használt (s Rosenzweignél is állandóan felbukkanó) *alakváltozás* fogalmának a megfelelője. Mindenesetre az elemek khaotikus viszonyulása, illetve alakká rendeződésük útja a történelmi tapasztalat „mentén” érzékelhető és érthető meg; nem sürgethető, de nem is hátráltatható a dolgok előrefutása.

4

Idő és logosz látszólagos útvesztőjében, abban a sajátos viszonyrendszerben, amely a gondolatokat minden ponton *in statu nascendi* engedi megmutatkozni, Rosenzweig saját megjegyzései jelenthetnek kiinduló eligazítást. „*Tapasztalatfilozófia*”, „*dialógus-filozófia*”, „*abszolút empirizmus*”, „*új gondolkodás*”, „*beszéd-gondolkodás*” – egyebek mellett ilyen kifejezések olvashatók a főmű megteremtette módszerrel kapcsolatban. A különféle megnevezések különféle hagyományselethez il-

leszkednek: a dialógus-filozófia Feuerbach A JÖVŐ FILOZÓFIÁJÁNAK ALAPELVEI című tanulmányától (1843) a barát (és az „új gondolkodás” prominens alakjai közé sorolt) Martin Buber ICH UND DU-jáig (1923) egy a XX. századi filozófiatörténet számottevő áramlatába; a tapasztalatfilozófia – erősen érintőlegesen ugyan –, de besorolható abba a neokantianus vonulatba, amelybe Rosenzweig mestere, Hermann Cohen – akitől Isten, világ és ember sajátosan értelmezett hármassága származik – is beletartozik; az idealistának nevezett örökség, valamint a dialektikus módszer elvetése formális értelemben megengedi a Heidegger munkásságának kezdeti korszakával való rokonítást (erre egyébként jó néhány kísérlet történt az utóbbi időben), de a módszer egészére vonatkozóan az imént felsoroltak nem jelentenek megbízható támpontot.

A dialógus-filozófia alapvető elgondolása, hogy a kimondott szó nem kimondójának tulajdona többé, de – s könnyen félreérthető példa gyanánt Rosenzweig a platóni dialógusok álságos jellegére hivatkozik – az egyetemes nyilvánosságnak nemcsak fület, hanem száját is tulajdonít! A gondolati rendszer pedig, mint teoretikus konstrukció, *helyet hagy* a múltó időnek, illetve a maga egészében szintén együtt halad azzal; a STERN egyedi formai megoldásai, illetve az értelmezés rendkívüli nehézségei talán elsősorban az iménti mozzanatban keresendők. Viszont a rendszer egészét meghatározó megváltásgondolat – de csakis mint „gondolat!” – kívül reked az idő bezárta körön; ebben a vonatkozásban feltétlenül a módszer többrétegségével kell számolnunk. Miként az ÚJ GONDOLKODÁS című tanulmányban olvasható, A MEGVÁLTÁS CSILLAGÁ-nak első része egzisztenciális jellegű feltárás, amely a „*mi az, ami van*” típusú kérdéssel jellemezhető, míg a második rész alapján „*...immár ábrázolhatóvá válik maga a tapasztalt valóság*”. (NEM HANG ÉS PÓST, 124.) Mindközben az „*ábrázolásra*” kerül a hangsúly, s itt a voltaképpen legfontosabb filozófiatörténeti analógiára is fény derül, tudniillik Rosenzweig a Schelling megjósolta *elbeszélő filozófia* beteljesítésének tekintette művét. A tőredékben maradt A VILÁGKORSZAKOK című írásában Schelling a filozófus és a történetíró módszerének lehetséges jövőbeni egybeeséséről beszél, s Rosenzweig ezt a STERN máso-

dik részére vonatkozóan a következőképpen értelmezi: „Az idő lesz ugyanis számára egészen valósággá. Nem az időben történik, ami történik, hanem az idő, ő maga történik.” (NEM HANG ÉS FÜST, 125.) A történet idő megjelenítése az igék – a német „Zeitwort” alak beszédebben árulkodik minderről – megnövekedett szerepén alapul. Nincs időtől független megismerés, éppen ezért Rosenzweig szerint az új filozófia feladata az, hogy nyugodtan bevárja a történetidőket. Amiként tehát a kezdet előtti, a sötét háttér ellenáll a tapasztalat faggató kérdéseinek – egy másik filozófiai nyelvre lefordítva: az *onto-logikus* logosza nem árulkodik az *ontikus* tükairől –, úgy hasonló a helyzet a rosenzweigi rendszer vízióként megmutatkozó végpontjával is. „Várni” – ez a varázsszó szól a megváltás művének siettetői ellen (a magyar nyelvű kötet utószavában Tatár György helyesen utal a STERN harmadik részének – in tyrannos! – mottójában foglalt következtetésre), s ez egyúttal a filozófia értelme is.

Az ÚJ GONDOLKODÁS-ban olvasottak szerint a STERN a Nagy Világköltemény három időben történő elbeszélése, de közelebbi értelemben az „elbeszélés” csak a könyv egyik részére igaz, ugyanis: „A jelenben az elbeszélés már külér a közvetlen párbeszéd útjából, mert jelenlévőkről – akár emberek legyenek, akár Isten – nem lehet harmadik személyben szólni, csak meghallgatni lehet őket és megszólítani. S a jövő könyvében a kórus nyelve uralkodik, mert ez az eljövendő az egyes egyént is ott és akkor ragadja meg, ahol és amikor azt tudja mondani, hogy: Mi.” (NEM HANG ÉS FÜST, 129.) A nyelv idő-szerű rétegezethez a jelen és a jövő nyelvben megragadható munkálkodását egészen más dimenziók között helyezi el, mint ahogy azt a dialógus-filozófia világvonalak metszéspontjaként leírható keretei kijelölik. A jelen az odahallgatás és a megszólítás, a jövő pedig a „kórus nyelvével” jellemezhető. Az előbbi a vocatívus, az utóbbi pedig a cohortatívus grammatikai kategóriájával. Miként a STERN második részének olvasván kiderül, a két kategória „irányulása” megegyezik. A GENEZIS elejének elemzése során, a többször ismétlődő „és látta Isten hogy jó” mondatot Rosenzweig a teremtés *igenléseként* fogja fel, s „*Urbejahung*”-nak (*Ős-igenlésnek*) nevezi, az *igent* pedig „*Urwort*”-nak (*ősszó*). Az *ősszó* másik

funkcionális előfordulása az istennév megszólított formája, a vocatívus, amelyet AZ ÖRÖKKÉVALÓ című esszében – a „*Jah*” névforma kapcsán – Rosenzweig tiszta ősnyelvként határoz meg. A STERN triadikus logikája szerint a nyelv jövővel árutott arculatát a cohortatívus, illetve a többes szám első személyű személyes névmás fejezi ki. A „*kórus nyelvének*” legérzékletesebb leírása A MEGVÁLTÁS CSILLAGÁ-nak második részében A 115. ZSOLTÁR GRAMMATIKAI ELEMZÉSE című alfejezet, ahol a szentírási szövegnek megfelelően, a „nem a holtak, hanem mi dicsérjük az Urat” sorból kiindulva Rosenzweig az örök kórus halhatatlanságát vezeti le: „*A Mi örök; az örökkévalóság e diadalkiáltása a halált a Semmibe taszítja. Halhatatlan az élet a megváltás örök dicsénetében*” – írja. A kórus nyelve azonban nem üszta adoratio; mint Rosenzweig másutt megjegyzi – a Kinyilatkoztatás könyvében sokkal több van az isteni szeretetből, mint az emberiből, a Megváltás könyvében viszont az emberek egymás iránti szeretete lesz az uralkodó.

A megváltás „*eljövetelég*” – az írás határain *innen és túl* egyaránt – a szó uralkodik; a vég periódusában viszont – a világ-előtti világ, a halottak istenének halálával – a csönd. „*Akkor az utolsó csönd hallgat bennünk*” – írja Rosenzweig, s ezen a ponton maga Isten is megszabadul a saját szavainak, ígéreteinek kötöttségétől, teljes egészében az élők Istenévé válva. A logosz nyugvópontjával egyetemben az úton lévő dolgok alakká rendeződése is befejeződik – az igazság beteljesedésének formájában. Teljesen más jellegű folyamat ez, mint amelyet az ifjú tudósjelölt megtérése kapcsán mesterének, Meineckének feltár: az alakok, alakzatok utáni éhség elvetése, mindannak megtagadása, amely Rosenzweig történeti és filozófiai érdeklődését egykoron táplálta (LEVÉL FRIEDRICH MEINECKÉHEZ, in: NEM HANG ÉS FÜST, 19.), a STERN Spengler-kritikáiban őlt a legszemléletesebben testet. A jobb híján talán „történetfilozófiai figurativitásnak” nevezhető módszer (a szellem- és az életfilozófia jellemző „műfogása”) – a figurák tanát feláldozva – az isteni igazság alakká változásának „hogyan”-jára irányuló centrális kérdés alá rendelődik. A STERN végén nem az isteni pozícióból megpillantott világ látványa tárul föl, nem egyszerűen az ember for-

dul – egész létével és személyiségének teljes súlyával – az isteni felé, hanem éppen fordítva: Isten fordul mindaddig elrejtett arcával az ember felé, aki „fölismeri” őt.

A kiinduló megközelítésmód, a visio értelmében a „látható hang” valódi képmássá válik, az írás, majd a szó köre egyaránt beteljesedik, hogy átadja helyét a látványnak. Módszertani paradoxon, hogy a XX. századi dialógus-filozófia egyik megalapítójának s a modern német nyelv mesterének centrális gondolata, a rendszer egészének gravitációs középpontja a látványban és a fantáziában keresendő; igaz, ennek a fantáziának, mint már szó esett róla, pontosan kimutatható hagyománygyökerei vannak. Ám akár így, akár úgy, a rosenzweigi gondolati építmény mind a filozófia, mind pedig a teológia önmegsemmisítéséről rendelkezik, megadva egyúttal a kulcsot a rendszer megértésének másik lényeges mozzanatához is. Az első, a múlt időnek helyet hagyó forma, mint önmagában csak jelenség szinten regisztrálható struktúramozzanat kiegészül a „hogyan” fölfedésével: a fokozatosan *eltüntetett* – de a rendszer középpontjából visszakereshető – *kérdések* módszerével.

5

Minden fundamentalista rendszer átfogó tudománytörténeti kritikával és véges számú „elemi” kérdés feltevésével, egyúttal pedig minden más típusú kérdés eltüntetésével kezdődik. Ez történik Rosenzweignél is, ráadásul nem csupán egy új filozófiatörténeti aión kezdetének ígéretével, vagyis egy új napfelkelte víziójával, hanem a déli nap fényének bűvöletével, tehát egyfajta *végső látvány* előrevetítésével. Ha mindehhez számításba vesszük is, hogy Rosenzweig századfordulós nemzedéke a német filozófia klasszikus örökségének közelében nőtt fel, s hogy a neokantianizmus éppúgy kortárs jelenség volt számára, mint a szellemfilozófia megújulása, s hogy az „új gondolkodás” Rosenzweig felsorolta képviselőit szinte kozmikus távolság választotta el a II. világháború utáni európai filozófia talán legelső előfeltevésétől, a finis philosophiae gondolatától, akkor A MEGVÁL-TÁS CSÜCSLAGÁ-*nak* filozófiatörténeti jelentősége egészen más mércével mérendő, mint

ahogy azt Rosenzweig annak idején elgondolta.

Jóllehet a STERN esetében a finis philosophiae ideája ott díszelleg a rendszer-építmény csúcspontján, de nem úgy, mint a kritikai érvek egyike, hanem a *legvégső* pozíciójában: vagyis a gondolat változhatatlan, végérvényes formájában, azon a ponton, amelyet az időben már semmi újabb megfontolás nem követ. Másrészt ugyanis a rendszer-építmény oly mértékben respektálja a múlt idő művét, hogy paradox módon szinte teljesen intakttá válik vele szemben; kikezdhethetlen derűvel „átnéz” fölötte, bármily teoretikus magaslatra emelje is. A STERN harmadik része, az örök világ-feletti világ látomása minden történéndőt képes lesz besorolni a rendszerbe, s miután az elbeszélő filozófia összes formai ismérve megtalálható benne, az új címkével ellátott történetek és események (köztük a későbbi kommentárok, magyarázatok is) csak gestaszzerűen illeszkedhetnek a gondolati konstrukcióba. Ilyenformán azonban az újdonságok leírása csak a rendszeren kívül, a filozófiai megfontolásokkal párhuzamosan futó *történetírás* formájában valósulhat meg, avagy – s a STERN logikai struktúrájának eszkatologikus jellegéből fakadóan ez a megoldás sem zárható ki egyértelműen – az utóbb említett történetírás, illetve üszta elbeszélés veszi át a filozófiai rendszer szerepét, miután folyamatosan arról beszél majd, amiről a kezdet stációjában alantasnak ítélt műforma – a filozófiához méltatlan efemer dolgok megörökítője – logoszközelsége miatt – az *annalis* formától a *Zeitgeschichte*ig – mindig is a legalkalmasabb volt: az „*idő történetéről*” – szemben az „*örökkévalóság történetével*”.

Amiként az Olümposz, egyáltalán a pogányság istenei tünedeznek el a mindig megújuló és az örökkön tartó világ közötti úton, miután hajdani nunc-stans állapotuk semmifele in-stans jellegbe, „*küszöbön álló létbe*” nem olvasható bele; úgy a megváltás fényének világossága felgyülemelő árnyakként hagyja vissza az eltüntetett kérdéseket is (beleértve Isten és ember viszonyulásának transzcendens jellegét vagy a relációk létszerű vonatkozásait stb.); az utóbbiakat differenciálatlan voltuk ellenére szintén egyfajta világként, amelynek azonban nincsen „világossága”. S mindeme két világ limese csupán csak egy

aprócska „ha”: mindez igaz és fennálló is egyben, *ha* létezik (majd) zsidóság és kereszténység! Merő nominalizmus, illetve hazárdjáték lenne ezek szerint a teremtett mindeniség „ősjelenségeiig” való visszahatólás, illetve az ősjelenségekig hatoló redukció alapján felépített gondolati rendszer igazolása? Az iméntiekkel együtt hiábavaló lenne az az erőfeszítés, amely szinte minden gesztus révén feloldani próbálja azt az inkonzisztenciát, amely *filozófia* és *teológia*, *szó* és *látomás* között feszül? Mindenesetre amennyiben „ősjelenségekről”, avagy „őstapasztalatról” beszélünk, szükségszerűen meg kell mutatkoznunk az európai filozófia hagyományos „reflexeinek” is, s itt döntő kritériumként kerül előtérbe a „kezdet nyelvére”, a görögre való visszafordíthatóság kérdése.

Kétségtelen, hogy Rosenzweig filozófiai munkásságában a „philosophiein” ige erőtere – mint tekhné, s éppenséggel mint a tapasztalat világra nyílása a szóban – döntő fontosságú mozzanat, minden speciálisan zsidó teológiai előfeltevés ellenére is. Egyszerűen azért, mert az elemi előfeltevések – még a szóvá alakuláson *innen* – elvesztik a nevüket; nincs zsidó világ vagy zsidó Isten, hanem egyszerűen csak világ vagy Isten. Tényleg nem „zsidó könyv” A MEGVÁLTÁS CSILLAGA (amiként ezt Rosenzweig az ÚJ GONDOLKODÁS-ban igazolni igyekszik); e tekintetben elég, ha a XX. századi zsidó filozófia nagyjaival – Martin Buberrel, Walter Benjaminszal, Hannah Arendttel – mérjük össze Rosenzweig gondolati konstrukcióját. Az univerzális léptékű megváltásgondolaton kívül, amely minden üdvtörténeti sémának szükségszerű sajátja, alig valami köti össze őket, vagy éppenséggel semmi. Egyébként is, nagyon

hosszú időt kell visszafelé megtennünk az időben, hogy a II. századi szír, Tatiánosz szótárában először bukkanjunk rá erre a logikai torzszülőttre: a „*héber*ek szerinti *filozófia*”. Ha pedig ezt a sok tekintetben igaz – de éppen nem az elkülönülésben igazolódó – kifejezést a „philosophiein” karrierjének egy másik aspektusából világítjuk meg – a SZÜMPOZION-ból kölcsönzött példával, miszerint az istenek közül egy sem filozofál, hanem csak arra törekszik, hogy *bölcs* legyen –, akkor rábuknunk egy másik olyan szóra, amely már az alapreflexek szintjén is torzultan jelentkezett a zsidó-keresztény világban. A *bölcs*, *szophosz* dédelgetett célja a bölcsesség, *szophia* – első sorban a keresztény gnózis közvetítésének köszönhetően – mint csábító nőnemű aion, a fényvilág zavarainak előidézője tűnt fel, akinek a neve (a keresztény szimbolikában) szorosán összekapcsolódott a *bűnbeesés* történetével – mintegy a „tudat alatt” is kifejezve: a filozófia görög ihletésű „őstapasztalatai” valóban mélységesen idegenek az elmúlt két-ezer év keresztény gondolkodásától, de csak úgy a zsidótól is.

Filozófia és teológia, szó és látvány történeti aszimmetriái Rosenzweignél csak a szótól a beteljesült látomásig ívelő út végén tűnnek el; az ellentmondások „összegyűrnének”, hogy azután egy differenciálatlan mindenség egységeként „simuljanak ki” újra. A „döntő szó” – a látomásé, amely a megváltás fényének ragyogásával eltüntet a *logosz* és az *opszisz* között – a filozófiai hagyományban is – mindig meglévő válaszfalat. Ezáltal pedig a látvány „kata logon” (*szó* szerint) hazatalál; az *opszisz*ből *arc* lesz, amely a látó felé fordítja tekintetét.

Rugási Gyula

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, az MTA–Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány és a Central & East European Publishing Project (Oxford) támogatásával jelenik meg